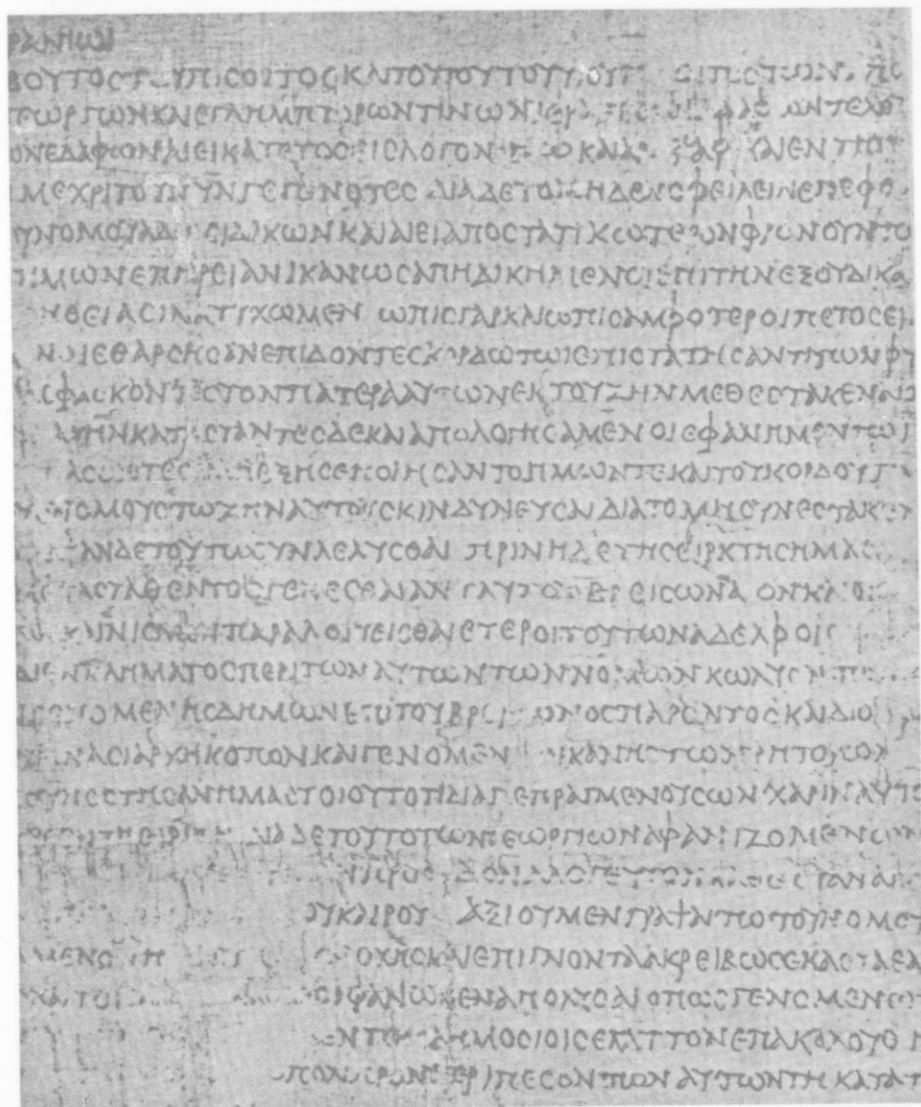

ΔΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

3014

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΠΟΥΛΟΥ

46135

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

5' ΑΤΚΕΙΟΥ
*Υψηλ. Εκπαίδευσης

ΑΘΗΝΑ
1979

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΗΓΩΤΑΖΙΕ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

46135

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

Υλη επιλογής

ΑΘΗΝΑ

1979

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἐξωφύλλου

P. Lond. II 354 σελ. 163 ἔτ. 7-4 π.Χ. Αἵτηση δύο δημοσίων γεωργῶν πρὸς τόν ἑπαρχο Γάιο Τυράννιο.

Χάρτης καὶ κάστρα τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τόν F. de Wit 1702 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη) ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος: Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία, Ἀθῆναι 1972 ἀρ. 138.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἐξωφύλλου καὶ ἐπιλογή τῶν εἰκόνων εἶναι τῆς συγγραφέως.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό διδλίο αὐτό, θεωρήθηκε σκόπιμο ἀπό τήν ἀρμόδια ὑπηρεσία τοῦ ΚΕΜΕ νά εἰσαχθεῖ στή Β' τάξη τοῦ Γενικοῦ Λυκείου ὡς διδακτικό δοήθημα τοῦ μαθήματος ἐπιλογῆς τῆς Ἱστορίας, γιά νά δοηθῇσι ὅσους προορίζονται νά σπονδάσουν θεωρητικές ἐπιστῆμες νά ἀποκτήσουν μιά πρώτη γνωριμία μέ τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητής τῆς Ἱστορίας τόσο στήν ἀνίχνευση τῶν πηγῶν καί συλλογή τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου ὅσο καί στόν τρόπο τῆς ἐπεξεργασίας του καί τήν εὔρεση τῆς ἱστορικής ἀλήθειας. Ὁ σπονδαστής ἔχει ἀκόμη τή δυνατότητα νά γνωρίσει καί τίς δοηθικές ἐπιστῆμες τῆς Ἱστορίας, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ἀνάγνωση (παλαιογραφία, κωδικολογία), γλωσσική κατανόηση, χρονολόγηση τῆς ἱστορικής ὕλης (χρονολογία), μελέτη τοῦ χώρου (ἱστορική γεωγραφία) καί τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ (ἀνθρωπογεωγραφία), καθώς καί ὄλων ἐκείνων τῶν κλάδων (Νομισματική, Ἐπιγραφική, Σφραγιστική, Παπυρολογία, Διπλωματική, Ἐραλδική κτλ.) πού ὁλοκληρώνουν τήν καλύτερη καί σέ αὐθεντικότερη προέλευση στηριγμένη γνώση μιᾶς ἐποχῆς.

Θεωρητικότερα προβλήματα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς αἰτιότητος ἢ τὸ συναφές τῆς νομοτέλειας στήν Ἱστορία ἢ τὸ πιό ἀπλό τῆς σημασίας τῆς προσωπικότητος, θά μᾶς ἀπασχολήσουν πολὺ λίγο. Ἀκόμη λιγότερο θά θιγοῦν προβλήματα πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καί σχετίζονται μέ τήν ἀναζήτηση κανόνων καί κριτηρίων, πού τυχόν διέπουν τήν ἐξελικτική πορεία τῆς Ἱστορίας στό σύνολό της, ὅπως ἐπιχειρήθηκε, γιά νά περιοριστῶ σέ μερικούς μόνο, μετά τόν Ἀραβὰ πρόδρομο Ἰμπν Καλντούν στό ΙΔ' αἰῶνα, ἀπό τοὺς Giambattista Vico (1668-1744), Georg W. Fr. Hegel (1770 - 1831), Auguste Comte (1798-1857) καί ἄλλους νεώτερους στοχαστές. Ἀκόμη πιό μακρινή εἶναι ἡ θεολογία τῆς Ἱ-

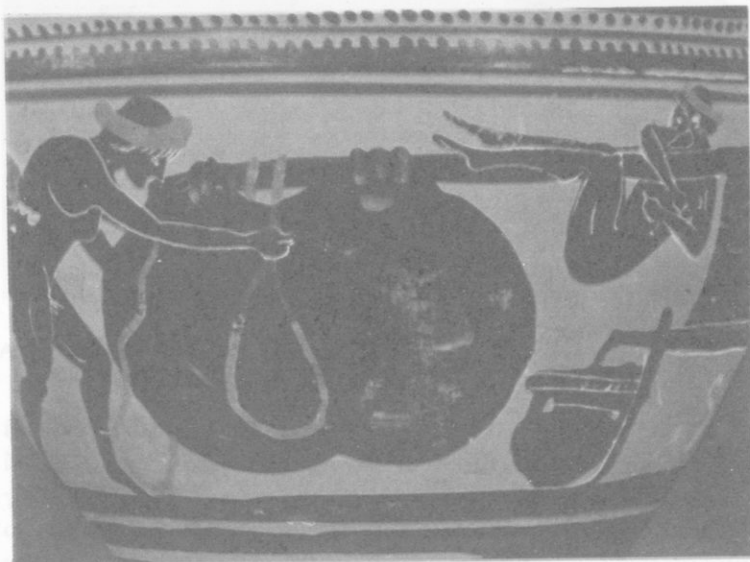
στορίας, τήν ὁποία ἐκπροσωποῦν ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος (354-430) ἰδίως στό *De civitate Dei** καί ὁ J.-B. Bossuet (1627-1704) μέ τό *Discours sur l'histoire universelle*** δεχόμενοι τήν πορεία τῆς Ἱστορίας ὡς ἐκδήλωση τῆς Θείας βουλῆσεως.

Ἡ περιορισμένη ἔκταση καί ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τοῦ ποιηματίου ἐπέβαλε αὐστηρή ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας, τόσο στά γενικά ἔργα πού ἀναγράφονται στό τέλος, ὅσο καί στά εἰδικότερα πού συνοδεύουν κάθε κεφάλαιο. Ἡ καλοζυγισμένη σειρά μαθημάτων τοῦ Κ. Γεωργούλη, πού συγκεντρώθηκε σέ τόμο μέ τόν τίτλο Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, Ἀθήναι 1976, ξεφεύγει ἀπό τά μεθοδολογικά προβλήματα καί δίνει μιᾶ εὐσύνολπη ἀλλά ἱκανοποιητική ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προσπαθειῶν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης γιά τήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πορείας.

Οἱ παράγραφοι ἢ τμήματα παραγράφων, πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ ἀγκύλες, δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας οὔτε περιλαμβάνονται στήν ἐξεταστέα ὕλη· διατηρήθηκαν ὅμως καί τά τμήματα αὐτά στήν παρούσα ἔκδοση ἀπό σεβασμό πρὸς τήν ἐπιστημονική ἀριότητα τοῦ συγγράμματος.

* *Περὶ τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ.*

** *Στοχασμοί γιά τήν παγκόσμια ἱστορία.*

Παράσταση έλαιοτριβείου από άττικό σκύφο του Γ' αϊ. π.Χ. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Τί είναι Ίστορία

Ή Ίστορία είναι ή έπιστήμη πού ασχολείται μέ τή γνώση του παρελθόντος, τή διαπίστωση καί κατανόηση τών γεγονότων. Ό όρος δηλώνει ακόμη καί τήν ιστορική πραγματικότητα, τά ίδια δηλαδή τά ιστορικά γεγονότα. Ή λέξη Ίστορία έχει τή ρίζα της στή λέξη *ἵστωρ* πού σημαίνει αυτός πού γνωρίζει, μάρτυρας· είναι ή ίδια ρίζα μέ τό ρήμα *οἶδα* = γνωρίζω, τήν όποία βρίσκουμε καί στά λατινικά ως *historia*. Άπ' αὐτήν πέρασε καί στίς άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες: *histoire*, *history*, *storia*, *istorie*. Στίς λατινογενείς γλώσσες ξεκινά από τήν ύποκειμενική σημασία, τή γνώση, καί προχωρεῖ στήν αντικειμενική. Άντίθετα στά γερμανικά, όπου ό όρος *Geschichte* = *ιστορία* συνδέεται μέ τό ρήμα *geschehen* = συμβαίνει, δηλώνει τό γεγονός· κι έδώ ή σημασία είναι διπλή άλλ' άφετηρία είναι τό γεγονός, τό αντικείμενο, καί κατάληξη ή ύποκειμενική σημασία, ή γνώση του.

όρισμός

ἀξία
τῆς ἱστορίας

Στόν πασίγνωστο στίχο τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς ἔχει σωθεῖ στούς Στρώματεῖς Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα: Ὁλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν, ἡ λέξις ἱστορία δηλώνει γενικά τή γνώση. Ἡ λάμψη τῆς ἱστορικῆς μάθησης σέ συνδυασμό μέ τόν πλουτισμό τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἔχουν ἐπανειλημμένα ἐξαρθεῖ. Θυμίζω τήν πασίγνωστη φράση τοῦ Κικέρωνα: *Historia...magistra vitae** τήν ἐμπνευσμένη κρίση τοῦ θυζαντινοῦ Νικήτα Χωνιάτη: *Ἱστορία κάλλιστον εὗρημα τῶν Ἑλλήνων* καί τέλος τόν ἀπροκάλυπτο θαυμασμό τοῦ πλουτισμένου μέ τή σοφία τῆς Ἀνατολῆς ἀφηγήματος τῶν Χιλίων καί μιᾶς νυκτῶν, ὅπου ὁ ἀνώνυμος συντάκτης ἐκθειάζει τήν προσφορά τῆς Ἱστορίας γιά τή γνώση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ζωῆς.

Γεγονός. Ἱστορικό Γεγονός

Ἀλλά τί εἶναι γεγονός καί τί ἱστορικό γεγονός; Κάθε μεταβολή ἀποτελεῖ γεγονός· ἀλλά δέν εἶναι πάντοτε ἱστορικό γεγονός. Π.χ. τά φυσικά φαινόμενα, ὅπως ἡ περιστροφή τῆς γῆς ἢ ἡ ἀνακύκληση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους εἶναι γεγονότα, ἀλλ' ὄχι ἱστορικά. Ἐπαναλαμβάνονται σέ τακτά χρονικά διαστήματα κι ἔχουν ληφθεῖ ὡς τρόπος μέτρησης τοῦ χρόνου.

ἱστορικό
γεγονός

Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τόν ἄνθρωπο· τή ζωή του ὅπως διαμορφώνεται ἀπό τήν ἐπίδραση φυσικῶν φαινομένων (π.χ. ἐνός σεισμοῦ, ἐκρηξῆς ἡφαιστείου) ἢ καθὼς μεταβάλλονται οἱ ὑλικές συνθήκες διαβίωσης· ἐνυπάρχει ἀκόμη ἡ ἐκδήλωση τῆς θέλησης καί τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ατόμου καθὼς καί ὀρισμένες συναισθηματικές ἀντιδράσεις. Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει μοναδικότητα· τό ἴδιο εἶναι ἀνεπανάληπτο. Εἶναι δηλαδή πράξις ἀνθρώπινη ατόμων ἢ ομάδων, πού ἔχει κάτι τό ἀξιοσημειώμενο καί ἀσκεῖ ἐπίδραση στούς μεταγενεστέρους. Καθημερινά συμβαίνουν πολλά γεγονότα. Ἀλλά ἐξαρχῆς ἐπισημαίνονται ὡς σπουδαία, πολλά περνοῦν ἀπαράτηρητα καί μερικά ἐμφανίζονται σημαντικά μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὁ ἱστορικός ἐπιλέγει ἀπ' αὐτές τίς πράξεις ὅ,τι κατά τήν κρίση του εἶναι σημαντικό. Κι ἐδῶ μπαίνει τό ὑποκειμενικό στοιχείο στήν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, ἰδιαίτερα γιά τίς πράξεις ἐκεῖνες, πού

ἐκτίμηση
καί ἐπιλογή.

* Ἱστορία... δάσκαλος τῆς ζωῆς.

Ἀγροτική ζωή στο Βυζάντιο: γεωργός καί μελισσοουργός από εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ 15ου καί τοῦ 11ου αἰ. (Ἐθν. Βιβλιοθήκη).

ἐκ πρώτης ὄψεως δέ φαίνεται νά ἔχουν μεγάλη σημασία ἀλλ' ὅταν ἰδωθοῦν ἀπό ἄλλη σκοπιά μπορεῖ νά φωτίσουν καταστάσεις ἢ γεγονότα ἐντελῶς διαφορετικά. Ἔτσι πρέπει νά ἐξετάσουμε καί τή σημασία τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου κατὰ τήν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα.

Ἀλλά καί φυσικά φαινόμενα ἀποκτοῦν σημασία, ὅταν στή συγκεκριμένη τους μορφή ἔχουν ἐπιπτώσεις στή ζωή μιᾶς περιοχῆς, μερικές μάλιστα φορές μέ πολύ σημαντικές συνέπειες. Π.χ. ὁ σεισμός τοῦ 464 π.Χ. στή Λακωνία εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν ἐπανάσταση τῶν εἰλώτων καί τήν ἔκρηξη τοῦ Γ' μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἡ ἔκρηξη τοῦ Βεζούδιου στά 79 μ.Χ., ἄλλο φυσικό φαινόμενο, ἐπέφερε τήν καταστροφή τῶν τριῶν πόλεων: Πομπηίας, Ἑρκουλάνου καί Σταβίων μέ τήν τέφρα καί τ' ἄλλα ὑλικά πού κάλυψαν τοὺς οἰκισμοὺς διαφυλάχτηκε ἀνέπαφη ἡ εἰκόνα τῶν πόλεων ἐκείνης τῆς ὥρας. Τό ἴδιο καί ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας γύρω στά 1450 ἢ κατ' ἄλλους στά 1200 π.Χ. προκάλεσε τεράστια παλιρροϊκά κύματα πού ἐπληξαν τήν Κρήτη, καταστρέφοντας ἔτσι τὰ κέντρα τοῦ ὑστερομινωικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἔρχονται σήμερα στό φῶς μέ τίς ἀνασκαφές. Ἔτσι βλέπουμε, πῶς φυσικά γεγονότα μεταβάλλονται σέ ἱστορικά γεγονότα. Γιά νά ἔχει ἱστορική σημασία τό φυσικό γεγονός πρέπει νά ἔχει ἐπιπτώσεις στό χῶρο καί στό χρόνο πάντα σέ συνάρτηση μέ τή ζωή τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν.

Τό ἱστορικό γεγονός, ἀνεπανάληπτο καθ' ἑαυτό, ἀνήκει στό παρελθόν, ἀσκεῖ ὁμως πολλές φορές ἐπίδραση καί στό παρόν, ἔστω καί

φυσικά
φαινόμενα
μέ ἱστορική
σημασία.

μοναδικότητα
τοῦ ἱστορικοῦ

γεγονότος και
συνέπειές του

ἂν ἔχουν μεσολαβήσει πολλές δεκάδες ἢ ἑκατοντάδες χρόνια. Π.χ. ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς στὶς δύο πολιορκίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως (673-678, 717-718) ἔσωσε τότε τὴν αὐτοκρατορία σὰν κρατικό ὄργανισμό, διαφύλαξε ὁμως ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ πολιτισμικὴ παράδοση καὶ τὸ Χριστιανισμό, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς βάσεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ μας. Ἐν τῷ Βυζάντιο εἶχε τότε ὑποκύψει καὶ τυχόν ἐξισλαμιστεῖ, ἡ μορφή τοῦ κόσμου θὰ ἦταν ἀλλιόωτικη. Ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση (1789) εἶναι κι αὐτὴ ἓνα ἱστορικό γεγονός ποὺ ἄλλαξε πολιτικά, κοινωνικά καὶ ἰδεολογικά τὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης γιὰ δεκάδες χρόνια· συγκινεῖ καὶ ἐμπνέει μὲ τὰ ἰδεολογικά της κηρύγματα καὶ τὶς σημερινές γενιές. Ἐτσι ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀποτελεῖ σύνολο γεγονότων, ποὺ ἐξελίσσονται στὸ χρόνο, φαίνονται σημαντικά γιὰ τὴν ὁμαδικὴ ἐκδήλωση ἀνθρωπίνης δραστηριότητος καὶ μὲ τὴ συνεχὴ ροὴ τους ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιδροῦν κατευθυντικά στὸ μέλλον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Τὶ θεωρήθηκε ἱστορικό γεγονός καὶ ἱστορία σέ διάφορες ἐποχές

φάσεις
τῆς ἱστορικῆς
ἐρευνας.

Ἡ ἀπλὴ χρονικὴ καταγραφή γεγονότων, ὅπως γίνεται σέ παλιές χρονολογραφίες, δὲν ἐντάσσεται στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἡ ἐρευνητικὴ ἐργασία γιὰ τὴν ἀναζήτησι, ἐρμηνεῖα καὶ κατανόηση τῶν πηγῶν εἶναι ἡ πρώτη προϋπόθεση· ἡ ἐπιλογή τῶν ἀξιωματικῶν πρᾶξεων, ἡ παρακολούθηση καὶ ἔνταξή τους στὸ ἱστορικό γίνεσθαι, ὁ φωτισμός τους γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα σέ ὀρισμένο τόπο καὶ χρόνο εἶναι ἡ δευτέρη. Τελευταία, ἀλλ' ὄχι λιγότερο σπουδαία, εἶναι ἡ ἀπόδοση ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας μὲ ἀκρίβεια, σαφήνεια καὶ γλαφυρότητα σέ τρόπο, ὥστε ἡ ἱστορικὴ πραγματεία νὰ καταστεῖ, κατὰ τὸ δυνατό, κείμενο μὲ λογοτεχνικὴ ὑπόσταση.

ἡ ἀποψη τοῦ
Ἡρόδοτου·
κριτήρια
ἐπιλογῆς.

Ἄς σταματήσουμε γιὰ λίγο στὴν ἐπιγραμματικὴ φράση τοῦ Ἡρόδοτου (Ἱστοριῶν Α' 1), στὴν ὁποία διατυπώνει τὴν ἀντίληψή του περὶ τῆς Ἱστορίας: Ἡρόδοτος Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδειξις ἦδε, ὥς μῆτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μῆτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωमाστά, τὰ μὲν Ἑλλῆσι τὰ δὲ βαρβάρῳι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν.

Ὁ Ἡρόδοτος καθορίζει τούς στόχους τῆς ἱστορικῆς ἐπιστημονικῆς ἀφήγησης· προτάσσει τή διατήρηση στή μνήμη τῶν ἀνθρώπων τῶν σπουδαίων καί ἄξιων θαυμασμοῦ πράξεων γιά νά μὴν ἀφανισθοῦν ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Δέ θεωρεῖ ὅλα ἄξια νά μνημονευθοῦν ἀλλὰ τὰ *μεγάλα καὶ θαυμαστά* κατὰ τὴν ἔλλογο κρίση τοῦ ἱστορικοῦ ἔργα. Εἰσάγεται ἔτσι τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο στὴν ἐπιλογή τῶν συμβάντων. Ταυτόχρονα ἡ τοποθέτηση στὴν ἴδια μοῖρα τῶν ἀξιωματικῶν ἔργων Ἑλλήνων καί βαρβάρων ὑποδεικνύει ὅτι γιὰ τὴν ἐπιλογή τους πρέπει νά ἰσχύσουν τὰ ἴδια κριτήρια. Ἐνδιαφέρεται ἀκόμη τὰ *μεγάλα καὶ θαυμαστά* ἔργα νά μὴ μείνουν ἀκλεᾶ, ἀλλὰ νά γίνουν γνωστά στίς ἐπόμενες γενεές γιά νά διαιωνιστεῖ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια. Μὲ τὴν κατακλείδα *τά τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν* ἀγγίζει ἓνα ἄλλο πρόβλημα: τὴν αἰτιότητα στὴν Ἱστορία. Θά μᾶς ἀπασχολήσει κι αὐτὸ ἀργότερα.

Τὸ συμπέρασμα ἐρχεται λογικό. Ὑπάρχει ἡ ὑποκειμενικὴ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ, ὅταν ἐπιλέγει τὰ γεγονότα πού κρίνει ἄξια νά διατηρηθοῦν στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Πρέπει νά ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ θεώρηση κατὰ τὴν ἀφήγηση καί νά δοθεῖ ἡ ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Ὁ ἱστορικός ὀφείλει νά ἀναζητήσει τὰ αἷτια τῶν ὧν συνέβησαν.

Μιλήσαμε γιά ἐπιλογή τῶν γεγονότων. Ὑπάρχουν δέβια τὰ *μεγάλα καὶ σπουδαία*, συνήθως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διεθνή θέση τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ κράτους, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται, πού δὲν μπορεῖ νά παραλειφθοῦν. Παλαιότερα μάλιστα, ὅταν τὰ κύρια θέματα τοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος ἦταν τὰ πολιτικά, οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καί οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὁλόκληροι τομεῖς τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς δέ φωτίζονταν. Τὴν τάση αὕτῃ ἐκπροσωποῦν οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ τῆς Ἀρχαιότητος (Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Πολύβιος), πού τὸ κέντρο τῆς ἀφήγησής τους εἶναι τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καί οἱ συνέπειές τους στὴ διαμόρφωση τῶν διακρατικῶν σχέσεων καί σὲ μικρότερη ἔκταση τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἀγώνων, ἐνῶ γιὰ τὸ πλῆγμα τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Σπάρτης ἢ τῆς διάρθρωσης τῆς οἰκονομίας ἐλάχιστες δίνουν πληροφορίες. Ὁ βυζαντινός, ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, Προκόπιος βαδίζει στὰ ἴχνη τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, ἐξιστορώντας τούς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' καί μόνο τρεῖς σειρές ἀφιερώνει στὸ κωδικοποιητικὸ του ἔργο, τὸ μεγαλύτερο

*τί θεωρήθηκε
ἱστορικὸ
γεγονός
κατὰ τὴν
ἀρχαιότητα
καὶ τὸ
μεσαίωνα.*

ίσως επίτευγμα της βασιλείας του. Οί βυζαντινοί χρονογράφοι, άφελείς και ενδιαφερόμενοι για ευρύτερο, μη μορφωμένο κοινό, αποδίδουν μεγάλη σημασία στή μνεία των φυσικῶν φαινομένων (σεισμούς, ξηρασίες, πλημμύρες, έκλείψεις ήλιακές, εμφάνιση κομήτη κτλ.). Παρατηρούμε ακόμη ότι, όταν ένα θρησκευτικό κίνημα συνταράζει μιά κοινωνία, παίρνει μεγαλύτερη θέση στις ιστορικές άφηγήσεις της εποχής. Τό μορφωτικό επίπεδο, τά ενδιαφέροντα του συγγραφέα, οί πνευματικές ανάγκες του κοινού πού άπευθύνεται και τά γενικότερα ιδεολογικά κίνητρα προσδιορίζουν καίρια τήν επιλογή.

σημερινή
άποψη
για τό
ιστορικό
γεγονός.

Σήμερα τά πράγματα έχουν αλλάξει. Ή Ίστορία έχει περιλάβει τήν εξέταση και των κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων, σέ συνδυασμό μέ τά ιδεολογικά κίνητρα και τίς γενικότερες πολιτικές επιπτώσεις μέ συνέπεια νά αναπτυχθούν σχολές, πού έφθασαν στο άλλο άκρο. Δημιουργήθηκε ή λεγόμενη άνευ γεγονότων ιστορία (histoire non événementielle) πού τοποθετεί τό κέντρο του δάρους στις ιδέες, στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, στις οικονομικές σχέσεις. Άλλά κι ή τάση αυτή δέν είναι επαινετή. Τά οικονομικο-κοινωνικά φαινόμενα δέν είναι νοητά έξω από τά πολιτικο-στρατιωτικά πλαίσια του συγκεκριμένου κρατικού οργανισμού και γεωγραφικού χώρου και γι' αυτό αναγκαία προϋπόθεση είναι ή γνώση των τελευταίων. Επίτευγμα του είκοστου αιώνα είναι ή στροφή της ιστορικής σπουδής, σέ όλους αυτούς τους τομείς της κρατικής και κοινωνικής ζωής. Πρωτοπόροι λογίζονται ο Marc Bloch (1886-1944 Έβραϊος τήν καταγωγή, πού βρήκε τό θάνατο από τους Γερμανούς κοντά στή Λυών) και ο Lucien Febvre (1878-1956), καθηγητές στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου· τό περιοδικό Annales d' histoire économique et sociale*, πού ίδρυσαν τό 1929, άποτελεί σταθμό στην ιστορική έρευνα προς αυτή τήν κατεύθυνση.

Στόχοι της ιστορικής έπιστήμης

έξακριβωση
γεγονότων
ή ανάπλαση

"Άλλο θέμα πού μάς ενδιαφέρει: Ό ιστορικός θά περιοριστεί νά άναζητήσει και νά έξακριβώσει τά γεγονότα και θά προσπαθήσει νά τά άποδώσει όσο γίνεται πιο πιστά ή πέρα από από τή

* Χρονικά οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας.

διακρίδωση θά θελήσει νά τά ἐρμηνεύσει καί κατά κάποιον τρόπο νά ἀναπλάσει τήν ἐποχή; Τήν πρώτη ἄποψη ἐκπροσωπεῖ ἡ ἱστοριογραφία τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ἐπηρεασμένη ἀπό τόν ἰδεολογικά κυρίαρχο τότε θετικισμό. Πρυτανεύει τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου γερμανοῦ ἱστορικοῦ Leopold von Ranke γιά τήν ἀποστολή τοῦ ἱστορικοῦ: νά ἀνεύρει, τί πραγματικά συνέβη. *Wie es eigentlich gewesen ist*, εἶναι ἡ φράση του, πού ἔχει περάσει σέ ὅλα τά ἐγχειρίδια.

Κατ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τή δεύτερη ἄποψη, πέρα ἀπό τήν ἐξακρίδωση τῶν γεγονότων, χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά τά φωτίσει, νά τά ἐρμηνεύσει, νά ἀναπλάσει τήν ἐποχή. Ἐδῶ πρέπει νά προσέξουμε, πόσο τό προσωπικό στοιχεῖο ἀσκεῖ ἀποφασιστικό ρόλο καί σέ πόσο παραπλανητικό δρόμο μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει, ἀφοῦ καί ἡ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ ἀτόμου καί οἱ ἰδεολογικές πεποιθήσεις πού διαμορφώνουν τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τοῦ καιροῦ του ἐπηρεάζουν λίγο ἢ πολύ καί τό γράφοντα. Κλασικό παράδειγμα ἔχουμε τόν Ἀγγλο ἱστορικό Ἐδ. Γίββωνα (Edward Gibbon 1737-1794). Ἐπηρεασμένος ἀπό τίς φιλελεύθερες ροπές καί τό θρησκευτικό σκεπτικισμό τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὁ Γίββων εἶδε μέ τό πρίσμα τοῦ Διαφωτισμοῦ τή βυζαντινὴ ἱστορία σάν μιὰ θλιθερὴ συνέχεια τῆς δοξασμένης ρωμαϊκῆς καί μιλάει γιά παρακμὴ καί πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας* (The history of the decline and fall of the Roman empire, London 1776-1778 εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου), ἐννοώντας τή μεγάλη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (324-1453) πού πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια ἀντιμετώπισε τοὺς ποικιλώνυμους βαρβάρους, ὀδήγησε μεγάλο μέρος τους στό Χριστιανισμό καί τόν πολιτισμό καί διέσωσε τήν πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Μπορεῖ μιὰ παρακμὴ νά κρατῇ χίλια χρόνια;

κίνδυνοι
ἱστορικῆς
προκατάλη-
ψης

Ἡ αἰτιότητα στὴν ἱστορία

1. Μέ τήν ἐπίδραση τῆς αἰτιοκρατίας, θεμελιακῆς ἀρχῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, (μολονότι κι ἐδῶ τείνει σήμερα νά ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας καί νά ὑποκατασταθεῖ μέ τὴ γενικότερη τῶν «συνθηκῶν ἐμφανίσεως» ἐνός φαινομένου) διαμορφώθηκε καί στὴν Ἱστορία μιὰ τάση πού ἔταξε σκοπὸ τῆς τὴν ἀναζήτησης τῶν αἰτίων στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες τά

ἡ ἔννοια
τῆς
αἰτιότητας
γενικά

* Ἡ ἱστορία τῆς παρακμῆς καί πτώσης τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

ίδια αίτια καί οί αὐτές προϋποθέσεις προκαλοῦν πάντοτε τά ἴδια ἀποτελέσματα, γι' αὐτό καί χαρακτηρίζονται θετικές ἐπιστήμες. Ἔτσι πολλοί ἐπιστήμονες καί περισσότεροι φιλόσοφοι πιστεύουν ὅτι χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά ἀναζητήσῃ καί προσδιορίσῃ τά αίτια τῶν γεγονότων, ὅποτε μέ τή γνώση τους θά ἦταν δυνατή καί ἡ πρόβλεψη γιά τό μέλλον, κάτι πού ιδιαίτερα συγκινεῖ τόν ἄνθρωπο.

ἡ αἰτιότητα
στήν οἰκονο-
μική
καί κοινωνι-
κή ζωή

2. Στούς κατώτερους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος εἶναι δυνατή καί πῶς εὐκολή ἡ ἀναζήτηση σχέσεων αἰτιότητος. Ὅπως π.χ. στίς οἰκονομικές ἢ κοινωνικές σχέσεις. Ὑπό τίς ἴδιες συνθήκες θά παραχθοῦν τά ἴδια ἀποτελέσματα. Π.χ. πρέπει νά ὑπάρχει ὀρισμένη ἰσορροπία μεταξύ τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν, τοῦ νομίματος-χαρτονομίσματος πού κυκλοφορεῖ καί τῆς ταχύτητος τῆς κυκλοφορίας του. Ἄν ἕνας ἀπό τούς παραπάνω παράγοντες διαταραχθεῖ, τότε ἡ ἰσορροπία παύει νά ὑπάρχει καί δημιουργεῖται πληθωρισμός. Στήν πτολεμαϊκή Αἴγυπτο, στό Βυζάντιο, στήν ἐθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ἐπικράτησε ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία καί παρατηρήθηκαν παρόμοιες ὡς ἕνα σημεῖο οἰκονομικές σχέσεις. Ὅρίζεται ἀπό τό κράτος ὁ τρόπος παραγωγῆς, οἱ τιμές, τά ὅρια κέρδους, ὁ τόπος ἐργασίας, ἡ εἴσοδος στό ἐπάγγελμα, ἡ δυνατότητα ἀλλαγῆς εἵδους καί τόπου ἐργασίας.

ἡ αἰτιότητα
στήν πολιτική
καί πολιτιστι-
κή ἐξέλιξη.

3. Στούς ἀνώτερους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ἡ ἀναζήτηση καί ἀνεύρεση αἰτιότητος παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες. Ἐάν δοῦμε μιὰ μεγάλη ἱστορική χρονική περίοδο π.χ. τριακοσίων ἐτῶν στήν Εὐρώπη, ἡ ἱστορία θά ἦταν ἴσως ἡ ἴδια στίς γενικές της γραμμές, ἀλλά ἂν ἐξετάσουμε τά γεγονότα μιᾶς δεκαετίας, πολύ πιθανόν νά ἦταν διαφορετικά. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ Ναπολέων, πιθανόν νά μήν εἶχαν γίνει μέ τήν ἴδια μορφή οἱ πόλεμοι καί οἱ συνασπισμοί τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν πού σχηματίστηκαν γιά νά τούς ἀντιμετωπίσουν. Ἀλλά ἡ ἐξέλιξη, ἡ κοινωνική καί πολιτιστική, ἀκόμη κι ἡ πολιτική θά ἦταν περίπου ὅμοια. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ Κολόμβος, πάλι θά εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἡ Ἀμερική λίγα χρόνια ἀργότερα ἀπό κάποιον ἄλλο καί ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Νέου Κόσμου στήν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος θά ἦταν ἡ ἴδια.

παραδείγμα-
τα

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μᾶς δίνει ἡ ρωμαϊκή Ἱστορία. Οἱ ὑπερασπιστές τῆς δημοκρατίας πίστεψαν ὅτι γιά νά ἐπιζῇ τό δημοκρατικό πολίτευμα μόνο ἐμπόδιο ἦταν ὁ Καῖσαρ. Ἔτσι ἀποφασισαν καί πραγματοποιήσαν τή δολοφονία του. Δέν εἶχαν καταλάβει

ὅτι ἡ ἔκτασις πού πῆρε τότε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, δημιούργησε ἄλλες διοικητικὰς ἀνάγκες· κατὰ συνέπεια ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθεῖ σ' αὐτές. Ἡ ρωμαϊκὴ δημοκρατία ἦταν καταδικασμένη ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα. Γι' αὐτὸ καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Αὐγουστος, λιγότερο αὐθόρμητος καὶ περισσότερο μεθοδικός, πέτυχε, χωρὶς νὰ ἀνατρέψει κανένα ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς καὶ μόνο μὲ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τους καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ συνεχὴ διατήρησιν στοῦ πρόσωπὸ τοῦ τῆς *tribunitia potestas**, νὰ μεταβάλλει τὸ πολίτευμα καὶ νὰ ἐπιβάλλει καθαρὰ προσωπικὸ καθεστῶς, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα ἡγεμονία (*Principatus*), ἀπὸ τὸν τίτλον πού ὁ ἴδιος ἔλαβε *princeps* (ἡγεμόνας). Βλέπουμε ὅτι γιὰ μεγάλες χρονικὰς περιόδους, τὰ ρεύματα, οἱ κατευθύνσεις καὶ οἱ ἐξελίξεις θὰ ἦσαν οἱ ἴδιες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἢ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τους. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Αὐγούστου ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ ἐπῆλθε εἰρηνικὰ·μποροῦσε ὅμως ἂν ἀντὶ αὐτοῦ ἦταν ἄλλος μὲ διαφορετικὸ χαρακτηριστὴρ, νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει βίαια μέσα, νὰ προκαλοῦσε ἐπανάστασιν καὶ ἐνδεχομένως ἐμφύλιον πόλεμον ἀλλὰ καὶ πάλιν θὰ εἶχε ἐπέλθει ἡ ἴδια μεταβολὴ στοῦ πολιτεύματος.

4. Πόσο λίγο οἱ σύγχρονοι μποροῦν νὰ προβλέψουν μίαν ἐπερχόμενη μεταβολή, τὸ εἶδαμε καὶ στίς μέρες μας. Κανείς δὲν ὑποπτεύθηκε ὅτι τὸ τέλος τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου (1945) θὰ σήμαινε καὶ τὸ τέλος τῆς ἀποικιοκρατίας, ὅταν μάλιστα θυμηθοῦμε ὅτι μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως ἐγίνετο ἡ ἐκστρατεία τῆς Ἀθῆσυνίας (1935) μὲ σκοπὸ νὰ αὐξήσει τὸ ἀποικιακὸν τῆς κράτος ἡ Ἰταλία, ὥστε νὰ μὴν ὑστερεῖ ἐναντὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας. Ἀπὸ τὴν ἑκτην δεκαετίαν τοῦ αἰῶνα μας ἀρχίζουν τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα στίς χώρες τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὸ καύχημα τοῦ βρετανικοῦ στέμματος, ἡ Ἰνδία, ἀποκτᾷ τὴν ἀνεξαρτησίαν της (1947), παρὰ μένοντας ἕνας ἀπλὸς κρίκος στὴν ἀλυσίδα τῆς Κοινοπολιτείας. Ὁ εὐφύεστατος Talleyrand στὰ 1798 πρόβλεπε ὅτι ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία θὰ ἐπιζοῦσε τὸ πολὺ καμιά εἰκοσιπενταεταρίαν· ἀκόμη καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν θὰ μοίραζαν μετὰξὺ τοὺς Αὐστρία καὶ Ρωσία. Σήμερα ξέρουμε ὅτι ὅλα ἐγίναν διαφορετικά.

5. Ἀκόμη δυσκολότερη εἶναι ἡ ἐξήγησις καὶ ἡ ἀναζήτησις αἰτιότητος στίς ὑψηλότερες σφαῖρας τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος,

*αἰτιότητα
καὶ πρόβλεψις
στὴν ἱστορίαν*

*ἡ αἰτιότητα
στοὺς τομεῖς*

* δημαρχικὴ ἐξουσία

της πνευματι-
κῆς
δημιουργίας.

ὅπως εἶναι οἱ εἰκαστικές τέχνες καί ἡ λογοτεχνία. Γιατί π.χ. στήν Ἀναγέννηση, πού ἐξῆσαν ἑκατοντάδες ζωγράφοι, κανείς δέ σκέφθηκε νά ἐκφραστεῖ ἀφηρημένα, ὅπως παρατηρεῖται σήμερα στήν τέχνη ἢ κανείς σημερινός δέ ζωγραφίζει ὅπως ὁ Ραφαήλ ἢ ὁ David; Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μιχαήλ Ἀγγελου ἢ τοῦ Ραφαήλ θά ἦταν ἡ ἴδια, ἂν ζοῦσαν σέ ἄλλη ἐποχή· ἡ ζωγραφική τους τεχνολογία ὅμως θά ἦταν διαφορετική ἀνάλογη μέ τήν ἐποχή τους. Ὑψιστο δημιούργημα τῆς Ἀρχαιότητος στή λογοτεχνία εἶναι ἡ τραγωδία, ὅπως τοῦ ἸΘ' αἰώνα τό μυθιστόρημα· ἡ κλασική Ἀρχαιότητα ἀγνοοῦσε τό μυθιστόρημα κι αὐτά τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι τυποποιημένα καί συμβατικά. Ποῦ ὁ κόσμος τῆς «Ἀνθρώπινης Κωμωδίας», ὅπου ὁ Balzac περιγράφει τήν ἀνερχόμενη ἀστική τάξη καί τήν παρακμάζουσα ἀριστοκρατία σ' ὅλες τῆς τίς ἐκφάνσεις, οἰκονομικές, κοινωνικές, ἐρωτικές, οἰκογενειακές κτλ. Ὁ κατ' ἐξοχήν τρόπος ἐκφράσεως τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς καί μάλιστα μεταξύ 1947 καί 1974 περίπου ἦταν ὁ κινηματογράφος. Σ' αὐτόν ἀποκρυσταλλώνονται ρολές καλλιτεχνικές, πνευματικές, κοινωνικές καί τελευταία πολιτικές.

Ἀκόμη καί σέ δευτερότερους πνευματικούς τομείς, ὅπως εἶναι ἡ γραφή, δέν εἶναι εὐκόλο νά δοθεῖ ἐξήγηση, πῶς συμβαίνει καί διαφέρει κατὰ ἐποχές ἀνεξάρτητα ἀπό τεχνικούς λόγους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τύπος γραφῆς διαφέρει καί ἀποτελεῖ τρόπο χρονολόγησης τῶν παπύρων καί τῶν χειρογράφων κωδίκων.

Ἱστορική αἰτιότητα καί ἰδεολογικά ρεύματα

ἱστορική
αἰτιότητα καί
προσωπικό-
τητα.

Ἀπό τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς καμτῆς τοῦ Γ' πρὸς τόν Δ' αἰώνα εἶναι ὁ Διοκλητιανός (284-305) καί στό πρῶτο μισό τοῦ Δ' Κωνσταντίνος ὁ Μέγας (312-337). Ὁ Διοκλητιανός, μεγαλοφυΐς πολιτικός, ἐγίνε εἰσηγητής ρηθιζέλευθων μεταρρυθμίσεων στή διοίκηση, τό στρατό, τήν οἰκονομία, πού ἀποδείχθηκαν σωστές καί στήριξαν τό κράτος μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου (610). Ἐντούτοις, στή θρησκευτική πολιτική ἀπέτυχε ἐντελῶς. Οἱ χριστιανοί, πού ἀποτελοῦσαν μικρό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καί μάλιστα τό σχετικά κατώτερο κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπικράτησαν, μολονότι ὁ στρατός καί ἡ κρατική διοίκηση ἦταν στά χεῖρια τῶν ἐθνικῶν, οἰκο-

νομικά κατά πολύ ισχυροτέρων. Ὁ Διοκλητιανός πήγε ἀντίθετα στό ρεῦμα, πιστεύοντας ὅτι μέ σκληρές διώξεις μπορούσε νά δαμάσει τίς ψυχές καί τήν ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων πού χαράζει ἡ πίστη. Ἀντίθετα ὁ Κωνσταντίνος ἔγκαιρα κατάλαβε ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἦταν ἡ θρησκεία πού ἀνταποκρινόταν στίς προσδοκίες τῶν συγχρόνων του καί πῆρε τίς σωστές πολιτικές ἀποφάσεις.

Ἀνάλογη ἀποτυχία σημείωσε ἡ κρατική ἐξουσία μέ τήν Εἰκονομαχία. Οἱ δύο πρῶτοι εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες Λέων Γ΄ (717-741) καί Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775) ξεχωρίζουν γιά τίς πολιτικές καί στρατιωτικές τους ἱκανότητες. Ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων πρό τῆς Κωνσταντινούπολης (717-718) ἀπό τό Λέοντα καί ἡ διάγνωση καί ἀντιμετώπιση τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου ἀπό τόν Κωνσταντίνου ἀποτελοῦν τρανή ἀπόδειξη. Οἱ ἴδιοι ὁμως ἡγέμονες ἀπέτυχαν ἐντελῶς στή θρησκευτική τους πολιτική, μολονότι ἐριξαν ὅλο τό βάρος τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας γιά νά ἐπιβάλουν τίς εἰκονοκλαστικές ἀντιλήψεις. Ἡ κρατική ἐπιβολή δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀλλάξουν βαθιά ριζωμένες ἀνθρώπινες πεποιθήσεις. Ἡ νεώτερη ἐρευνα δέχεται ὅτι ἰδεολογικές καί πνευματικές ροπές, συνυφασμένες μέ τό πολιτισμικό καί πνευματικό παρελθόν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀποδείχτηκαν ισχυρότερες ἀπό τίς κυριαρχοῦσες στήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἰδιαίτερα στίς μεθοριακές περιοχές δεκτική καί τῶν ἱρανικῶν καί ἀραβικῶν τάσεων. Ἀλλά καί πάλι παραμένει τό ἐρώτημα: γιατί νά ἐπικρατήσουν οἱ πρῶτες ἔναντι τῶν δευτέρων πού εἶχαν καί τήν ὑποστήριξη τοῦ κράτους;

Ἄν ὁ πολιτικός δέν ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τή διαμόρφωση ὁρισμένων ἰδεολογικῶν ροπῶν καί δέν προσαρμόσει τήν πολιτική του στοὺς τομεῖς πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς νεωτερικές αὐτές τάσεις, ὅποιες κι ἂν εἶναι, εἶναι καταδικασμένος ν' ἀποτύχει, ὅπως συνέβη μέ τόν ἄξιο κατά πάντα Διοκλητιανό στό θρησκευτικό τομέα. Δέν εἶναι διόλου εὐκόλο νά προσδιορίσουμε, ποιοί παράγοντες ἐπιδρῶν στή διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ροπῶν. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανῶν εἶναι βέβαιο ὅτι βοήθησε καί ἡ ἄρτια ὀργάνωσή τους, γιατί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι καλά ὀργανωμένες μειοψηφίες μέ κοινές πεποιθήσεις καί ἰδανικά ὑπερέχουν τοῦ λοιποῦ, ἀδιάφορου πλῆθους. Ἀλλά αὐτό δέ βαρύνει στόν προσδιορισμό καί τήν ἐμφάνιση τῶν ροπῶν.

*ιστορική
αἰτιότητα
καί κρατική
ἐξουσία*

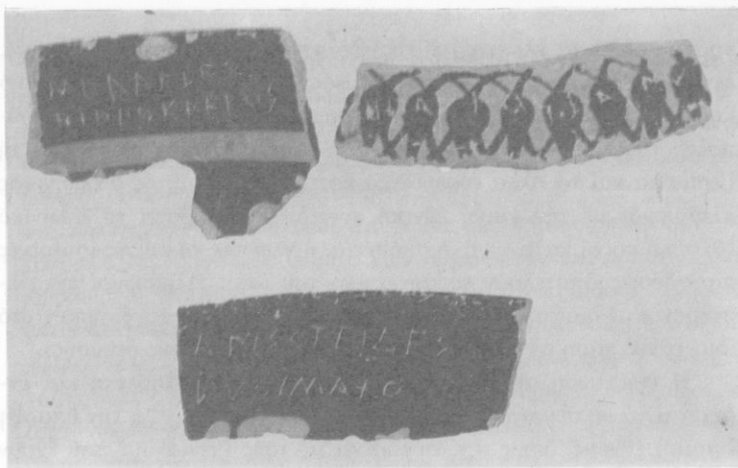
*ἰδεολογικά
ρεῦματα καί
ιστορική
πορεία.*

Ἡ ἱστορική αἰτιότητα καί ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία

Ἐνα πρόβλημα πού διχάζει τοὺς ἱστορικοὺς καί φιλοσόφους εἶναι ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στὴ διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Κατὰ τὴ μιά φιλοσοφικὴ κατεύθυνση ἡ προσωπικότητα δέν ἀσκεῖ σπουδαία ἐπιρροή καί ἡ ἐξήγηση τῶν γεγονότων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὶς οἰκονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικὲς δομές· ἀποδίδεται σέ δική μας ἀδυναμία ὅταν δέν φθάνουμε στὴν ἀνεύρεση τῶν αἰτίων. Στὶς περιπτώσεις πού ἡ αἰτιώδης σχέση μᾶς διαφεύγει γίνεται λόγος γιὰ «τύχη». Ἡ ἄλλη σχολὴ θεωρεῖ ἰδιαίτερα σημαντικὴ τὴ συμβολὴ τῆς προσωπικότητας στὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι καί πιστεύει ὅτι αὕτὴ εἶναι ὁ κύριος παράγων στὴ διαμόρφωση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων.

αἰτιότητα καί
ἱστορικοὶ
νόμοι

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νά προβλέψει τὴν ἱστορικὴ πορεία καί ἡ διαπίστωση ὅτι στὶς φυσικὲς ἐπιστήμες ὑπάρχουν ἀναλλοίωτοι φυσικοὶ νόμοι παρακίνησε φιλοσόφους καί κοινωνιολόγους νά καταπιαστοῦν μὲ τὴν ἀναζήτηση «ἱστορικῶν νόμων», πού νά ἐξηγοῦν τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου στὸ χρόνο καί νά προσοδίδουν κύρος στὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὰ περασμένα. Ἐντούτοις ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀποδεικνύει τὸ ἀδέβαιο μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἄν ἀνατρέξουμε στὸ ἱστορικὸ παρελθὸν διαφορετικῶν χωρῶν μὲ παρόμοιο πολιτικὸ καί κοινωνικὸ σύστημα, κατὰ τὴν ἴδια, σχετικὰ μακροχρόνη, περίοδο, θά παρατηρήσουμε ὅτι ἀκόμη καί στὸν ἴδιο τομέα μπορεῖ οἱ ἐξελίξεις καί ἀντιδράσεις νά εἶναι διαφορετικές, ὅπως ἐπίσης σέ ἄλλη περίπτωση δέν ἀποκλείεται ἡ ἐξελικτικὴ πορεία νά εἶναι παράλληλη. Ἄν στραφοῦμε π.χ. στὴν ἐποχὴ τῶν θρησκευτικῶν πολέμων τοῦ ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα, διαπιστώνουμε ὅτι σ' ἓνα μέρος τῆς Εὐρώπης, ὅπως στὴ Βόρεια καί Κεντρικὴ Γερμανία, Ὁλλανδία, Σκανδιναβικὲς χώρες, ἐπικράτησαν τὰ μεταρρυθμιστικὰ κηρύγματα τοῦ Λουθήρου καί τοῦ Καλβίνου καί οἱ κατὰ τὸπους ἡγεμόνες προσχώρησαν στὴ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση, ἐνῶ σέ ἄλλα κράτη, ὅπως στὴ Γαλλία, Αὐστρία, Ἱταλία, Ἰσπανία, πληθυσμοὶ καί βασιλεύοντες οἴκοι ἔμειναν πιστοὶ στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία. Καί προκύπτει αὐτόματα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ βαθμὸ τῆς συμβολῆς τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητας τοῦ Λουθήρου στὴν ἐπικράτηση τοῦ προτεσταντισμοῦ στὴ Βόρεια καί Κεντρικὴ Γερμανία ἢ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἐρρίκου Η' (1509-1547) στὴν Ἀγγλία.

Ώστρακα όστρακισμοϋ. Τό κάτω μέ τό όνομα τοϋ Ἀριστείδη. Μουσειο Ἀρχαίας Ἀγοράς, Ἀθήνα.

Ἔθνος, κράτος, λαός, όχλος, κοινωνική τάξη

Ο ίστορικός έκτός από τίς μεθοδολογικές γνώσεις τοϋ κλάδου του όφείλει νά έχει γενική παιδεία καί ειδική κατάρτιση σέ όρισμένους έπιστημονικούς τομείς. Π.χ. πρεπει νά κατέχει τίς βασικές έννοιες τοϋ πολιτειακοϋ-συνταγματικοϋ καί διοικητικοϋ δικαίου για νά είναι σέ θέση πρώτο νά ανιχνεύσει τοϋς θεσμούς στίς ίστορικές έποχές καί σέ κράτη, από τά όποια δέ διασώθηκαν σχετικά νομοθετικά κείμενα καί δεϋτερο για νά περιγράψει σωστά τή λειτουργία τους. Πρέπει ακόμη νά έχει κοινωνιολογική μόρφωση για νά μπορεί νά παρακολουθεί καί αναλύει τοϋς κοινωνικούς μετασηματισμούς.

Γιά κατατόπιση τοϋ μαθητη θα αναλύσουμε μερικές βασικές πολιτειολογικές καί κοινωνιολογικές έννοιες, δηλωτικές όμαδικών μορφών ανθρώπινου βίου, όπως είναι: έθνος, κράτος, λαός, πληθος, όχλος, κοινωνική τάξη.

1. Ἔθνος είναι ή πνευματική κοινότητα, τής όποίας τά μέλη έχουν συνειδηση κοινου πολιτισμοϋ καί κοινής ίστορικής παράδοσης, δηλαδή καταγωγής, θρησκείας, γλώσσας, τέχνης, δικαίου, ήθων. Ἡ ύπαρξη έθνους δέν προϋποθέτει αναγκαία τήν ύπαρξη κράτους. Στην περίοδο τής τουρκικής κατάκτησης ή Ἑλλάδα δέν αποτελεί

πολιτειακές-
κοινωνιολογι-
κές έννοιες
χρήσιμες για
τόν ίστορικό.

ή έννοια τοϋ
έθνους.

κράτος αλλά τό ἑλληνικό ἔθνος ὑπάρχει καί ὁρᾷ· στίς μέρες μας, ἐκτός ἀπό μᾶς πού ζοῦμε στήν Ἑλλάδα, στό συγκροτημένο ἑλληνικό κράτος, εἶναι καί οἱ Ἕλληνες τῆς διασποράς, στήν Κωνσταντινούπολη, τήν Κύπρο, τήν Αἴγυπτο, τήν Ἀμερική, τήν Αὐστραλία, τή Γερμανία καί τά ἄλλα εὐρωπαϊκά κέντρα. Ὅλος αὐτός ὁ ἑλληνικός πληθυσμός μέ τήν κοινή ἐθνική συνείδηση συγκροτεῖ τό ἑλληνικό ἔθνος· ἡ κοινή καταγωγή, ἡ θρησκεία, ἡ γλώσσα, οἱ κοινές ἱστορικές παραδόσεις ἀποτελοῦν τό συνεκτικό του ἰστό. Πληθυσμοί ἐγκατεστημένοι σέ διάφορες περιοχές ἔχουν τή συνείδηση ὅτι ἀνήκουν στό ἴδιο ἔθνος χάρι σ' αὐτούς τοὺς κοινούς πνευματικούς δεσμούς.

χαρακτηρι-
στικά
γνωρίσματα
τῆς ἐθνικῆς
κοινότητος

Ἡ σύμπτωση αὐτῶν τῶν στοιχείων δέν εἶναι ἀπόλυτη καί ἐνδέχεται νά μή συμπίπτουν ὅλα, χωρίς αὐτό νά ἐπηρεάζει τήν ὑπαρξή ἐνιαίου ἔθνους, ὅπως π.χ. συμβαίνει μέ τοὺς Γερμανούς πού ἔχουν κοινή ἐθνική συνείδηση ἀλλ' ὄχι καί θρησκευτική πίστη, ἀφοῦ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τῆς Βαναρίας, παραρηνίων περιοχῶν, πρεσβεύει τό καθολικό δόγμα, ἐνῶ ἄλλο τμήμα, ἰδιαίτερα τῆς Πρωσίας, Σαξονίας, ἀκολουθεῖ τόν προτεσταντισμό.

Συμβαίνει ἐπίσης καί τό ἀντίθετο. Ἡ ὑπαρξή ἐνός ἢ δύο κοινῶν στοιχείων σέ δύο διαφορετικούς λαούς δέ σημαίνει ἀναγκαστικά καί κοινή ἐθνική συνείδηση. Π.χ. οἱ Ἀγγλοι καί Ἀμερικάνοι ἔχουν τήν ἴδια γλώσσα, καί ἐν πολλοῖς τήν ἴδια θρησκεία (προτεσταντική) ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστά ἔθνη. Στήν ἀνεξάρτητη καί δημοκρατική Ἰνδία ἐπίσημη γλώσσα ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ ἀγγλική, κατάλοιπο τῆς περιόδου πού ἡ χώρα ἦταν ἀγγλική ἀποικία· καί τοῦτο γιατί τά 500 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ μιλοῦν διάφορα γλωσσικά ἰδιώματα, ἀπό τά ὅποια κανένα δέν ἔγινε ἀκόμη καθολικό ἀποδεκτό. Ἀλλ' ἡ υἱοθέτηση τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας ἀπό τό ἰνδικό κράτος δέν καθιστᾷ τοὺς Ἰνδοὺς τμήμα τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους. Γερμανοί καί Αὐστριακοί μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα, ἔχουν κοινή καταγωγή, μεγάλο τμήμα τοῦ γερμανικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι καθολικοί· ὅπως καί οἱ Αὐστριακοί, ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο διαφορετικά ἔθνη· διαφέρει ἡ ἱστορική παράδοση τῶν δύο λαῶν, οἱ ὅποιοι γιά μεγάλο διάστημα τῆς ἱστορικῆς τους πορείας ἔβρεθηκαν ἀντιμέτωποι στό διεθνή πολιτικό στίβο καί στά πεδία τῶν μαχῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι δυνατόν διαφορά σέ γλωσσικά ἰδιώματα νά ἀποκτᾷ προεκτάσεις καί νά δημιουργεῖ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ὅπως στήν Ἰσπανία μεταξύ Καταλανῶν καί Καστίλλιανῶν, ἢ Φλαμανδῶν καί Βαλλόνων στό Βέλγιο.

Πάντως αποδείχτηκε σφαλερή ή άποψη μερικῶν έπιστημόνων πού θέλησαν νά άπλοποιήσουν τά πάγματα ή έπηρεασμένοι άπό μονομερείς άντίλήψεις ζήτησαν νά στηρίξουν τήν έννοια τοῦ έθνους σ' ένα τομέα μόνο, είτε αὐτός εἶναι ή γλώσσα, είτε τό κράτος, είτε τό έδαφος, είτε ή φυλετική καταγωγή.

Άξιοπρόσεκτο εἶναι, πῶς στίς μέρες μας δημιουργήθηκε ένα νέο έθνος: τό άμερικανικό. Άραιά κατοικημένη τήν εποχή πού άνακαλύφθηκε ή Βόρεια Άμερική δέχτηκε κατά περιόδους άποίκους, μετανάστες άπό διάφορες εὐρωπαϊκές χώρες, Πολωνούς, Ίρλανδούς, Ολλανδούς, Ίταλούς, Έλληνες, Έβραίους. Άπό τήν Άφρική μεταφέρθηκαν Μαῦροι, πού άρχικά χρησιμοποιήθηκαν ὡς δοῦλοι, καί άπό χώρες τῆς Άσίας μετανάστευσαν Κινέζοι, Ιάπωνες, Ίνδοί, ὅπως επίσης κατέφυγαν πλησιόχωροι Μεξικανοί, Πορτορικανοί. Οἱ πληθυσμοί αὐτοί μέ τή διαφορετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτιστική θαμίδα καί ιστορικό παρελθόν συγχωνεύθηκαν μέ τήν πάροδο τοῦ καιροῦ καί άποτέλεσαν ένα νέο έθνος, τό άμερικανικό. Ζώντας στόν ἴδιο τόπο, κάτω άπό τίς ίδιες συνθήκες, πολεμώντας για τά ἴδια ιδανικά καί μιλώντας τελικά ένιαία γλώσσα, τήν άγγλική, άπέκτησαν κοινή έθνική συνείδηση. Άξιοπρόσεκτο πάντως εἶναι ὅτι σχεδόν στό σύνολό τους οἱ Εὐρωπαῖοι διατήρησαν τή θρησκεία πού κάθε φυλετική ὁμάδα πρέσβευε, ὅταν ξεκίνησε άπό τόν τόπο τῆς προελεύσεώς της. Έτσι οἱ Ίρλανδοί, Πολωνοί, Ίταλοί εἶναι καθολικοί, οἱ Έλληνες, Ρῶσοι ὀρθόδοξοι, καί πολλοί Ίουδαῖοι κράτησαν τή δική τους θρησκεία. Οἱ Μαῦροι ἐκχριστιανίστηκαν καί σχεδόν στό σύνολό τους έγιναν διαμαρτυρόμενοι διάφορων άποκλίσεων.

*ιδιαίτερη
περίπτωση
έθνότητας*

Γιά τόν ιστορικό παρουσιάζονται δύο σπουδαία προβλήματα
α) Ποιές οἱ διαφορές μεταξύ τῶν ἐθνῶν καί β) ποιά ή ἐκάστοτε διαπιστούμενη άντίληψη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Η έννοια τοῦ έθνους καί τῆς ἐθνικῆς ιδέας δέν ἔχει τήν ἴδια βαρύτητα στήν ιστορική πορεία τῶν λαῶν. Ιδιαίτερα αναπτύχθηκε τό ΙΘ' αἰώνα μέ τή σημασία πού δόθηκε στό ιδεῶδες τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καί τήν πάλη για τήν ἱκανοποίησή της. Ὡς προέκταση αὐτῶν διαμορφώθηκε ή άρχή τῶν ἐθνοτήτων καί τῆς αὐθύπαρκτης πολιτικῆς τους ὑπόστασης σέ αντίστοιχα κράτη. Έτσι σ' ὅλο τόν περασμένο αἰώνα μέχρι τό δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο ή άρχή τῶν ἐθνοτήτων ἐδέσποσε στήν εὐρωπαϊκή πολιτική. Τά ἐθνικά κινήματα

*ή έννοια
τῆς ἐθνότητος
κατά τό ΙΘ'
αἰώνα.*

καταλαμβάνουν όλο τό ΙΘ΄ αιώνα στίς περιοχές τής Εϋρώπης, όπου διάφορες έθνότητες βρίσκονταν καταπιεσμένες από μοναρχικά καθεστώτα (Βαλκανική, Ίταλική χερσόνησος, Βέλγιο, σλαδικός κόσμος τής Άνατολικής Εϋρώπης) καί επιζητούν τήν έθνική τους άνεξαρτήσά· είναι φανερή ή αντίθεση μ΄ αυτό πού συνέβαινε τό Ις΄ ή ΙΖ΄ αιώνα, όταν ή θέληση τών ύπηκόων δέν είχε καμιά βαρύτητα στήν κρατική τους έξάρτηση, αφού έδέσποζε ή άρχή τής προσωπικής συνάρτησης εδάφους καί φορέα τής πολιτικής έξουσίας. Έτσι ό γάμος μιās πριγκίπισσας μέ τόν ήγεμόνα ή τό διάδοχο ενός κράτους σήμαινε καί τήν προσάρτηση μιās επαρχίας καί τήν παραχώρηση τών κυριαρχικών δικαιωμάτων πού είχε σ΄ αυτήν στό μέλλοντα σύζυγό της- ήγεμόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άποτελεί ή Αϋστρία, γιά τήν όποία ειπώθηκε τό δηκτικό γνωμικό: *Bella gerant alii, tu felix Austria nubes* (άλλοι κάνουν πολέμους, σύ Αϋστρία εύτυχημένη συνάπτεις γάμους έπιτυχείς).

έννοια
του κράτους

2. Κράτος είναι λαός μόνιμος, έγκατεστημένος σέ όρισμένο χώρο, οργανωμένος σέ νομικό πρόσωπο πού άσκει πρωτογενή πολιτική έξουσία. Άπαραίτητο στοιχείο του κράτους είναι ή μόνιμη έγκατάσταση του λαού σέ όρισμένο χώρο. Ίσραηλινό κράτος ίδρύθηκε, όταν οί Έβραίοι έγκαταστάθηκαν καί πάλι στήν Παλαιστίνη. Ό γεωγραφικός χώρος δυνατόν κατά τή διάρκεια τής ιστορικής πορείας του κράτους νά μεταβληθεί σέ έκταση. Π.χ. ή βυζαντινή αυτοκρατορία μετά τήν άραβική κατάκτηση επί Ήρακλείου χάνει τίς επαρχίες Συρίας, Παλαιστίνης, Αιγύπτου. Τό ίδιο άλλαξε καί ή γεωγραφική έκταση τής όθωμανικής αυτοκρατορίας στους αιώνες ΙΗ΄-ΙΘ΄. Η πολιτική έξουσία του κράτους είναι πρωτογενής· δέν έχει δοθεί από άλλον ύπέρτερο όργανισμό. Καί οί δήμοι καί κοινότητες άσκούν έξουσία, άλλ΄ αυτή είναι δευτερογενής, γιατί τούς έχει παραχωρηθεί από τό κράτος γιά όρισμένους σκοπούς.

σχέση
των έννοιών:
κράτος-
έθνος

Κράτος καί έθνος δέν είναι άναγκαίο νά συμπίπτουν στήν έκταση. Πολλές φορές σ΄ ένα κράτος υπάγονται περισσότεροι λαοί μέ διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις. Όταν ή Όθωμανική αυτοκρατορία κυριαρχούσε στή νοτιανατολική Εϋρώπη, βρίσκονταν κάτω από τήν πολιτική έξουσία του σουλτάνου οί λαοί τής Βαλκανικής πού είχαν αντίθεσεις καί μεταξύ τους καί μέ τόν Τούρκο κυρίαρχο. Όλοι όμως ήταν ύπήκοοι του ίδιου κράτους. Τό ίδιο φαινόμενο

παρατηρείται και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όπου το συνεκτικό στοιχείο του κρατικού οργανισμού είναι το πολιτικό και όχι το εθνικό. Ίταλοι, Γαλάτες, Ίδρες, Δάκες, Ίλλυριοί, Θράκες, Έλληνες, Σύροι, Φοίνικες, Αιγύπτιοι, Ίουδαίοι, λαοί με διαφορετική φυλετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτιστική παράδοση, ιστορικό παρελθόν είναι υπήκοοι, μετά δε την Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.) πολίτες της μεγάλης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η συνείδηση ότι υπόκεινται σε μία αρχή συνδέει τους ετερόκλητους και ετερόγλωσσους υπηκόους σ' έναν ενιαίο πολιτικό οργανισμό.

Η υπό ένα και τον αυτό πολιτικό φορέα συνύπαρξη λαών με διαφορετική καταγωγή, διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και πολιτισμική εξέλιξη, ενδεχομένως διαφορετική γλώσσα και θρησκεία, όπως π.χ. ήταν η οθωμανική αυτοκρατορία ή η αυστροουγγρική μοναρχία, μπορεί σε μία στιγμή να δημιουργήσει έκρηκτικές καταστάσεις και όλος αυτός ο κρατικός οργανισμός να διασπαστεί ή άκόμενη και να πάψει να υφίσταται. Έτσι από την πολυεθνική αυστροουγγρική μοναρχία μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώθηκαν αυτότελή κρατίδια (π.χ. Αυστρία, Ούγγαρία, Τσεχοσλοβακία) με πολύ άδεδάιο, όπως έδειξαν τα πράγματα, μέλλον ή περιοχές που μέχρι τότε της ανήκαν άποσπάστηκαν και προσαρτήθηκαν σε υπάρχοντα κράτη της ίδιας εθνολογικής προέλευσης (π.χ. Κροατία, Βοσνία, Έρζεγοβίνη, Σλοβενία μαζί με τη Σερβία σχημάτισαν τη Γιουγκοσλαβία).

3. Η έννοια λαός ταυτίζεται σε πολλά με την έννοια του έθνους, αλλά χρησιμοποιείται συχνά και στη σημασία του πληθυσμός. Π.χ. «τό μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού λαού (= πληθυσμού) έχει μόρφωση... ενώ πολύ μικρό ποσοστό είναι αναλφάβητο». Ο όρος πληθυσμός (=λαός) χρησιμοποιείται στίς στατιστικές εξακριβώσεις και ξεχωρίζει σε άρρενες και θήλεις, μορφωμένους και άπαιδευτους, σε νέους, μεσήλικες, ηλικιωμένους, σε άπασχολούμενους, ύποαπασχολούμενους, άνεργους κτλ.

4. Με την έννοια πλήθος δηλώνεται άνοργάνωτη ομάδα. Καθάρά ύποτιμητική σημασία έχει ο όρος όχλος που διαφέρει από τό πλήθος. Όχλος είναι άνοργάνωτη ομάδα που δέν ύπακούει στη λογική αλλά κυριαρχείται από παρορμήσεις.

ή έννοια
του λαού

οί έννοιες
του πληθους
και του όχλου

“Όλες αυτές οι έννοιες είναι σημαντικές για τον ιστορικό που χρειάζεται να αναλύσει και ερμηνεύσει τις ομαδικές εκδηλώσεις και να προσδιορίσει τη συμβολή τους στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων. Η σκέψη, η δράση, τα αισθήματα της ομάδας διαφέρουν από τα ατομικά. Πώς διαμορφώνονται; Πρώτος ο Gustave Lebon (1841-1931), γάλλος γιατρός και κοινωνιολόγος, μελέτησε επιστημονικά την ομαδική ψυχολογία στο γνωστό βιβλίο του *La psychologie des foules* (1895)*.

ιδιότητες
του πλήθους

Πλήθος εδῶ νοείται κάθε μεγάλη ανθρώπινη ομάδα που συνδέεται μέσα στον ίδιο χώρο και υπόκειται στην επίδραση των ίδιων παρορμήσεων. Π.χ. σε μία αίθουσα κινηματογράφου ξεσπάει πανικός από την έκρηξη βόμβας (κοινός χώρος)· σε μία πολιτική συγκέντρωση ακούγονται συνθήματα και οι συγκεντρωμένοι πολίτες προβαίνουν σε διάφορες ενέργειες (κοινή νοοτροπία). Το πλήθος δέν ενεργεί σύμφωνα με λογικά κριτήρια και ώριμη σκέψη αλλά παρσύρεται από την έντυπωσιάζουσα παραστατικότητα ορισμένων εικόνων και βιωμάτων. Τη σκέψη και δράση του πλήθους κατευθύνουν: α) η διόγκωση των παρορμήσεων· β) η υποχώρηση της ατομικής συνείδησης· γ) η διάθεση για μίμηση που μερικές φορές παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις (παιδική σταυροφορία μετά την αναγγελία και οργάνωση της πρώτης σταυροφορίας) ή φτάνει σε γελοίες εκδηλώσεις, όπως κατά τη διάρκεια συναυλιών των Beatles ή άλλων συναφών μουσικών συγκροτημάτων· δ) η υποβολή· ιδιαίτερα άνθρωποι χωρίς ξεχωριστή πνευματική ανάπτυξη, δεκτικοί μεγαλύτερης συναισθηματικής επιρροής, αφήνονται να παρασυρθούν, μερικές μάλιστα φορές σε πραγματικές φαντασιώσεις.

εκδηλώσεις
του πλήθους

Τόσο από την Αρχαιότητα, τό Βυζάντιο, όσο και τη νεώτερη ελληνική ιστορία παραδίδονται αφηγήσεις, σύμφωνα με τις οποίες σε κρίσιμες στρατιωτικές καταστάσεις οι πολεμιστές είδαν τό Θησέα ή τόν Ἀχιλλέα στην Αρχαιότητα, την Παναγία ή έναν από τους στρατιωτικούς αγίους στη χριστιανική εποχή να μετέχουν στη συντριβή του έχθρου. Οι παρατηρήσεις αυτές εξηγούν ως ένα σημείο και τις καταστροφές που προκαλούνται κατά τη διάρκεια ταραχών και επαναστάσεων· τό άτομο μόνο του δέ θά είχε ίσως διανοηθεί να επιχειρήσει τέτοιες καταστροφικές πράξεις. Ἀκόμη είναι φορές που

* Ψυχολογία των δχλων.

τό πλήθος οδηγείται σέ αὐτοκαταστροφή, ὅπως στήν περίπτωση πυρκαγιᾶς σέ κλειστό χώρο ἢ ναυάγιου, ὅποτε ὁ κίνδυνος ἀπό τίς ἀνεξέλεγκτες καί σπασμωδικές ἐνέργειες τοῦ πανικοβλημένου πλήθους εἶναι μέγιστος.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά ἐκτιμῇσει καλύτερα τήν ἀξία τῶν πληροφοριῶν, νά ἀντιληφθεῖ σωστότερα τίς ἐξελίξεις· π.χ. πῶς πῆρε ἐπαναστατικό χαρακτήρα μιᾷ ἀνώδυνη ἀρχικά συμπλοκή, πῶς μεταμορφώθηκε σέ ἐπανάσταση πού ἔβαλε σέ κίνδυνο τό καθεστῶς ἢ ἐπετάχυνε τήν πτώση του. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις φαίνεται καί ὁ μαγνητισμός πού ἀσκοῦν τά συνθήματα. Ὅσο πιοῦ ἀόριστα εἶναι, τόσο ἀφήνουν πιοῦ ἐλεύθερη τή φαντασία κι ἐπομένως αὐξάνουν τή συναισθηματική τους ἀπήχηση.

Ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό λογικά σκεπτόμενο ἄτομο εἶναι φορές πού ἀπό θυμό, ζήλεια, κούραση, διάθεση γιά ἐκδίκηση μπορεῖ νά παρασυρθεῖ σέ ἀσύνετες πράξεις, τότε μποροῦμε νά φανταστοῦμε, πόσο πιοῦ ἄλογα εἶναι δυνατόν νά ἐνεργήσει τό πλήθος ἀκολουθώντας τίς παρορμήσεις του. Δέν εἶναι σπάνιο νά ὑπερεκτιμῇσει τίς σωματικές καί ψυχικές του δυνάμεις καί ὑπακούοντας σέ παροτρύνσεις καί κηρύγματα ἐπαναστατικά, κοινωνικά ἢ καί ἐθνικά, νά ριχτεῖ στήν πραγματοποίηση μιᾶς τολμηρῆς ιδέας, πού ἄλλοτε μπορεῖ νάχει αἶσιο τέλος, ἄλλοτε ὅμως μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 προετοιμάστηκε ἰδεολογικά ἀπό τήν Ἐθνική Ἐταιρεία, στήν ὁποία πρωτοστατοῦσαν ἐξοχες προσωπικότητες, ὅπως ὁ Σπ. Λάμπρος. Ὁ λαός δεκτικός στή Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, πού μέ πάθος καλλιεργοῦσαν πολιτικά κόμματα, λόγιοι, κληρός, ἐνθουσιάστηκε κι ἐνῶ ἡ Κυβέρνηση, ἀπροετοίμαστη γιά πόλεμο, ἦταν στήν ἀρχή πολύ διστακτική, τελικά παρασύρθηκε στόν ἀτυχεστάτο αὐτό πόλεμο.

Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρήσουμε σωστό μέτρο τό ἀκριδῶς ἀντίθετο, οὔτε εἶναι εὐκόλο νά τά ὑπολογίζει κανεῖς ὅλα καί νά τά μετράει μέ τή λογική. Ἐξάλλου οἱ οὐτοπίες δέν εἶναι σπάνιο νά ἔχουν αἶσια ἐξέλιξη. Μέ τή λογική οἱ λιγοστοί Ἕλληνες δέν ἔπρεπε νά τά βάλουν μέ τήν τεράστια σέ ἔκταση καί πληθυσμό Ὄθωμανική αὐτοκρατορία καί νά κηρύξουν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπως καί οἱ μακρινοί πρόγονοί μας παρὰ τήν ὀλιγανθρωπία καί τήν πολιτική τους διάσπαση οὔτε στιγμή δέ δίστασαν νά ἀντιταχθοῦν στό πλούσιο μεγάλο καί πολυάνθρωπο περσικό βασίλειο, ὅταν ἐξεστρά-

*ἀρνητικές
καί θετικές
ἐπιπτώσεις
ἀπό τίς
παρορμήσεις
τοῦ πλήθους.*

τά σύμβολα
καί ή σημασία
τους

ό ρόλος του
όργανωμένου
πλήθους στην
ιστορική ζωή

τευσε έναντίον τους. Ουτοπίες καί πραγματικότητα βρίσκονται πολλές φορές σέ μίαν άξεδιάλυτη ένότητα. Τό πλήθος άρέσκεται σέ αὐταπάτες είτε βγαίνουν σέ καλό, είτε φέρουν τήν καταστροφή του. Γι' αὐτό χρέος τοῦ ιστορικοῦ εἶναι ιδιαίτερα σέ ταραγμένους καιρούς, ἐκτός ἀπό τίς ἀφορμές καί τήν ἐξέλιξη τῶν συμβαινόντων, νά παρακολουθεῖ καί τίς ἀντιδράσεις τοῦ πλήθους. Τά σύμβολα ἐπίσης μαγνητίζουν τά πλήθη καί εἶναι δυνατόν γύρω ἀπό τή σημαία ἐνός συντάγματος νά διεξαχθεῖ σκληρός ἀγώνας. Ἡ περσική ἐκστρατεία τοῦ Ἡράκλειου πῆρε σταυροφορικό χαρακτήρα, γιατί τό ἱερότατο χριστιανικό σύμβολο, ὁ Τίμιος Σταυρός, εἶχε πέσει στά περσικά χέρια μέ τήν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ στά 614.

Ἡ μεγάλη γαλλική ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἔφερε κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους στό ἱστορικό προσκήνιο μεγάλα πλήθη μέ τή δική τους ψυχολογία, πού πῆραν θέση γιά πρόσωπα καί καταστάσεις κι ἔτσι οἱ ιστορικοί εἶχαν τήν εὐκαιρία νά γνωρίσουν τό μηχανισμό τῶν πολιτικῶν τους ἀντιδράσεων. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει γιά τή λαϊκή συμμετοχή στά μεγάλα ἐπαναστατικά κινήματα, ὅπως ἦταν ἡ ὀκτωβριανή ρωσική ἐπανάσταση (1917) ἢ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στήν Ἰσπανία (1936-1939). Κι ἐνῶ στό παρελθόν ἡ Ἱστορία παρουσιαζόταν σάν μιά ἀλυσίδα τῆς δράσης βασιλέων, στρατηγῶν, πολιτικῶν συνασπισμῶν, σέ μιά στιγμή ἔγινε συνειδητό ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπινου πλήθους εἶναι ὑπολογισμός παράγοντας στήν πορεία τῆς. Χάρη στή γαλλική ἐπανάσταση ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι, ἐκτός ἀπό τοὺς ἀρχηγούς κρατῶν, ὑπάρχουν οἰκονομικές, πνευματικές καί κοινωνικές δυνάμεις πού ἐπηρεάζουν τήν ἱστορική ἐξέλιξη. Μέ τήν καλύτερη μελέτη ἀπό τοὺς κοινωνιολόγους τῆς σημασίας τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας καί τοῦ τρόπου πού δρᾷ, ἔγινε κατανοητό ὅτι ἡ ἐπιρροή πού ἀσκεῖ τό πλήθος προσδιορίζεται ἀπό τό μέγεθος καί τή συνοχή του, ὅτι μόνο του βρίσκεται σέ ἀδυναμία νά σκεφθεῖ καί νά πάρει ἀποφάσεις καί ἔχει ἀνάγκη ἀρχηγοῦ. Ἀναζητεῖ κάποιον καί τοῦ ἐμπιστεύεται τήν ἡγεσία είτε πρόκειται γιά πρωτόγονη ὀρδή πολεμιστῶν είτε γιά σύγχρονο πολιτικό κόμμα. Ἐτσι παρουσιάζεται ὁ ἀρχηγός τῆς ὁμάδας ὡς ὁ φορέας τῶν σκέψεων, τῶν ἐπιδιώξεων, τῶν ἀποφάσεων. Κι ἐνῶ πρὸς στιγμή ἡ θέση τοῦ ἀτόμου ὡς συντελεστῆ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι φάνηκε νά κλονίζεται, ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀρχηγικῆς του παρουσίας μέσα στήν ὁμάδα τοῦ ἔδωκε πάλι τή θέση του στήν Ἱστορία. Πολλές ὁμως ἀπό τίς πρωτοβουλίες πού

ἄλλοτε ἀπέδιδαν στό ἄτομο, ξέρομε πλέον ὅτι ἔχουν τήν ἀφετηρία τους στό περιβάλλον, τίς οἰκονομικές, πνευματικές καί κοινωνικές ροπές.

5. Μέ τόν ὅρο κοινωνική τάξη νοεῖται ομάδα ἀπό ἄτομα πού ἀνάλογα μέ τίς ἱστορικές συνθήκες προσδιορίζεται κατά διάφορο ποσοστό ἀπό οἰκονομικά, πολιτιστικά, πολιτικά ἢ καί νομικά στοιχεία. Οἱ κοινωνιολόγοι διαφωνοῦν ὡς πρός τή σημασία καί τά κριτήρια (εἰσόδημα, νομική σχέση πρός τά μέσα παραγωγῆς, κοινωνικο-ἐπαγγελματική κατάταξη, καταγωγή, θέση στόν πολιτειακό ὀργανισμό κτλ.) προσδιορισμοῦ τῶν τάξεων. Ἀνάλογες δυσκολίες ἀνακύπτουν, ὅταν προσπαθήσουμε νά προσδιορίσουμε τόν ἀριθμό τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί νά ἀναλύσουμε τή στρατιγραφία* τῶν σύγχρονων καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν τῆς Δύσης, ὅπως ἐπίσης τῆς νέας βιομηχανικῆς κοινωνίας τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας καί τῶν ἀνατολικῶν λαϊκῶν δημοκρατιῶν. Οἱ περισσότεροι κοινωνιολόγοι δέχονται τήν ὑπαρξή μιᾶς ἀνώτερης τάξης, μιᾶς ἢ περισσότερων μεσαίων καί τῆς ἐργατικῆς τάξης. Γίνεται ἀκόμη δεκτό ὅτι σέ μερικές κοινωνίες ἀπαντᾷ καί τέταρτη τάξη ἡ ἀγροτική. Σημαντική γιά τό πρόβλημα τῶν τάξεων ἦταν ἡ συμβολή τῶν Cl. H. Saint-Simon, Karl Marx, Max Weber ἀπό τοὺς παλαιότερους καί τῶν P. Sorokin, G. Gurvitch ἀπό τοὺς νεώτερους.

ἡ ἔννοια τῶν
κοινωνικῶν
τάξεων

Ἡ φύση καί τό κλίμα ὡς παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς

Ἡ ἑλληνική Ἀρχαιότητα μέ μερικούς ἀπό τοὺς μεγαλοφυέστερους πνευματικούς ἐκπροσώπους της παρατήρησε πόσο τό κλίμα, τό ἔδαφος καί ἡ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ χώρου ἀποτελοῦν οὐσιώδεις παράγοντες γιά τή φυσική καί πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου. Πρῶτος τό πρόσεξε ὁ Ἴπποκράτης, πού κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι τά ἥθη καί οἱ συνήθειες τῶν βόρειων λαῶν δέν εἶχαν ἡμερότητα ἐξαιτίας τῆς τραχύτητας τοῦ κλίματος. Στόν Ἀριστοτέλη ἀνήκει ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ βόρειοι εἶναι πολεμικότεροι καί γενναιώτεροι, ἐνῶ οἱ νότιοι εἶναι προικισμένοι μέ μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες.

Τό εὐκρατο κλίμα ὑπῆρξε εὐεργετικό γιά τόν ἄνθρωπο, γι' αὐτό

ἐπίδραση τοῦ

* στρατιγραφία κλάδος τῆς γεωλογίας πού ἐξετάζει τή διαδοχή καί θέση τῶν στρωμάτων τοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς.

κλίματος.

καί οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί ἀναπτύχθηκαν σέ εὐκρατές περιοχές κοντά σέ μεγάλα ποτάμια. Ἀκόμη καί οἱ Ἕνδεις στή Νότιο Ἀμερική καί τό ὑψίπεδο τοῦ Μεξικοῦ, ὅπου ἐπίσης ἀνθίσαν παλαιοί πολιτισμοί, βρίσκονται μέν σέ τροπική ζώνη, ἀλλά χάρις στό μεγάλο ὑψόμετρο, ὅπου ἦταν κτισμένες οἱ πολιτείες, οἱ θερμοκρασίες εἶναι εὐχάριστες. Ἡ μεγάλη καί ὕγρῃ ζέστη, τό δυνατό κρῦο, ἡ ὁμίχλη, τό φῶς ἐπιδροῦν στό χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζεται στό κλίμα καί ἡ τεχνική πρόοδος προσπαθεῖ νά ἐξουδετερώσει τίς δυσμενεῖς κλιματολογικές συνθήκες καί νά καταστήσει τή ζωή πιό άνετη καί μέ μικρότερη ἐξάρτηση ἀπό τά ἐποχικά φυσικά φαινόμενα.

Τήν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στόν ἄνθρωπο βλέπουμε ἀκόμη καί στήν ἐξωτερική ἐμφάνιση, ἀνάμεσα στόν κάτοικο τῆς πόλης καί στό χωρικό τῆς υπαίθρου. Οἱ Ἰάπωνες καί Κινέζοι, πού ζοῦν στίς Ἡνωμένους Πολιτείες γιά δεύτερη ἢ τρίτη γενιά, εἶναι ψηλότεροι ἀπό τοὺς ὁμοεθνεῖς τους πού ζοῦν στήν Κίνα ἢ τήν Ἰαπωνία, ὅπως ἀπόδειξαν ἀνθρωπομετρικές ἐρευνες.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καί ἡ ὕδρολογική κατάσταση ἐπιδροῦν ἐπίσης στήν κατανομή τῶν ἀνθρώπων στό χώρο. Π.χ. στήν Αἴγυπτο πόλεις καί χωριά ἀκολουθοῦν τόν ροῦ τοῦ Νείλου. Χῶρος κατάσπαρτος ἀπό νησιά, ὅπως εἶναι ὁ ἐλληνικός, καί μέ τή θάλασσα σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τίς μεσόγειες περιοχές, ὥθησε τόν πληθυσμό ἀπό τή μινωική ἐποχή ὡς τίς μέρες μας σέ ἔξοδο, ἴδρυση ἀποικιών, ἐκμετάλλευση τοῦ ὕγρου στοιχείου γιά τόν προσπορισμό πλούτου καί τήν ἀνάπτυξη τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Φοίνικες, Ἑλλήνες, Βενετοί, Ἰσπανοί, Ἀγγλοι θεμελίωσαν τίς αὐτοκρατορίες τους στή θάλασσα.

Ἀστρονόμοι, γεωλόγοι, ἀνθρωπολόγοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ στήν ἐξέταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καί τοῦ κλίματος στήν ἱστορική ἀνέλιξη. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν τήν ὑπαρξη κοσμικῆς περιοδικότητος (διάρκειας κάπου 1850 ἐτῶν κάθε φορά), ἐξαρτώμενης ἀπό τίς θέσεις ἡλίου, σελήνης, πού συνεπάγεται κατά διαστήματα καταστροφικές μεταβολές στή γῆ, ἀπό τίς ὁποῖες ἐπηρεάζεται σέ μεγάλη ἔκταση, ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν. Ἡ προσπάθεια νά συσχετιστεῖ ἡ ἱστορική ἐξέλιξη μέ τό κλίμα καί τή φύση τοῦ ἐδάφους ἔχει ὑποστηριχτεῖ καί στό παρελθόν καί μάλιστα ἀπό σπουδαίους φιλοσόφους. Ὁ Montesquieu (1689-1755) π.χ. ἐξηγοῦσε

ἐπίδραση τοῦ
ἐδάφους καί
τῶν ὑδάτων

θεωρίες
γιά τήν
ἐπίδραση
τοῦ φυσικοῦ
περιβάλλον-
τος
στήν ἱστορική
ζωή

τήν ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μέ τή γεωγραφική της διαμόρφωση. Τό ξερό, ἄγονο ἀττικό τοπίο εὐνόησε τήν ἐγκατάσταση δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἐνῶ ἡ εὐφορη σπαρτιατική πεδιάδα θοῆκε τήν ἔκφρασή της στό ἀριστοκρατικό. Τίς ἀπόψεις αὐτές συμμερίζονταν καί ὁ Hippolyte Taine (1828-1893), ἐνῶ ὁ Georg Hegel ἀντιδρούσε μέ τήν ἀποστομωτική ἀπάντησή «Νά μή μοῦ μιλοῦν γιά τόν οὐρανό τῆς Ἑλλάδας, τῇ στιγμῇ πού ἐκεῖ κυριαρχοῦν οἱ Τοῦρκοι».

Μέ τόν ἐπιστημονικότερο χαρακτήρα πού ἔχει σήμερα ἡ ἔρευνα στράφηκε στή μελέτη τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων. Ἡ περιοδική ἐμφάνιση τῶν ἡλιακῶν κηλίδων (κάθε ἔνδεκα χρόνια περίπου) προκαλεῖ ἠλεκτρομαγνητικές διαταραχές πού ἐπηρεάζουν τή μετεωρολογική κατάσταση· ἀπό κεῖ καί πέρα ἐπιστήμονες ἀναζητήσαν ἐνδεχόμενη ἐπιρροή στίς σοδειές, στήν ἐμφάνιση τῶν ἐπιδημιῶν, τήν ψυχολογία τοῦ πλήθους καί σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἱστορική ἐξέλιξη. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, οἱ μετεωρολογικές συνθήκες (βαριοί χειμῶνες, ἀνομβρία καί μεγάλη ξηρασία, πλημμύρες σέ μεγάλη ἔκταση) ἀσκοῦσαν οπουδαία ἐπιρροή στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, σχεδόν ἀποκλειστικά ἀγροτικές, στίς ὁποῖες τό πρόβλημα τῆς ἐπιβίωσης ἦταν τό πιό βασικό. Καί σήμερα εἶδαμε σέ ὑπανάπτυκτες κυρίως χώρες, πόσο οἱ κλιματικές συνθήκες μποροῦν νά ἐπηρεάσουν τίς πολιτικές ἐξελίξεις. Ἡ ἐπίμονη ξηρασία σέ ὀρισμένες ἀφρικανικές χώρες ἔφερε λιμό καί μαζί μέ τή βοήθεια σέ τροφίμα ἀπό τά προηγμένα κράτη σημειώθηκαν στή συνέχεια καί ὀρισμένες πολιτικές προσεγγίσεις. Κατά μία θεωρία ἡ μετατόπιση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος κατά τόν ὕστερο Μεσαίωνα πρὸς Βορρά ὀφείλεται σέ αὐξηση τῆς ἀτμοσφαιρικῆς θερμοκρασίας. Κατ' ἄλλη παρατήρηση ἡ ἔξαρση τῆς χολέρας σέ πανεπιδημικές καταστάσεις συμπίπτει μέ τή μέγιστη αὐξηση τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος. Οἱ συσχετισμοί πού ἐπιχειρήθηκαν ἀνάμεσα στίς μετεωρολογικές καί κλιματολογικές μεταβολές καί τά κοινωνικά φαινόμενα φαίνεται νά μὴν ἀνταποκρίνονται πάντοτε στά πράγματα· βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ὀξύνουν τήν κριτική παρατήρηση καί κεντρίζουν σέ πιό προσεκτική σπουδή.

Γιά τή διεξαγωγή τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε σημασία ἡ ἐποχή τοῦ ἔτους· κατά κανόνα πραγματοποιοῦνταν μεταξὺ ἀνοιξῆς καί φθινόπωρου. Ὁ ρωσικός χειμῶνας τοῦ 1812 σύντριψε τίς στρατιές τοῦ Ναπολέοντα κι ἀκόμη ὁ πρόωρος καί βαρὺς χειμῶνας τοῦ

*σχετικά
ἱστορικά
περιστατικά*

1941-1942 ματαίωσε την ολοκλήρωση του γερμανικού επιθετικού σχεδίου κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Σήμερα μεγάλα ύδροηλεκτρικά έργα (π.χ. φράγμα Άσσουάν στην Αίγυπτο, φράγμα Εϋφράτη στη Μεσοποταμία, ρύθμιση της κοίτης του ποταμού Γιάγκ τσέ στην Κίνα) έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις καλλιέργειες, στον ανεφοδιασμό των πόλεων, στη ζωή των κατοίκων σε μεγάλη κλίμακα.

Στό τέλος του περασμένου αιώνα μεγάλη απήχηση είχε το βιβλίο του F. r. R a t z e l: *Anthropogeographie*, τ. I² (1889), II² (1891), του οποίου βασική αντίληψη είναι ότι το περιβάλλον διαμορφώνει τον άνθρωπο. Σήμερα μιά τέτοια άποψη, κάπως μονοκόμματη, θεωρείται άπλοϊκή. Μόνη ή γεωγραφία δε θεωρείται ικανή να προσφέρει εξηγήσεις στην ιστορική εξέλιξη και εφιστάται ή προσοχή στην υιοθέτηση άπλουστευμένων και μονομερών εξηγήσεων. Στόν ιστορικό σέ συνεργασία μέ τόν άνθρωπογεωγράφο ανήκει νά προσδιορίσει κατά πόσο ό γεωγραφικός παράγοντας επιδρά κάθε φορά στό ιστορικό γίνεσθαι. Πολύ αξιόλογο είναι τό βιβλίο του L. F e b v r e: *La terre et l'évolution humaine**, 1922.

Φυλετική ανθρωπολογία

ή έννοια τών
φυλετικών
διακρίσεων

Στούς παράγοντες για τή διαμόρφωση της Ίστορίας έχει περιληφθεί και ό φυλετικός και μάλιστα σέ όρισμένη εποχή πήρε ξεχωριστή σημασία, πού τελικά κορυφώθηκε σέ απαράδεκτες ύπερβολές. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αυτή πού δέχεται τήν ύπαρξη άνώτερης και κατώτερης στάθμης φυλών, ή δημιουργία πολιτισμών είναι έργο τών πρώτων. Ύπερέχει ή «Άρία φυλή» και μέσα σ' αυτήν ή δόρεια φυλετική ομάδα. Η καθαρότητα της φυλής επηρεάζει τή στάθμη της και τό πολιτισμικό της επίπεδο. Τή θεωρία της φυλετικής ύπεροχής και τή σημασία της φυλετικής καθαρότητας διατύπωσε ό J.A. Gobineau (1816-1882) στό έργο του *Essai sur l'inégalité des races humaines*** (1853-1855) και προπάντων ό Chamberlain (1855-1927). Ό τελευταίος, άγγλικής καταγωγής, γερμανοποιήθηκε έντελώς και ανέπτυξε παγγερμανιστικές αντίληψεις. Στό έργο του *Die Grundlagen*

* Η γή και ή ανθρώπινη εξέλιξη.

** Δοκίμιο για τήν άνισότητα τών ανθρώπινων φυλών.

des 19. Jahrhunderts* (1903), πού γνώρισε πολλές εκδόσεις, εκθέτει τη φιλοσοφική του θεώρηση της ιστορίας και του πολιτισμού, βασισμένη ολοκληρωτικά στη σημασία του φυλετικού παράγοντα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μόνον τό πνεῦμα τῶν Ἀρίων, πού στήν Εὐρώπῃ εκπροσωπείται ἀπό τούς γερμανικῆς καταγωγῆς λαούς, εἶναι ἱκανό νά ἐξασφαλίσει τό μέλλον τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gobineau δέν εἶχαν ἀπῆχηση μέχρι τή στιγμή πού τίς υἰοθέτησαν Γερμανοί συγγραφεῖς, γιά νά στηρίξουν φιλοδοξίες παγκόσμιας κυριαρχίας. Ἡ θεώρηση τοῦ H. St. Chamberlain στάθηκε πηγή ἐμπνευσης γιά τόν Hitler καί πέρασε στήν πολιτική θεωρία τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ἔχουν σοβαρή θεωρητική θεμελίωση καί δέν ἀντέχουν σέ κριτική ἀντιμετώπιση. Στούς ἱστορικούς χρόνους δέν ὑπάρχουν ἀμυγῖς φυλές. Οἱ Ἕλληνες ἀναμίχτηκαν μέ τό προελληνικό πληθυσμικό στῶμα, οἱ Ρωμαῖοι μέ τούς Ἑτρούσκους. Στή Δυτική Εὐρώπῃ παρατηροῦνται κελτικές, ἰταλικές, γερμανικές διασταυρώσεις, ὅπως ἐπίσης στίς ἀνατολικές περιοχές ἀνάμιξη σλαβικοῦ στοιχείου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅταν ὑπάρξουν ὅμοιες συνθήκες καταγωγῆς καί φυσικῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ὁμάδες, διαπιστώνονται ὀρισμένα φυσικά καί ψυχικά χαρακτηριστικά, τά ὁποῖα καί διατηροῦνται. Σήμερα πού ἡ ἐρευνα τῆς ἀνατομίας καί τῆς φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου ἔχει προοδεύσει, ἐκτός ἀπό τίς ὀλοφάνερες φυσιογνομικές διαφορές ἀνάμεσα στούς Λευκοῦς, Κίτρινους καί Μαύρους (τίς τρεῖς αὐτές μεγάλες φυλές) διαπιστώνονται διαφορές καί στή φυσιολογία. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι τῆς μαύρης φυλῆς ἔχουν περισσότερο λίπος στούς ἱστούς· οἱ ὁμάδες αἵματος ἔχουν διαφορετική ἀναλογία στούς Λευκοῦς καί στούς Μαύρους.

κριτική
τῆς φυλετικῆς
θεωρίας

Σέ μερικές περιπτώσεις διαπιστώνεται ἐσωτερικότερη συνοχή σ' ἓνα λαό, ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσής του μέσα σέ ἄλλες, ἐχθρικές γι' αὐτόν ἀνθρώπινες κοινωνίες. Οἱ Ἰουδαῖοι μετά τήν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) δέν εἶχαν καμιά κρατική ὀργάνωση μέχρι τό 1948 καί σκόρπισαν στόν τότε κόσμο, ὅπου γνώρισαν ἐπὶ αἰῶνες ἐχθρότητες, κακουχίες, ἐξορίες, τά φοβερά γκέτο, τά στρατόπεδα

* Τά θεμέλια τοῦ 19ου αἰῶνα.

συγκεντρώσεως καί τέλος τά κρεματόρια. Ἄλλά χάρις στό μεγάλο συνεκτικό δεσμό πού τούς χαρίζει ἡ θρησκεία διατήρησαν τή συνοχή τους, τήν ψυχική τους ἐνότητα, καί τή φυλετική τους ὁμοιογένεια. Αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε φυλετική ἀξιολόγηση.

Ὁ Ο. Seeck, ἀπό τούς σπουδαίους μελετητές τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἐξηγεῖ τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τήν «ἐξαφάνιση τῶν ἀρίστων», ἐξαιτίας τῶν ἐμφύλιων πολέμων, τῶν διώξεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί μ' αὐτό τόν τρόπο θυμίζει κάπως τή θεωρία γιά τή σημασία τῆς φυλῆς.

Υπάρχουν ἀντιθέτως παραδείγματα λαῶν, ὅπως ὁ αἰγυπτιακός, ὁ περσικός, πού ἀνάπτυξαν στήν ἀρχαιότητα σπουδαία κρατική ὁργάνωση καί λαμπρό πολιτισμό, ἐνῶ ἀργότερα ὁ ἴδιος λαός στόν ἴδιο χώρο πέρασε σέ δεύτερη ἀκόμη καί τρίτη μοῖρα, χωρίς στό διάστημα αὐτό νά ἔχει ὑποστεί σοδαρές φυλετικές μεταβολές.

Χρονολογία

Βασικό μέλημα τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἐνταξη τῶν γεγονότων στό χώρο καί τό χρόνο. Γιά τή σωστή χρονολόγηση ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος (aera, ere) πού ἴσχυε κατά λαούς, ἐποχές καί περιοχές. Ἰδιαίτερα στόν πολυδιασπασμένο ἀρχαῖο κόσμο, ὅπου τά χρονολογικά συστήματα καί ἡμερολόγια δέν ἦταν ἐνιαῖα, παρουσιάζεται ποικιλία στήν ἀφετηρία καί διάρκεια τοῦ ἔτους, τόν ὑπολογισμό τῶν μηνῶν μέ βάση τήν κυκλική ἐπανεμφάνιση τῆς σελήνης (σεληνιακό ἡμερολόγιο) ἢ τήν κατανομή τῶν ἡμερῶν μέ βάση τήν ἡλιακή ἀνακύκλωση (ἡλιακό ἡμερολόγιο).

[Τήν ἀνάγκη ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος πολύ νωρίς. Σ' αὐτό τόν δοῆθηκε ἡ ἐναλλαγὴ φωτός καί σκότους, ἡ διαδοχική ἐμφάνιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους μέ τήν ἀντίστοιχη βλάστηση, ἡ παρατήρηση τῆς κινήσεως τῶν ἀστρῶν, τοῦ ἡλίου, τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων τῆς σελήνης, πού στάθηκαν ἡ βάση γιά τόν καθορισμό τοῦ ἡμερολογίου σέ ἔτη, μῆνες καί μέρες. Ἡ μέρα συνδέεται μέ τήν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπό τόν ἀξονά της, ἀναλλοίωτη στοὺς αἰῶνες. Ἡ διάρκεια τῆς κυκλικῆς ἐπανεμφάνισης τῆς σελήνης, ὑπολογιζόμενη πρακτικά σέ 29 1/2 μέρες, ὑπῆρξε ἡ βάση γιά τή διαίρεση τοῦ ἔτους σέ σεληνιακοὺς μῆνες. Τό ἀστρονομικό ἔτος, ἐξισούμενο μέ τή μέση διάρκεια τοῦ τροπικοῦ ἔτους - ἀντίστοιχη μέ τό χρόνο τῆς διαδοχικῆς διέλευσης τοῦ ἡλίου ἀπό τό

σημείο της εαρινής ισημερίας, — ισοῦται μέ 365 μέρες, 5 ὥρες, 48', 46".

Ἡ διαίρεση τοῦ χρόνου σέ ἑβδομάδες, πού ὀφείλεται στοὺς Ἑβραίους, ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ χριστιανούς καί μουσουλμάνους. Τό Σάββατο, ἡμέρα ἀναπαύσεως γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς μέ τὴν Κυριακὴ ἥδη κατὰ τὸ Β' αἰώνα.

Ἐν τούτοις, οἱ ὑπολογισμοὶ τῆς κίνησης τῶν οὐρανίων σωμάτων πού ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λαούς δέ συνέπιπταν ἐντελῶς μέ τὸν ἀστρονομικὰ ἀκριβῆ χρόνο κι ἡ διαφορὰ τῶν λίγων λεπτῶν ἢ μερικῶν ὥρῶν συσσωρευόταν κάθε χρόνο, προκαλώντας φανερές ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν πραγματικό. Αὐτὸ παρακίνησε τοὺς ἀστρονόμους νά ἐπινοήσουν διάφορους τρόπους θεραπείας τῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στὸ ἰσχύον ἡμερολόγιο καί τὸν ἀστρονομικὰ ἀναγκαῖο χρόνο γιὰ νά πραγματοποιηθεῖ ἡ κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων (ἡλίου, σελήνης), πού ἀποτελοῦσε τὴ βάση τοῦ ἡμερολογίου. Ἔτσι παρεμβλήθηκαν «ἐπαγόμενες ἡμέρες», «ἐμβόλιμος μήνας» καί ἐπινοήθηκε τὸ «δίσεκτο ἔτος».

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λαούς ἄλλοι, ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι καί οἱ Ρωμαῖοι, εἶχαν ἀμιγῆς ἡλιακὸ ἡμερολόγιο, ἄλλοι ἀμιγῆς σεληνιακὸ, ἄλλοι μεικτὸ· κατὰ συνέπεια, κυμαινόταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους (360, 365), τῶν μηνῶν (29, 30), καθὼς καί ἡ ἑναρξὴ μηνῶν καί ἔτους. Π.χ. στὸ ρωμαϊκὸ ἀρχὴ τοῦ ἔτους ἦταν ἡ 1η Ἰανουαρίου, ἐνῶ στὸ αἰγυπτιακὸ ἡ 1η τοῦ μήνα Θῶθ, πού γιὰ τὰ τρία κοινὰ ἔτη συμπίπτει μέ τίς 29 Αὐγούστου καί γιὰ τὸ δίσεκτο μέ τίς 30 Αὐγούστου. Ἡ παρεμβολὴ δηλαδή τῶν ἐπαγόμενων ἡμερῶν ἢ τοῦ ἐμβόλιμου μήνα προκαλοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερη σύγχυση, ἀφοῦ συχνὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ ἔτος νά μὴν ἔχει σταθερὴ ἀρχή.

Ἡ καθιέρωση νέου χρονολογικοῦ συστήματος ἢ ἡ ἀντικατάσταση ὑπάρχοντος εἶναι δυνατό νά συνδέεται μέ πολιτικές ἢ κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις ἢ τὴν ἀποδοχὴ νέας θρησκείας ἢ τὴν κατάκτηση ἀπὸ ἄλλο λαό. Π.χ. οἱ Σελευκίδες καθιέρωσαν δικό τους χρονολογικὸ σύστημα μέ ἑναρξὴ τὴν 1η Δίου (= 1η Ὀκτωβρίου) τοῦ 312 π.Χ. Ἡ νίκη τοῦ Ἀκτίου (2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.) ἀπέτελεσε ἀφετηρία νέου χρονολογικοῦ συστήματος, πού ἐπικράτησε σέ μεγάλο μῆμα τῆς Ἀνατολῆς, καί ἡ μετοικεσία (Hidjra= Ἑγείρα) τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ τὴ Μέκκα στὴ Μεδίνα ἔγινε ἡ ἀρχὴ ἄλλου, πού ἰσχύει καί σήμερα σ' ὅλο τὸ μουσουλμανικὸ κόσμο. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους ὀρίσθηκε

τὴν 1η Μουχαρέμ (= 16 Ἰουλίου 622) μεῖ δάση τὴν κυκλικὴ ἐπανεμφάνιση τῆς σελήνης· κατόπιν τούτου τὸ μουσουλμανικὸ ἔτος διαρρέθηκε σὲ 12 σεληνιακοὺς μῆνες, ὑπολειπόμενο κατὰ μερικές μέρες τοῦ ἡλιακοῦ, σὲ τρόπο πού κάθε χρόνο ἡ διαφορὰ μεταξύ αὐτοῦ καὶ τῶν χρονολογικῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα στηρίζονται στὸν ἡλιακὸ κύκλο, μεγαλώνει καὶ μετὰ ἀπὸ 33 χρόνια τὸ μουσουλμανικὸ διαφέρει κατὰ ἓνα ὁλόκληρο ἔτος.

Στὴν πιὸ ριζοσπαστικὴ τῆς περιόδου ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπιδίωξε νὰ ἀντικαταστήσει τὸ ἰσχύον χρονολογικὸ σύστημα μεῖ ἄλλο, τοῦ ὁποῖου ἀφετηρία ὀρίστηκε ἡ κατάργηση τῆς βασιλείας καὶ ἡ ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας (1e Vendémiaire = 22 Σεπτεμβρίου 1792). Ταυτόχρονα ἄλλαξαν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν μεῖ νέα, δηλωτικὰ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Πίνακες συγχρονισμοῦ τοῦ χρονολογικοῦ φαινομένου τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης μεῖ τὸ γρηγοριανό βλ. πρόχειρα στὸ L' *histoire et ses méthodes** (Encyclopédie de la Pléiade), Paris 1961, σ. 1570-1575, ὅπου καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἡμερολογίου. Χρονολογικὸ σύστημα καὶ ἡμερολόγιο ἐγκαταλείφθηκαν μεῖ τὴν ἴδρυση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα μεῖ ἀπόφαση τῆς Γερουσίας ἀπὸ 22 fructidor ἔτ. XII = 9 Σεπτεμβρίου 1805 καὶ ἀρχὴ ἐφαρμογῆς τὴν 1η Ἰανουαρίου 1806. Μόνο μερικά πολὺ σπουδαῖα γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης ταυτίστηκαν τόσο ἀπόλυτα μεῖ τῇ νέα ἡμερολογιακῇ ὀριοθέτησιν, πού πέρασαν ἔτσι στὴν Ἱστορία. Μεῖ τὴν ἀναφορὰ στὴν 9η Thermidor (= 27 Ἰουλίου 1794) ὅλοι ἐννοοῦμε τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ροβεσπιέρου καὶ στὴν 18 Brumaire (= 9 Νοεμβρίου 1799) τὸ πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα πού ἀνάντρεψε τὸ Διευθυντήριο.

Στὸν ἀρχαῖο κόσμον, ἐκτός ἀπὸ τὴ διάρκειαν τοῦ ἔτους καὶ τὸ εἶδος τοῦ ἡμερολογίου, διαφέρει καὶ ἡ ἀφετηρία τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ συστήματος. Ἡ κατὰ Ὀλυμπιάδες χρονολόγησις ἐγενε γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, χάρις στὸν πανελλήνιον χαρακτήρα τῆς πεντετηρικῆς (= κάθε τέσσερα χρόνια) γιορτῆς. Ἡ πρώτη Ὀλυμπιάδα τοποθετεῖται στὸ 776 π.Χ. Οἱ Ρωμαῖοι χρησιμοποιοῦν δύο χρονολογικά συστήματα. Στὸ ἓνα ἡ χρονολόγησις μετρίεται ἀπὸ κτίσεως Ρώμης (ἔτ. 753 π.Χ.) τὸ ἄλλο στηρίζεται στὴν ἐτήσια ἀρχὴ τῆς ὑπατείας καὶ κάθε ἔτος προσδιορίζεται μεῖ τῇ μνεῖαν τῶν δύο ὑπᾶτων.

* Ἡ Ἱστορία καὶ οἱ μέθοδοί της.

Μέ την κατάργηση τῆς ὑπατείας τό 541 μ.Χ. ἀπό τόν Ἰουστινιανό ἀχρηστεύτηκε τό σύστημα· διατηρήθηκε μόνο γιά ἕνα διάστημα κυρίως στά ἔγγραφα μέ τήν ἐξῆς διατύπωση: *καί μετά τήν ὑπατείαν Βασιλείου ἐτους τάδε...* Ὁ Βασίλειος, ὡς ὁ τελευταῖος ὑπάτος, πῆρε τή θέση χρονολογικοῦ ὁρόσημου. Διάφορες ἑλληνικές πόλεις υἰοθέτησαν ὡς τρόπο χρονολόγησης τήν ἀναφορά σέ ὀρισμένη ἐτήσια ἀρχή τῆς πόλης, ἀναγράφοντας π.χ. στήν Ἀθήνα τό ὄνομα τοῦ ἀρχοντα (πού γι' αὐτόν τό λόγο πῆρε ἀργότερα καί τήν προσωνυμία *ἐπώννυμος*), στή Σπάρτη τῶν ἐφόρων, στό Ἄργος τῆς ἱέρεας τῆς Ἥρας.

Ὁ χριστιανικός κόσμος αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά διακηρύξει καί στό κεφάλαιο αὐτό τήν ἀντίθεσή του μέ τίς παλαιότερες θρησκείες, δημιουργώντας ἕνα νέο χρονολογικό σύστημα, πού νά συνδυάζει τά ἱστορούμενα στήν Παλαιά Διαθήκη γιά τή δημιουργία τοῦ κόσμου μέ τή διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου γιά τήν ἐνσάρκωση τοῦ Κυρίου, τό σταυρικό Πάθος καί τήν Ἀνάσταση. Κατά τόν ὑπολογισμό (ἐσφαλμένο κατά 5-7 χρόνια) πού ἔκαμε στίς ἀρχές τοῦ 5' αἰῶνα ὁ μοναχός Διονύσιος ὁ μικρός, ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, καί συνεπῶς τό ἔτος 1 τῆς σημερινῆς χρονολογίας, συμπίπτει μέ τό ἔτος 5509/8 ἀπό τῆς σύστασης τοῦ σύμπαντος κατά τό βυζαντινό λεγόμενο καί τό ἔτος 5493/2 κατά τό ἀλεξανδρινό σύστημα.

Μέ τήν πολιτική ἐνοποίηση καί πολιτιστική ἀφομοίωση πού ἐπῆλθε στούς κόλπους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξαλειφθηκαν τά τοπικά χρονολογικά συστήματα, τά ὁποῖα ἴσχαναν στίς διάφορες πόλεις καί περιοχές τῆς Ἀνατολῆς καί ἐπικράτησε ἐνιαῖο σύστημα. Ἡ ἀρχή τοῦ ἔτους στό Βυζάντιο σταθεροποιήθηκε στήν 1η Σεπτεμβρίου, ἡμερομηνία, στήν ὁποία τοποθετήθηκε ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ Ε' αἰῶνα καί ἡ ἀρχή τῆς ἰνδικτιῶνας. Μέ τόν ὄρο ἰνδικτιῶνα (μεταγραφή τοῦ λατινικοῦ *indictio*) νοεῖται πρῶτα δεκαπενταετῆς χρονικός κύκλος, πού εἶχε τήν προέλευσή του στόν καθορισμό τῆς φορολογίας τῆς γῆς, καί δεύτερο κάθε ἔτος αὐτοῦ τοῦ κύκλου. Ἀριθμεῖται δηλαδή πρώτη ἰνδικτιῶνα, δεύτερη, τρίτη καί οὕτω καθεξῆς ὡς τή δέκατη πέμπτη, ὅποτε ἀρχίζει πάλι ἡ ἀρίθμηση ἀπό τήν ἀρχή (πρώτη ἰνδικτιῶνα, δεύτερη κτλ.).

Τό Ἰουλιανό ἡμερολόγιο (= ἔτος 365 ἡμερῶν καί προσέθηκε μιᾶς ἡμέρας κάθε τέταρτο ἔτος), ὅπως ὀνομάζεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ εἰσηγητῆ του (Ἰούλιου Καίσαρα στό 45 π.Χ.), ἴσχυσε γιά αἰῶνες.

Παρατηρήθηκε όμως ότι σχεδόν κάθε εκατονταετία παρουσιάζταν διαφορά μιάς ημέρας από την πραγματικότητα. Στη διόρθωση προέβει ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ' — από τόν όποιο πήρε τό όνομα Γρηγοριανό ήμερολόγιο — συνίσταται δέ στην παράλειψη τής δίσκεκτης ήμέρας (29 Φεβρουαρίου) από τά έτη τών αιώνων πού τά άρχικά τους ψηφία δέν είναι διαιρετά μέ τό τέσσερα· δηλαδή δίσεκτα έτη είναι μόνο τά έτη 1600, 2000, 2400 κτλ. Όχι όμως και τά 1700, 1800, 1900, 2100, 2200 και ούτω καθεξής. Τό ήμερολόγιο ίσχυσε άμέσως (1582) στό τότε παπικό κράτος και τά περισσότερα καθολικά, βαθμιαία δέ έγινε άποδεκτό και στη λοιπή Εύρώπη· στη Ρωσία εισήχθει μετά την επανάσταση του 1917 στην Τουρκία τό 1914 και στην Ελλάδα τό 1923.

Βασικό για τή μελέτη τών χρονολογικών συστημάτων και ήμερολογίων του αρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου είναι τό έργο του V. G r u m e l: *La chronologie*, Paris 1958, πλούσιο σε πίνακες συγχρονισμού τών διαφόρων χρονολογικών συστημάτων και καταλόγους ήγεμόνων πατών πατριαρχών κτλ. Για τή χρονολογία του αρχαίου έλληνορωμαϊκού κόσμου ειδικό έγχειρίδιο Α.Ε. Κ. Samuel: *Greek and Roman chronology. Calendars and years in classical Antiquity* (Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 1 Teil 7)* München 1972.]

Ίστορική γεωγραφία

ή έννοια
της ιστορικής
γεωγραφίας.

Η ιστορική γεωγραφία εξετάζει τή φυσιογνωμία τής επιφάνειας του εδάφους, τήν επικοινωνία και τίς μετακινήσεις τών ανθρώπων ομάδων μέσα σε όρισμένα χρονικά πλαίσια. Ένδιαφέρεται δηλαδή για τήν κατάσταση και τίς μεταβολές τής γήινης επιφάνειας σε σχέση μέ τά ιστορικά γεγονότα. Οί όρεινοί όγκοι, ή διάταξη τών όρροσειρών, ή φύση τών άκτών, τά συμπλέγματα τών νησιών προσδιορίζουν βασικά τούς τρόπους επικοινωνίας τών λαών αλλά και τίς δυνατότητες διεισδύσεως τών ξένων μεταναστών, επιδρομών, καθώς και τούς τρόπους άμυνας τών κυρίων τής χώρας, τουλάχιστον στο παρελθόν, γιατί τά σημερινά τεχνικά μέσα έχουν σε πολλές περιπτώσεις μεταβάλει τά παλιά δεδομένα. Όλοι ξέρουμε πώς ή φύση του εδάφους επηρεάζει τόν τρόπο άμυνας ή ανάπτυξης τών

* Έλληνικό και ρωμαϊκό χρονολογικό σύστημα. Ημερολόγια και έτη κατά τήν κλασική αρχαιότητα (Έγχειρίδιο Αρχαιολογίας).

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ἡ χάρτα τοῦ Ρήγα, Ἀθήνα Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

δυνάμεων ενός στρατοῦ, ἂν δηλαδή πρόκειται γιὰ πεδιάδα καὶ μάλιστα ἂν ἡ μάχη δοθεῖ μέ σώματα ἱππικοῦ ἢ ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔχει νὰ περάσει κλεισοῦρες, ὅποτε στή δεύτερη περίπτωσι ἡ ἀμυνα γίνεται εὐκολότερη καὶ τό πέρασμα κρατιέται μέ ὀλιγάριθμες δυνάμεις. Ἔτσι ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία τὰ παραδείγματα τῆς μάχης τοῦ Γρανικοῦ ἢ τῶν Γαυγαμήλων γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἱππικοῦ ἢ τῶν Θερμοπυλῶν στή δεύτερη περίπτωσι, ὅπου οἱ τριακόσιοι Σπαρτιάτες

Ψηφιοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἑκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

οί επιπτώσεις
των γεωγρα-
φικών
μεταβολών
στην ιστορική
ζωή

άντιστάθηκαν σέ πολυάριθμο περσικό στρατό, καί στην Έλληνική Έπανάσταση την καταστροφή του Δράμαλη στά Δερβενάκια (1822).

Στην ιστορική γεωγραφία έχουμε νά προσέξουμε διάφορους τομείς. Πρώτα-πρώτα τίς φυσικές μεταβολές του τοπίου στό πέρασμα του χρόνου. Πολλές πόλεις παράλιες στην Άρχαιότητα (π.χ. Μίλητος, Πριήνη, Ραβέννα) έχουν άπομακρυνθεί από την άκτή εξαιτίας των προσχώσεων. Άλλες φορές πάλι οί ένέργειες των ανθρώπων δημιουργούν ένα τεχνικό έργο πού φέρνει μεταβολές στίς θαλάσσιες συγκοινωνίες μέ σπουδαίες οικονομικές συνέπειες καί επιπτώσεις πολιτικές καί στρατιωτικές. Π.χ. ό 'Ισθμός της Κορίνθου είχε σημασία γιά την έπικοινωνία μεταξύ της Άνατολικής Μεσογείου καί της 'Ιταλίας. Άκόμη σημαντικότερο είναι τό άνοιγμα της διώρυγας του Σουέζ, πού συντόμευσε πολύ τό ταξίδι πρός τίς 'Ινδίες, την Άπω Άνατολή καί την Αύστραλία καί γιά καιρό ήταν σπουδαίο κλειδί στην άποικιακή πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας καί στή διακίνηση του παγκόσμιου έμπορίου. Επίσης οί θαλάσσιοι δρόμοι πού άνοιξαν γιά την ανθρώπινη μέ την ανακάλυψη της Άμερικής είχαν άμεσες συνέπειες στην οίκονομία του Παλαιού Κόσμου καί ιδιαίτερα της ναυτιλιακής κίνησης στή Μεσόγειο. Η Κωνσταντινούπολη καί ή Άλεξάνδρεια καί άργότερα ή Βενετία καί ή Γένουα έπαψαν νά έχουν την έμπορική σπουδαιότητα πού είχαν επί αιώνας, άφότου ή άφετηρία των ναυτιλιακών γραμμών μετατοπίστηκε στά λιμάνια του Άτλαντικού.

[Τά τοπωνύμια δηλώνουν τή διαμόρφωση του έδάφους, την ύδρογραφία του χώρου, τή φυτεία, τίς καιρικές συνθήκες, την ύπαρξη όχυρου, τό πέρασμα ξένων λαών καί παρέχουν στον ιστορικό ένδείξεις χρήσιμες γιά τή μελέτη έθνολογικών θεμάτων. Στόν ευρωπαϊκό χώρο συνυπάρχουν τοπωνύμια πού μαρτυρούν τό πέρασμα καί την εγκατάσταση διάφορων λαών. Θά περιοριστώ σέ παραδείγματα πού σχετίζονται είτε μέ τόν έλληνικό χώρο είτε μέ τόν Έλληνισμό. Είναι γνωστό ότι υπάρχουν προελληνικά τοπωνύμια, όπως ό Λυκαθηττός, Ύμητιός, Μένδη, Λάρισα κι άκόμη σλαβικά καί άλβανικά σέ ελληνικές περιοχές. [Η ύπαρξη σλαβικών τοπωνυμίων κυρίως σέ όρεινά σημεία του ελληνικού χώρου είναι τό μόνο κατάλοιπο της σλαβικής διείσδυσης κατά τή διάρκεια της βυζαντινής περιόδου· δείχνουν τόν ποιμενικό χαρακτήρα του λαού πού έμεινε μακριά από τά άστικά

κέντρα, τά όποία διατήρησαν τίς άρχαίες όνομασίες τους, όπως 'Αθήνα, Κόρινθος, 'Αργος, Θήβα, Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα κτλ. Συλλογή τών σλαβικών τοπωνυμίων του έλληνικού χώρου επιχείρησε ό Μ. V a s m e r: Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl. 12, Berlin 1941, άλλ' όπως απόδειξε ό ειδικός τής τοπωνυμικής Δ. Γ ε ω ρ γ α κ ά ς στίς μελέτες του Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen στα Byzantinische Zeitschrift τ. 41 (1941) σ. 351-381 καί Griechische Ortsnamen αύτόθι τ. 42 (1942/1949) σ. 76-90 πολλά άπ' αυτά ανάγονται σέ έλληνικές ρίζες καί είναι άσχετα μέ τούς Σλάβους. Τό ΙΔ' αιώνα έχουμε άλβανικούς έποικισμούς στην έλληνική ύπαιθρο, όπου έμειναν ώς τά σήμερα μερικά άλβανικά τοπωνύμια].

Ήρωαίο παράδειγμα διατήρησης τοπωνυμίων επί χιλιετηρίδες μόνον άπό τήν προφορική παράδοση θεωρώ τή Βραύνα στην 'Αττική, πού δείχνει τήν άδιάκοπη συνέχεια άπό τήν 'Αρχαιότητα ώς τίς μέρες μας. Πρίν άπό τριάντα χρόνια άποκαλύφθηκαν στην περιοχή θραύσματα άγγείων πού όδήγησαν στην άνασκαφή του χώρου καί τήν άποκάλυψη του ιερού τής Βραυρωνίας 'Αρτέμιδας μέ πολύ ένδιαφέροντα άγάλματα, επιγραφές κτλ. πού μαρτυρούν τή λατρεία τής Θεάς. Ή 'Αρτεμη πήρε τό λατρευτικό όνομα Βραυρωνία άπό τό τοπωνύμιο.

Ή έλληνική ήταν ή γλώσσα του πληθυσμού τής βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όταν ή Μικρά 'Ασία κατακτήθηκε άπό τούς 'Οθωμανούς, έμειναν τά όνόματα τών πόλεων, τά όποία διατηρήθηκαν ώς σήμερα στην τουρκική φωνητική άπόδοση μέ τήν έλληνική τους ρίζα. Σημειώνω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα καί πρώτο τής Κωνσταντινούπολης, σημερινής 'Ιστανμπούλ, πού είναι ή μεταγραφή του έλληνικού στην Πόλη· στίς όνομασίες άλλων μεγάλων πόλεων τής Τουρκίας: 'Ιζμίρ = (εις) Σμύρνη, 'Ιζνίκ = (εις) Νίκαια 'Ιζμίτ = (εις) Νικομήδεια, Σιδάς = Σεβάστεια, Μαλάτσα = Μελιτηνή, Καϊζερίε = Καισάρεια, Κιουτάχεια = Κοτυάειον, Κόνιε = 'Ικόνιον κτλ. διατηρούνται τά βυζαντινά - έλληνικά τοπωνύμια.

Ή Επίσης στή νότια 'Ιταλία καί Σικελία έχουν διατηρηθεί πολλά άπό τά άρχαία έλληνικά τοπωνύμια είτε αύτούσια είτε κάπως παραφθαρμένα, όπως Syracusa = Συρακούσες, Messina, Grigenti = 'Ακράγας, Otranto = 'Υδρούς, Napoli = Νεάπολις, Trapani = Δρέπανον, Monopoli κ.ά.

Ἀκόμη πρέπει νά προσέξουμε τίς πόλεις μέ ἱστορική συνέχεια. Διατηροῦν στό παλιό τους τμήμα τή ρυμοτομία πολλές φορές ἀπό τήν ἰδρυσή τους. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τοὺς δρόμους πού ὀδηγοῦν ἀπό τό κέντρο πρὸς τὰ περὶχωρα καί τήν ὑπαιθρο γενικά. Οἱ δρόμοι μένουν χιλιετηρίδες ὁλόκληρες στά ἴδια χαράγματα. Τό βλέπουμε στήν Ἀττική, στή Ρώμη, στήν Κωνσταντινούπολη, τή Βιέννη, τή Βενετία. Οἱ δρόμοι τῆς Ἀττικῆς π.χ. πρὸς τό Μαραθώνα, ἡ ὁδὸς Μεσογείων πρὸς τό Λαύριο ἢ ἡ Ἱερά Ὀδὸς ἀκολουθοῦν τό χάραγμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Στίς ἀνασκαφές τῶν Φιλίππων ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο τμήμα τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ. Στήν Ἰταλία οἱ «ἐθνικοὶ» δρόμοι, οἱ μεγάλες δηλαδή ὁδικές ἀρτηρίες πού συνδέουν τίς πόλεις μεταξύ τους, εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι, Φλαμινία, Αἰμιλία, Ἀπλία, Αὐρηλιανή ὁδὸς κτλ. ὀνομασμένοι ἀπὸ τό *nomen gentilicium* τοῦ Ρωμαίου ἀρχοντα, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ χάραξή τους. Σῶζονται ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τή Ρώμη τμήματα ἀπὸ τό ἀρχαῖο πλακόστρωτο τῆς Ἀπλίας ὁδοῦ καί ὅπως φαίνεται καί ἡ μεγαλόπρεπη κατάληξή της : οἱ δύο ἀρχαῖες κολόνες πού χαιρετίζουν ἀπὸ τό ὑψωμα τῆς προκυμαίας τοῦ Brindisi τὰ καράδια ἀπὸ τήν Ἀνατολή. Σῶζονται ἀκόμη καί ἀρχαῖα γεφύρια σέ χρῆση μέχρι σήμερα, ὅπως τό Ponte Milvio (= Pons Milvius) στή Ρώμη. Ἡ rue Saint Jacques στό Παρίσι ἀνηφορίζει δίπλα ἀπὸ τή Σορβόνη, ὑπενθυμίζοντας ὅτι αὐτὴν ἀκολουθοῦσαν οἱ προσκυνητὲς ἀπὸ τό Βορρὰ γιὰ τὸν ἅγιο Ἰάκωβο τῆς Compostella στήν Ἰσπανία. Τὴν Εὐρώπη, Μικρά Ἀσία, Ἑγγύς Ἀνατολὴ διέσχιζαν ἀρχαῖοι δρόμοι πού τοὺς ἀκολουθοῦσαν ταχυδρόμοι, ἔμποροι, προσκυνητὲς, στρατός. Μοναδικὸς εἶναι ὁ λεγόμενος «δρόμος τῆς μετάξης» πού διασχίζει τὴν Κεντρικὴ Ἀσία.

Τὰ σύνορα εἶναι καί αὐτὰ ἓνα στοιχεῖο πού πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη του ὁ ἱστορικός. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν εἰδικές κολόνες σέ διάφορα σημεῖα πού βρισκόνται πολλές φορές στή θέση τους. Ξέρουμε τό ρωμαϊκὸ σύνορο (*limes*) στή Μ. Βρετανία, Ραιτία, Παννονία, Συρία, Β. Ἀφρική. Τὰ φυσικὰ ἐμπόδια, ἰδίως μεγάλα ποτάμια, χρήσιμα ὡς ἀμυντικὴ γραμμὴ, συνηθέστατα μεταβάλλονται σέ σύνορο. Ἔτσι ὁ Δούναβης, ὁ Εὐφράτης, ὁ Τίγρης ἦταν τὰ φυσικὰ σύνορα αἰῶνες ὁλόκληρους στή Ρωμαϊκὴ ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἰδίως παλαιότερα τό μεγάλο ποτάμι ἦταν πολὺ δύσκολο νά ζευχθεῖ καί οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν εἰδικὴ ὑπηρεσία μέ πλοίαρια γιὰ τὴν ἐπί-
 λεψη καί ἄμυνα στό Δούναβη.

Πηγές για την ιστορική γεωγραφία είναι εκτός από το ίδιο το φυσικό τοπίο, τα σωζόμενα μνημεία και κατασκευές, όπως επιγραφές, *μιλιάρια* — έτσι ονομάζονται οι τοποθετημένοι στις οδικές αρτηρίες κιονίσκοι, για να δείχνουν τις αποστάσεις από τη Ρώμη και αργότερα από την Κωνσταντινούπολη —, αλλά και οι γραπτές μαρτυρίες : αφηγηματικές πηγές, ιδίως ιστορικές, γεωγράφοι (Στράβων, Πτολεμαίος), χάρτες, πορτολάνοι οδηγοί για τη ναυσιπλοία σχετικοί με τα λιμάνια), περιηγητές. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία αναπτύχθηκε η συνήθεια να πηγαίνουν για προσκύνημα στους Άγιους Τόπους κι έτσι έχουμε από διάφορες εποχές περιγραφές ταξιδιωτών προς την Ίερουσαλήμ από τη Δύση. 'Από τον Δ΄ αιώνα έχουμε την περιγραφή αυτού του ταξιδιού από μία μοναχή (Peregrinatio Aetheriae). Πολύτιμες είναι οι αφηγήσεις για την 'Ανατολή κατά τον ΙΔ΄-ΙΕ΄ αιώνα περιηγητών από τη Δύση, όπως των Johann Schiltberger, Bertrandon de la Brocquière, ή τη Ρωσία, όπως του Ίγνάτιου του Σμολένσκ ή 'Αράδων, όπως του Ίμπν Μπατούτα. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι ξένοι περιηγητές που επισκέφτηκαν την 'Ελλάδα και Μικρά 'Ασία διέσωσαν σημαντικές πληροφορίες, εθνολογικές, οικονομικές και κοινωνικές. 'Ακόμη μερικοί κράτησαν σκίτσα από μνημεία (τόν Ίππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, τόν Παρθενώνα) ή για τις ένδυμασίες των κατοίκων διαφόρων περιοχών.]

Κατανομή της ιστορικής ύλης και διαίρεση της ιστορίας σε χρονικές περιόδους

Η απεραντοσύνη της ιστορικής ύλης, ή έκταση των ιστορικών χρόνων, ή διαφορετική αρχή της ιστορικής εποχής σε κάθε λαό, ή παγκοσμιότητα, που χαρακτηρίζει τη ζωή της ανθρωπότητας στους τελευταίους αιώνες κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη της κατανομής της ιστορικής ύλης. Κι επειδή το ιστορικό γίνεσθαι, χαρακτηρίζεται από αλληλουχία, ενώ κάθε τομή παρουσιάζει μεγαλύτερη ή μικρότερη αυθαιρεσία, ήταν φανερό ή ανάγκη αποδοχής όρισμένων κριτηρίων για την κατανομή της ιστορικής ύλης. Εύκολότερη φαίνεται η διαίρεση στο χρόνο και πιο δύσκολη σε αναφορά με το αντικείμενο. Διαμορφώθηκε κατά συνέπεια ή χρονική διαίρεση α) σε 'Αρχαίους χρόνους, κατά τους οποίους εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο οι λαοί της Μεσογείου και 'Εγγύς 'Ανατολής: Αιγύπτιοι,

*ανάγκη
διαίρεσης
του ιστορικού
χρόνου*

*περίοδοι
της ιστορίας*

Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ἀσσύριοι, Χετταίοι, Ἑβραῖοι, Μῆδοι, Πέρσες, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι· β') στο Μεσαίωνα πού περιλαμβάνει τήν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου καί τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου (ὁ ὅρος Μεσαίωνας προκάλεσε ἀντιρρήσεις, γιατί δέν προήλθε ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἀλλά ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νά πληρωθεῖ τό κενό μεταξύ τῶν δύο ἄλλων περιόδων) καί γ') στοὺς Νεώτερους χρόνους, πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ὅλο καί περισσότερων λαῶν τοῦ πλανήτη μας, καί τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες καλύπτουν τήν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς.

Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Ἀπὼ Ἀνατολῆς — Ἰνδιῶν, Κίνας, Ἰαπωνίας — καί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς ἀκολουθεῖ δική της διαίρεση. Ἀπὸ τῇ στιγμῇ ὅμως πού οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἐπέκτειναν τήν ἐπιρροή τους μέ τῇ μιᾷ ἢ τὴν ἄλλῃ μορφή, πολιτική, οἰκονομική, στρατιωτική καί στίς ἄλλες ἡπείρους, ἐντάχθηκαν κι αὐτές στὰ πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

συμβολικότη-
τα
τῶν ἱστορι-
κῶν τομῶν

Πολὺ ἔχει συζητηθεῖ ὁ προσδιορισμὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῶν μεγάλων αὐτῶν περιόδων καί ἰδιαίτερα τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὴν ἱστορία τῶν μεσογειακῶν λαῶν καί ἐκείνων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς παρακολουθοῦμε ἀπὸ διαφορετικὴ χρονικὴ ἀφετηρία, ἀνάλογα μέ τὰ διασωθέντα γιὰ τὸν καθένα γραπτὰ μνημεῖα καί τὴν ἀνάγνωση τῶν γλωσσῶν, στίς ὁποῖες ἔχουν αὐτὰ γραφεῖ, φθάνοντας γιὰ τοὺς Αἰγύπτιους καί Σουμέριους λίγο μετὰ τό 3000 π.Χ. Ἡ ἀνάγνωση τῆς Μυκηναϊκῆς γραφῆς Β, ἡ ὁποία ἀποδείχτηκε ὅτι ἀποδίδει ἑλληνικὴ γλῶσσα, μαζί μέ τό ἀρχαιολογικὸ ὕλικό καί τῇ μεταγενέστερῃ ἱστορικῇ παράδοσιν ἐπιτρέπει τὴν μετάθεσιν τῆς ἀρχῆς τῆς γραπτῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας γύρω στὰ 1200 π.Χ. Ἀκολουθεῖ τό μεγάλο χάσμα τοῦ λεγόμενου ἑλληνικοῦ μεσαίωνα· κι ἔτσι φθάνουμε στήν πρώτη ἐκτεταμένη γραπτὴ μαρτυρία πού ἀποτελοῦν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη (Θ'-Η' αἰῶνες).

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ ὡς χρονικά ὁρόσημα τὰ ἔτη 284 (ἀνοδος τοῦ Διοκλητιανοῦ στο θρόνο), 324 (ἦττα τοῦ Λικινίου καί μονοκρατορία τοῦ Κωνσταντίνου, ἀπόφαση γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης), 337 (θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου), 395 (θάνατος τοῦ Θεοδοσίου Α' καί διανομὴ τῆς αὐτοκρατορίας στοὺς δύο γιούς του, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ Ἀρκάδιος ἐξουσιάζει τὴν Ἀνατολή καί ὁ Ὀνώριος τὴ Δύση), 476 (κατάλυση

του δυτικού ρωμαϊκού κράτους), 565 (θάνατος του Ίουστινιανού Α').

Ο δυτικοευρωπαϊκός χώρος πλήν της Μεσογείου εισέρχεται στην ιστορική περίοδο στους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες, όταν νέοι βαρβαρικοί λαοί έρχονται λιγότερο σε ειρηνική επαφή και περισσότερο σε πολεμική σύγκρουση με το ρωμαϊκό κράτος.

Ο ρόσημο του τέλους του Μεσαίωνα θεωρείται από μεγάλο μέρος των έρευνητών το 1453, έτος της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους και του τέλους του Έκατονταετούς πολέμου. Σ' αυτά έρχεται να προστεθεί ή εμφάνιση της τυπογραφίας (1457 πρώτο χρονολογημένο έντυπο τό ψαλτήριο του Mainz), που άλλαξε τον πνευματικό όρίζοντα του ανθρώπου. Είναι αλήθεια ότι μερικοί ιστορικοί μεταφέρουν τό τέλος του Μεσαίωνα στην εποχή της ανακαλύψεως των Νέων Χωρών (στά 1492 ό Κολόμβος έφθασε στην Άμερική), ενώ άλλοι δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στή θρησκευτική μεταρρύθμιση κατεβαίνουν στο έτος 1517, όταν ό Λούθηρος θυροκόλλησε τίς θέσεις του στον άνακτορικό ναό της Βιτεμβέργης.

Τέλος, άρχισε νά αναπτύσσεται ή τάση νά άποκοπεί τό τελευταίο μέρος των Νεώτερων Χρόνων και νά άποτελέσει νέα ενότητα με την όνομασία Σύγχρονοι Καιροί ή Σύγχρονη εποχή. Άλλά κι εδώ ανέκυψε θέμα άφτηρίας. Μερικοί πρότειναν ως όρόσημο την έναρξη της Γαλλικής Έπανάστασης (1789), άλλοι όμως φθάνουν στον είκοστό αιώνα κι άρχίζουν τους Σύγχρονους Καιρούς με την κήρυξη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου (1914).

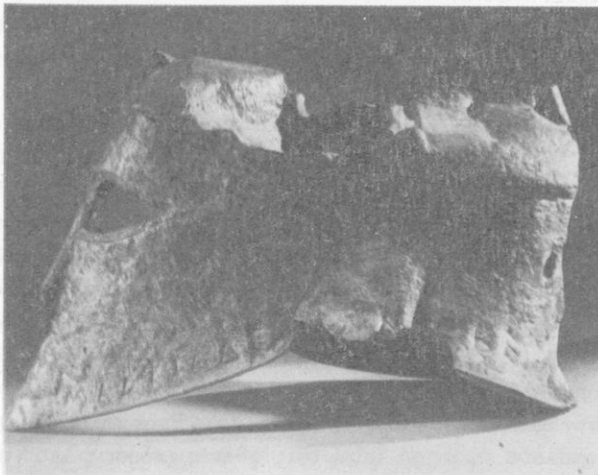
Άπ' όσα πρό όλίγου ανέφερα γίνεται φανερό ότι ή διαίρεση σε Άρχαιότητα, Μεσαίωνα, Νεώτερους Χρόνους, ίσως και Σύγχρονους Καιρούς, χρήσιμη και πρακτική έχει συμβατικό χαρακτήρα, γιατί τά χαρακτηριστικά κάθε περιόδου δέ διαμορφώνονται αυτόματα από ή μία μέρα στην άλλη ούτε παρουσιάζονται ταυτόχρονα σ' όλο τον ιστορικό χώρο. Και μέσα στίς μεγάλες αυτές περιόδους πάλι ή ιστορική ύλη κατανέμεται με διάφορα κριτήρια είτε χρονικά (π.χ. Ίστορία της Άναγέννησης, Ίστορία του Ις' και ΙΖ' αιώνα) είτε γεωγραφικά (Ίστορία του μεσογειακού χώρου Ίστορία της Μικράς Άσίας Ίστορία της Μεσηνίας κτλ.) είτε κατά έθνη (Ίστορία των Αίγυπτίων των Έβραίων), είτε πολιτικά (Ίστορία της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, Ίστορία των έλληνιστικών βασιλείων), είτε προσω-

*ειδολογικά
κριτήρια
στή διαίρεση
της ιστορίας*

πικά (Βιογραφία του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου του Ναπολέοντα του Churchill).

Τά κριτήρια δυνατόν νά εἶναι εἰδολογικά καί νά ἀφοροῦν τομεῖς τῆς τέχνης τῆς λογοτεχνίας τῆς οἰκονομίας τῆς κοινωνικῆς καί πολιτειακῆς ὀργάνωσης ὁπότε συμπλέκονται μέ τοὺς ἀντίστοιχους εἰδικούς ἐπιστημονικούς κλάδους. Στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ συγγραφέας παρᾶλληλα πρὸς τίς μεθοδολογικὲς ἱστορικές γνώσεις, πρέπει νά ἔχει καί εἰδικότερη παιδεία στὸν κλάδο πού θά πραγματευθεῖ τὴν ἱστορία του. Π.χ. γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ δικαίου ἀπαραίτητη εἶναι ἡ νομικὴ παιδεία, γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς μουσικῆς πολὺ καλὴ θεωρητικὴ καί πρακτικὴ γνώση τῆς μουσικῆς, ὅπως γιὰ τὴ συγγραφὴ Ἱστορίας τῆς στρατιωτικῆς τέχνης ἢ ἀκόμα τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων χρειάζεται στρατιωτικὴ παιδεία καί ἐμπειρία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ στρατάρχη M o n t g o m e r y: *History of the warfare** (1968) καί σέ γαλλικὴ μετάφραση *Histoire de la guerre* (1970), ὅπου ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῶν πολέμων ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους ὡς σήμερα. Τό συνέταξε μέ τὴ βοήθεια δύο ὑψηλῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, μιά καί ὁ ἴδιος ἐμπειρὸς καί μορφωμένος στρατιωτικός, γνώριζε καλὰ τὰ προβλήματα τῆς στρατιωτικῆς τέχνης, ἀλλὰ δέν κατεῖχε σέ βάθος τὴν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν καί ἐποχῶν.

* Ἱστορία τοῦ πολέμου.

Περικεφαλαία κορινθιακού τύπου με επιγραφή "Μιλτιάδης ανέθεκεν τῷ Δι". Ἀφιέρωμα τοῦ Μιλτιάδη μετά τῇ νίκη στο Μαραθῶνα τό 490 π.Χ. Μουσείο Ὀλυμπίας.

Παγκόσμιες Ἱστορίες καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση

Υπάρχουν σήμερα παγκόσμιες ἱστορίες ἀπόλυτα ἐνήμερες, μέ πλούσια βιβλιογραφία, γραμμένες ἀπό τούς ἀριστους γιά κάθε λαό καί ἐποχή, ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στό σύγχρονο ἐπίπεδο τῆς ἱστορικής ἐρευνας. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἱστορικής ὕλης καί ὁ πολλαπλασιασμός τῶν γνώσεων καθιστᾷ σήμερα ἀδύνατη τῇ σύνταξη Παγκόσμιας Ἱστορίας ἀπό ἓνα μόνον ἄτομο. Κατά κανόνα οἱ συνεργασίες εἶναι διεθνεῖς· ἄλλοτε ὅμως οἱ συνεργάτες ἀνήκουν στό ἐπιστημονικό δυναμικό τῆς χώρας πού εἶχε τήν πρωτοβουλία τῆς σύνταξης. Στίς παγκόσμιες ἱστορίες πού εἶναι καρπός συλλογικοῦ μόχθου ξεχωρίζουν:

Cambridge New Ancient History, Medieval History, Modern History*.

*Ἐκδόσεις Cambridge (νέα σειρά), Ἀρχαία Ἱστορία, Μεσαιωνική Ἱστορία, Νεώτερη Ἱστορία.

Histoire Générale* . Θεμελιώθηκε από τον G. Glotz με τη συνεργασία του R. Cohen αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Περιλαμβάνει τους αρχαίους χρόνους (εκτός από τα ελληνιστικά βασίλεια) και το Μεσαίωνα.

Peuples et Civilisations** που κυκλοφορεί σε νέα έκδοση.

Clio*** έχει τουτό το ξεχωριστό σε σχέση με τις άλλες· σχεδόν εξαντλητική αναγραφή των πηγών με ειδολογική κατάταξη· επιλογή της κυριότερης και νεότερης βιβλιογραφίας· ανάλυση των σημαντικών ιστορικών προβλημάτων κατά εποχές και έκθεση των νεότερων απόψεων. Η σειρά ξαναγαίνει με κάπως διαφορετική μορφή και χωρίς τα επί μέρους κεφάλαια στα οποία παρουσιαζόταν η πρόοδος της έρευνας στα διάφορα προβλήματα.

Propyläen Weltgeschichte**** με καλή εικονογράφηση. Fischerweltgeschichte:***** ο έκδοτικός οίκος Fischer έκαινοτόμησε στο ότι περιέλαβε τη σειρά αυτή στις φθηνές εκδόσεις του (ισέπης), παίρνοντας όμως για συνεργάτες ογδόντα εξαιρετους επιστήμονες απ' όλο τον κόσμο.

Storia Universale dei popoli e delle civiltà*****

Στά ελληνικά δεν έγινε ακόμη προσπάθεια ανάλογης πρωτότυπης συγγραφής (Η Ιστορία του ελληνικού έθνους αφορά μόνο την Ιστορία του Έλληνισμού). Στά ελληνικά κυκλοφορούν δυο μεταφράσεις· ή μιά λεγόμενη της Unesco· ή φθάνει στο επιστημονικό επίπεδο εκείνων που ανέφερα παραπάνω· ή δεύτερη είναι της Ιστορίας που σύνταξε ή Ακαδημία των Επιστημών της ΕΣΣΔ και άντανακλά τις απόψεις και το πνεύμα της σοβιετικής επιστήμης.

[Η παρακολούθηση των επιστημονικών επιτευγμάτων σε κάθε κλάδο δεν μπορεί να άφεθεί στη τύχη· ή ενημέρωση είναι αναγκαία καθώς και ή συστηματικότερη οργάνωσή της. Έτσι γεννήθηκε ή κατάρτιση βιβλιογραφικών δελτίων είτε από ένα άτομο είτε από

* Ιστορία Γενική.

** Λαοί και πολιτισμοί.

*** Κλειώ (κατά την Έλληνική μυθολογία ή Κλειώ ήταν ή μούσα της Ιστορίας).

**** Παγκόσμια Ιστορία (έκδ. Propyläen)

***** Παγκόσμια Ιστορία (έκδ. Fischer).

***** Ιστορία Γενική των λαών και των Πολιτισμών.

ἐπιστημονική ομάδα με την πρωτοβουλία ιδρύματος περιοδικού ή ὀρισμένου, συγκεκριμένου ἐπιστήμονα. Τά βιβλιογραφικά δελτία ἄλλοτε ἐξαίρετα καί πολύ κατατοπιστικά ἄλλοτε περιορισμένα καί λιγότερο συστηματικά κατά κανόνα δημοσιεύονται στά ἐπιστημονικά περιοδικά τοῦ κλάδου. Τά σχετικά μέ τήν Ἱστορία περιοδικά εἴτε ἔχουν γενικό χαρακτήρα καί ἀναφέρονται στήν ἱστορική ὕλη ὅλων τῶν ἐποχῶν εἴτε σέ μιά μόνη ἐποχή εἴτε σ' ἓναν ἀπό τοὺς λεγόμενους βοήθητικούς κλάδους. Γιά νά ἔχει ὁ φοιτητής ἢ ὁ νέος ἐρευνητής ἓνα πρῶτο βοήθημα γιά νά κατατοπιστεῖ στή βιβλιογραφία ἐνός κλάδου ἢ μιᾶς ἱστορικής περιόδου, σημειῶνω μερικά ἀπό τά πιά συστηματικά βιβλιογραφικά δελτία, στά ὅποια ἀναγράφονται τά αὐτοτελή ἔργα καί οἱ μελέτες πού δημοσιεύονται σέ περιοδικά, τιμητικούς τόμους καί ἄλλα συλλογικά ἔργα. Γιά τήν ἀρχαία Αἴγυπτο βιβλιογραφική ἐνημέρωση παρέχει τό περιοδικό *Aegyptus* καί γιά τοὺς ἀνατολικούς λαούς κατά τήν Ἀρχαιότητα ἡ *Zeitschrift für Assyriologie*. Ἀριστοτό στο εἶδος τοῦ γιά τήν ἑλληνορωμαϊκή Ἀρχαιότητα εἶναι τό *Anpée philologique*, ἐτήσια ἔκδοση, ἀκριβῆς, ἀπόλυτα ἐνήμερη, μέ μεθοδική κατάταξη τῆς ὕλης, ἀναγραφή ὅλων τῶν αὐτοτελῶν ἔργων καί τῶν σχετικῶν μέ αὐτά βιβλιοκρισιῶν, καθὼς καί ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου κάπου ἑπτακοσίων πενήντα περιοδικῶν, ἀρχίζοντας ἀπό τήν προϊστορική Ἀρχαιότητα καί καταλήγοντας στό πρῶμο Βυζάντιο.

Γιά τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἡ *Byzantinische Zeitschrift* συνεχίζει ἀδιάκοπα ἀπό τό 1892 τή συστηματικὴ κατάρτιση βιβλιογραφικοῦ δελτίου γιά τήν περίοδο 324-1453 καί γιά ὅλους τοὺς κλάδους (Φιλολογία, Ἱστορία, Θεολογία, Τέχνη, Διπλωματική, Νομισματική, Γεωγραφία κτλ.). Ἡ Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν παρέχει τόν πληρέστερο κατάλογο τῶν ἑλληνικῶν δημοσιεύσεων γιά τό Βυζάντιο καί τό νεώτερο Ἑλληνισμό.

International Bibliography of historical sciences καί γαλλικά *Bibliographie internationale des sciences historiques*, ἐτήσια ἔκδοση ἐπίσης, περιλαμβάνει τά κυριότερα ἀπό τά νεώτερα δημοσιεύματα γιά τήν Ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν καί ἐποχῶν καταταγμένα μεθοδικά κατά λαούς ἐποχές καί θέματα.

Περιορισμένο σέ στόχο ἀλλά χρησιμώτατο γιά τή μεθοδικὴ ἀνάλυση εἶναι τό ἐτήσιο *Historical Abstracts Bibliography of the World's periodical literatures*, στό ὁποῖο καταχωρίζεται περίληψη τῶν περιο-

δικών δημοσιεύσεων υπό τά στοιχεῖα P.A.: Modern History Abstracts 1450-1914 καί P.B.: Twentieth century Abstracts 1914 καί ἑξῆς.

Ἡ Revue historique καινοτομεῖ μέ τή δημοσίευση βιβλιογραφικῶν ἐπισκοπήσεων γιά μιὰ ἐποχή, ἕνα ἱστορικό φαινόμενο ἢ ἕνα κράτος σέ ὀρισμένη χρονική περίοδο, στίς ὁποῖες παρέχεται ἀνάλυση καί ἀξιολόγηση τῶν ἀναγραφόμενων ἐργασιῶν. Σχετική εἶναι καί ἡ προσφορά τῆς Historische Zeitschrift, ἡ ὁποία τίς τελευταῖες δεκαετίες καταρτίζει εἰδικά τεύχη (Sonderhefte) γιά ἕνα ἢ περισσότερα θέματα μέ πλήρη κριτική βιβλιογραφική ἐνημέρωση. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκει τό ἀφιερωμένο καί στή Νεώτερη Ἑλλάδα ὑπ' ἀρ. 5 Sonderheft (1973) μέ τίτλο Literaturübersicht über die Geschichte Neugriechenlands 1453-1945 (= Βιβλιογραφική ἐπισκόπηση γιά τήν Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας 1453-1945), Veröffentlichungen (= Δημοσιεύματα) 1945-1970 ἀπό τόν Edgar H ö s c h σελ. 421-535.

Στή Revue des études grecques δημοσιεύεται ἀπό ὁ 1890, κάθε χρόνο ἢ κάθε δεύτερο δελτίο ἀφιερωμένο ἀποκλειστικά στήν ἐπιγραφική καί σέ λίγο ἀραιότερα διαστήματα ἄλλο γιά τήν παυρολογία. Καί τά δύο συντάσσονται ἀπό ἀριστεῖς τοῦ κλάδου καί περιλαμβανόν τόσο τίς ἐκδόσεις τῶν κειμένων ὅσο καί τά συναφή μελετήματα. Ἰδιαίτερα στό δελτίο πού καταρτίζει ὁ Louis Robert μέ τή συνεργασία τῆς Jeanne Robert ἔχει ἐναποτεθεῖ ἀνεξάντλητος θησαυρός σοφίας καί πέρα ἀπό τόν κυρίως ἐπιγραφικό κλάδο, τοῦ ὁποίου τά χρονικά ὅρια καλύπτει ὁ ἀκαταπόνητος ἐρευνητής ἀπό τήν πρώτη Ἀρχαιότητα μέχρι καί τοὺς προχωρημένους βυζαντινοὺς χρόνους.

Βιβλιογραφική ἐνημέρωση παρέχουν καί ἄλλα περιοδικά, τά ὁποῖα δέν εἶναι δυνατό νά ἀναγραφοῦν ὅλα ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης ξεπερνάει τό σκοπό τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος ἡ παράθεση καταλόγου τῶν ἑκατοντάδων περιοδικῶν πού ἐκδίδονται σέ διάφορες χώρες γιά τήν ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας καί τοὺς βοηθητικούς τῆς κλάδους. Περιορίζομαι νά σημειώσω μερικά ἀπό τά πιό σπουδαῖα. Γενικῆς Ἱστορίας: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Historical Review, Historia, Historisches Jahrbuch. Συγκεκριμένης περιόδου, π.χ. ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, μέ ὕλη πού ἐκτείνεται πολλές φορές στή φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἐπιγραφική: The Journal of Hellenic (καί ἀντίστοιχα Roman) studies, Revue des études grecques, Bulletin de correspondance hellénique, Hesperia, Historia, Klio, Parola del Passato γιά τό Βυζάντιο: Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Revue des études

byzantines, Byzantinoslavica, Vijantinqkij vremennik· για τή νεώτερη ιστορία: Modern History, Revue de la seconde guerre mondiale, Revue d'histoire moderne (et contemporaine)· για βοηθητικούς κλάδους τής 'Ιστορίας: Aegyptus, Archiv für Papyrusforschung, Études de papyrologie (πατυρολογία), Numismatic Chronicle, Revue numismatique (νομισματική), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Epigraphica (ἐπιγραφική).

Στήν Ἑλλάδα ἐκδίδονται ἄρκετά ἐπιστημονικά περιοδικά ὄχι καθαρὰ ἱστορικῆς φύσεως ἀλλά μέ ἐπέκταση στήν ἀρχαιολογία καί φιλολογία. Περισσότερο σαφῆ εἶναι τὰ χρονικά πλαίσια, π.χ. ἀποκλειστικά γιά τήν Ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο, τοὺς νεώτερους χρόνους. Μνημονεύω μερικά ἀπό τὰ πιό σπουδαῖα: Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικά, Βυζαντινά, Ἀθηνᾶ, Μνημοσύνη, Μνήμων, Θησαυρίσματα, τὰ περιοδικά τῶν ἐρευνητικῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πολύαριθμα ποικίλης ὕλης (ἱστορικῆς, φιλολογικῆς, γλωσσολογικῆς, λαογραφικῆς), ὅχι ὅμως πάντοτε ὑψηλῆς στάθμης ἰδιαίτερα στή διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων — γιατί ἡ προσφορὰ τοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου εἶναι ὅπωςδήποτε καλὸδεχτὴ — εἶναι τὰ περιοδικά πού βάσει τους λαμβάνονται γεωγραφικά πλαίσια, ἐνῶ τὰ χρονικά ὅρια καλύπτουν ὅλη τήν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὰ γεωγραφικά ὅρια ξεπερνοῦν τὰ σύνορα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ἐκτείνονται σ' ὅλον τὸ χώρo πού ἔζησε καί ἔδρασε αἰῶνες ὁ Ἑλληνισμός. Στὴν κατηγορίᾳ αὐτῇ τῶν περιοδικῶν καταλέγονται τὰ ἀκόλουθα: Πελοποννησιακά, Μικρασιατικά Χρονικά, Θρακικά, Ἀρχεῖον Πόντου, Κρητικά Χρονικά, Κυπριακαὶ Σπουδαί, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν μελετῶν, Μακεδονικά, Κιμωλιακά καί ἄλλα.]

Πηγές τῆς Ἱστορίας

1. Γενικά

Ἡ γνώση καὶ ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος στηρίζεται στὰ κάθε εἶδους κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος, πού ὀνομάζουμε πηγές τῆς Ἱστορίας καὶ κατατάσσουμε στὶς ἀκόλουθες μεγάλες ἐνότητες:

α') Γραπτὰ κείμενα, β') προφορική παράδοση, γ') μνημεῖα καὶ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, δ') ὀπτικὸ καὶ ἀκουστικὸ ὑλικό γιὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες, ἀφότου ἡ νεώτερη τεχνικὴ ἐπέτρεψε τὴν ἀποτύπωση καὶ διατήρηση τῆς εἰκόνας καὶ τοῦ λόγου σὲ κινηματογραφικὲς ἢ τηλεοπτικὲς ταινίες καὶ τὴν ἀποτύπωση τοῦ λόγου σὲ δίσκους ἢ μαγνητοταινίες.

Καθεμία ἀπ' αὐτὲς τίς ἐνότητες περιλαμβάνει περισσότερες κατηγορίες πηγῶν πού καθεμία ἔχει τὴ δική της προέλευση, ἰδιαίτερους κανόνες γιὰ τὴ χρησιμοποίησή της καὶ διαφορετικὴ ἀξιολόγηση. Μερικὲς ἀπὸ τίς κατηγορίες αὐτές, ὅπως εἶναι ἡ ἱστοριογραφία, τὰ ἔγγραφα, τὰ μνημεῖα, ἀπαντοῦν σὲ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές· ἄλλες ὅμως εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν πολιτισμικὴ ζωὴ ὀρισμένων λαῶν καὶ ἐποχῶν· ἔτσι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιογνωσία πρωτεύουσα θέση ἔχουν οἱ ἐπιγραφές· γιὰ τοὺς ἑλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Αἴγυπτο ξεχωρίζουν οἱ πάπυροι· στὸ Βυζάντιο ἐμφανίζονται νέες πηγές, οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια ἁγίων καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία· τὸ ΙΖ' αἰῶνα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ ἀρχίζει ἡ ἔκδοση ἐφημερίδων πού θὰ ἐξελιχθοῦν σὲ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς πηγές τῶν τελευταίων αἰώνων.

Ἡ προέλευση τοῦ ἀντικειμένου ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος του — χειρόγραφο, ἔγγραφο, ἔργο τέχνης, ἀντικείμενο καθημερινῆς χρήσεως κτλ. —, ἡ διατήρηση καὶ ἡ φύλαξή του — σὲ βιβλιοθήκες, ἀρχεῖα, μουσεῖα, ἰδιωτικὲς συλλογές — εἶναι ἀντικείμενο ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων.

2. Προϋποθέσεις γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν

Ὁ ἱστορικός θὰ ἀναζητήσῃ τὴν καλύτερὴ ἔκδοση, ἐφόσον πρόκειται γιὰ γραπτὰ κείμενα, τὴν πληρέστερὴ δημοσίευση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων καὶ μνημείων, τὴν ἀκριβέστερὴ καὶ λεπτομερέ-

στερη καταγραφή της προφορικής παράδοσης. Δέν είναι σπάνιο στο πρόσωπο του ιστορικού νά συμπίπτει καί ὁ φιλόλογος, ἐκδότης ιστορικῶν φιλογογικῶν κειμένων, ἐπιγραφῶν καί ἐγγράφων, ὅπως συχνά συμβαίνει στήν πράξη γιά τήν ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν, μεταβυζαντινῶν καί τῶν ἐγγράφων τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ κράτους.

Γιά τή χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν ἀπαιτεῖται:

α') ἡ γλωσσική κατανόησή τους· β') ἡ χρονολόγησή τους, ὅσο τό δυνατόν ἀκριδέστερα ἢ τουλάχιστο μέ τή μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση (γιά τά προβλήματα χρονολόγησας καί τά χρονολογικά συστήματα μίλησα σέ ξεχωριστά κεφάλαια·) γ') ὁ ἔλεγχος τῆς ἀξιοπιστίας· δ') ἡ ἀξιολόγησις κάθε κατηγορίας πηγῶν.

Ἡ γλωσσική κατανόησις προϋποθέτει τή γνώσις τῆς γλώσσας, στήν ὁποία ἔχει συνταχθεῖ ἡ γραπτή μαρτυρία. Καί γιά μέν τίς νεώτερες ιστορικές ἐποχές δέν ὑπάρχει πρόβλημα· ἀλλά γιά μερικούς λαούς καί ὀρισμένες περιόδους τῆς Ἀρχαιότητας ἔχουμε γραπτή παράδοσις σέ γλώσσα πού ἀκόμη δέ διαβάσθηκε καί πρέπει νά περιμένουμε ὥσπου νά ἀναγνωσθεῖ ἡ ἀγνωστὴ ἀκόμη γλώσσα. Σχετικὸ παράδειγμα ἔχουμε στίς μέρες μας τήν ἀνάγνωσις τῆς μυκηναϊκῆς γραμμικῆς γραφῆς Β, πού ἄρχισε πρὶν μερικές δεκαετίες καί προχωρεῖ μέ ἱκανοποιητικὸ ρυθμὸ, ἀφότου ἀποκαλύφθηκε ὅτι πρόκειται γιά ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἡ ἀνάγνωσις μιᾶς ἀγνωστῆς ὡς τώρα γλώσσας στηρίζεται εἴτε στίς ἐπιστημονικὲς μεθόδους πού χρησιμοποιοῦν οἱ σύγχρονοι ὑπηρεσίαι ἀποκρυπτογράφησης μυστικῶν κωδίκων, ὅποτε ὁμως πρέπει νά ἔχουμε στή διάθεσή μας ἀρκετὰ ἐκτενὲς καί συνεχὲς κείμενο, εἴτε γίνεται μέ τή βοήθεια δίγλωσσου κειμένου, τοῦ ὁποίου ἡ μία γλώσσα καταγραφῆς μᾶς εἶναι ἤδη γνωστὴ. Ὡραῖο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφὴ σέ μαῦρο βασάλτι, πού βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ναπολεόντειας ἐκστρατείας στήν Αἴγυπτο. Στὸ λίθον τῆς Ροσέτης, ὅπως ὀνομάστηκε ἀπὸ τὴν ὁμώνυμὴ πόλιν, ὅπου καί βρέθηκε, ἀπαντᾷ τὸ ἴδιον κείμενον αἰγυπτιακὰ καί ἑλληνικά, μέ χαρακτηριστὲς ἑλληνικοὺς, ἱερογλυφικοὺς καί δημοτικούς. Χάρη στὴ δεξιότητα τοῦ Γάλλου σοφοῦ Jean - Francois Champollion θεμελιώθηκε πᾶνω σ' αὐτὸ τὸ κείμενον ἀπὸ τὸ 1822 ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς. Ἐξίσου σπουδαία εἶναι ἡ χαραγμένη στὸν ἀπτόμο βράχινον τοῖχον τρίγλωσση ἐπιγραφὴ τοῦ Behistoun ἢ Behistun, χωριοῦ τοῦ ἱρανικοῦ Κουρδιστάν, στήν ὁποία τὸ ἴδιον κείμενον ἀναγράφεται στήν ἀκκαδικὴ (= βαβυλωνιακὴ), ἀρχαία περσικὴ καί ἑλαμιτικὴ γλώσσα καί διαι-

γλωσσικὴ
κατανόησις

ωνίζει τό θρίαμβο τοῦ Δαρείου (521-486 π.Χ.). Ἡ ἐπιγραφή δοήθηκε στήν ἀνάγνωση τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς πού χρησιμοποιοῦσαν στή Μεσοποταμία κι ἀπό τήν ὁποία προήλθε ἀπλουστευμένη ἡ σφηνοειδῆς γραφή μέ τήν ὁποία γραφόταν ἡ ἀρχαία περσική γλῶσσα.

Ἀπό τίς γλῶσσες τῶν μεσογειακῶν λαῶν δέν ἔχει ἀκόμη κατανοηθεῖ ἡ γραμμική γραφή Α καί κατά ἓνα μέρος ἡ ἐτρουσκική, γιατί δέ βρέθηκε δίγλωσσο κείμενο· ὅσα δέ ἔχουν σωθεῖ στήν ἐτρουσκική — τῆς ὁποίας τά γράμματα εἶναι ἐλληνικά — εἶναι μικρά καί χωρίς συνεχή ἀφήγηση· κι ἔτσι δέν προσφέρουν ὑλικό ἀρκετό γιά τή σύνταξη λεξικοῦ τῆς.

Ἐλεγχος
ἀξιοπιστίας
τῶν πηγῶν

Κατά τή χρησιμοποίηση κάθε πηγῆς καί πληροφορίας προβάλλει τό ἐρώτημα τῆς ἀξιοπιστίας καί εἰδικότερα: ὁ συντάκτης μᾶς εἰδησης, ἑνός ἐγγράφου, μᾶς ἐκθεσης εἶχε τήν πρόθεση νά συσκοτίσει τά πράγματα καί νά μὴ δώσει ἀκριβεῖς πληροφορίες ἢ ὁ ἴδιος ἀπατήθηκε; Ὅταν ὁ Μακάριος Μελισσηνός ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης πλαστογραφοῦν κείμενα καί ἐγγραφα ἐκ προθέσεως, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θέλουν νά μᾶς ἐξαπατήσουν. Ὅταν ὁμως ὁ Ἡρόδοτος στήν Ἱστορία του περιέλαβε καί ἀφηγήσεις ὅχι πάντοτε ἀκριβεῖς γιά τήν ἱστορία ἄλλων λαῶν, ὅπως τίς ἄκουσε, εἶναι καλῆς πίστεως καί ἀγαθῶν προθέσεων.

Στήν ἀνάλυση πού θά ἀκολουθήσει γιά τήν κάθε κατηγορία πηγῶν, θά γίνει εἰδικότερος λόγος γιά τά ἀνακύπτοντα θέματα ἀξιοπιστίας.

Ἄμεσες καί ἔμμεσες πηγές

Οἱ τέσσερις μεγάλες ἐνότητες πού ἀνέφερα προηγουμένως ἀνάγονται εἴτε σέ ἄμεσες εἴτε σέ ἔμμεσες πηγές. Οἱ πρώτες συνιστοῦν αὐτούσια κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος, ὅπως εἶναι τά μνημεῖα, τά νομίσματα, οἱ ἐπιγραφές, τά οἰκόσημα, οἱ σφραγίδες, τά ἀνασκαφικά εὐρήματα καί γιά τήν ἐποχή μας τό ἀκουστικό, κινηματογραφικό καί τηλεοπτικό ὑλικό. Στίς ἄμεσες πηγές ἀνήκουν κι ἐκεῖνα τά γραπτά κείμενα, πού προορισμός τους ἦταν νά ὑπηρετήσουν συγκεκριμένο πρακτικό σκοπό. Μ' αὐτό τό κριτήριο ἄμεσες πηγές ἀποτελοῦν ἡ νομοθεσία, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις, τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν συνόδων, τῶν κοινοβουλίων, τῶν διεθνῶν διασκέψεων, τά ἐγγραφα δημόσια καί ἰδιωτικά, οἱ στρατιωτικοί κανονισμοί, τά πολι-

τικά κείμενα, οί ἐπιστολές. Ἐμμε-
 σες εἶναι οἱ πηγές ἐκεῖνες, πού ἀ-
 ποβλέπουν νά δώσουν εἰδήσεις
 γιά μιά ἐποχή, ὅπως εἶναι τά ἱ-
 στοριογραφικά κείμενα, τά ἀπο-
 μνημονεύματα ἢ πάλι ὡς προϊόντα
 τοῦ πνευματικοῦ βίου ἑνός λαοῦ
 βοηθοῦν νά ὁλοκληρώσουμε τήν
 εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς, πνευματι-
 κῆς ἀκόμη καί πολιτικῆς του ζωῆς
 σέ ὀρισμένη ἐποχή. Στήν κατηγο-
 ρία αὐτή καταλέγονται τά ἔργα
 τῆς λογοτεχνίας (μυθιστόρημα, θέ-
 ατρο, δοκίμιο), ταξιδιωτικές ἐντυ-
 πώσεις, γεωγραφικά πονήματα,
 προσωπικά ἡμερολόγια καλλιτε-
 χνῶν καί λογοτεχνῶν, ὡς καί ἄση-
 μων προσώπων, τά ὁποῖα ὁμως
 μερικές φορές ἔχουν καταπληκτι-
 κή ζωντάνια καί δροσερότητα. Ἀπό
 τίς ταραγμένες ἐποχές ἰδίως τῆς γαλ-
 λικῆς ἱστορίας (θρησκευτικοί πόλε-
 μοι ΙΣ΄ αἰῶνα, ἐσωτερικές ταραχές
 κατά τό ΙΖ΄ καί ΙΗ΄ αἰῶνα, γαλλική

Ἐπανάσταση) ἔχουμε τέτοια ἡμερολόγια πού κράτησαν ἄνθρωποι
 χωρίς ξεχωριστή προσωπική δράση ἀλλά τά ὁποῖα μέ τήν παρα-
 τηρητικότητα καί τήν ἀφέλειά τους διατήρησαν συμπυκνωμένη στίς
 γραμμές τους ὅλη τή δραματικότητα ἐκείνων τῶν ταραγμένων και-
 ρῶν.

Ὁρειχάλκινο βαρίδι ζυγαριᾶς τοῦ 5ου
 αἰ. μέ μορφή βυζαντινοῦ αὐτοκράτο-
 ρα. Dumbarton Oaks.

[illegible]

Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Κάθε εξελεγμένη πολιτεία κυβερνάται από νόμους που εκδίδει ο ανώτατος άρχοντας στις μοναρχικές και στις απολυταρχικές ή το συλλογικό όργανο (έκκλησία του δήμου, σύγκλητος, βουλή, γερού-

οία) στίς δημοκρατικές καί ἀριστοκρατικές. Χάρη στόν επίσημο χαρακτήρα της ή νομοθεσία συνιστά θεμελιακή πηγή, ἀξιόπιστη καί αὐθεντική. Περιέχει τούς νομικούς κανόνες, πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τῶν πολιτῶν πρός τό κράτος, ὅταν τοῦτο ἐνεργεῖ ὡς φορέας πολιτικῆς ἐξουσίας (δημόσιο δίκαιο), τίς σχέσεις τῶν προσώπων, φυσικῶν ἢ νομικῶν μεταξύ τους (ιδιωτικό δίκαιο) καί τίς σχέσεις τῆς πολιτείας πρός τήν Ἐκκλησία.

Στούς νεώτερους χρόνους, κατά τούς ὁποίους καί ἡ νομοθεσία δημοσιεύεται σέ ἐπίσημες, ἐντυπες δημοσιεύσεις (ἡ ἑλληνική στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως) καί τά μέσα δημοσιότητας εἶναι προσιτά, δέν ὑπάρχει πρόβλημα γιά τή διάσωσή της στήν ἐντυπη καταγραφή της. Ἀλλά ἀπό τίς παλιότερες ἐποχές, ὅταν τά μέσα δημοσιότητας ἦταν δύσχερστα καί περιορισμένα, ἕνα μέρος τῆς νομοθεσίας ἄλλοτε μεγαλύτερο καί ἄλλοτε μικρότερο κατά λαούς καί ἐποχές ἔχει χαθεῖ· ἔτσι δέ μᾶς σώθηκε ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα — γραμμένη στούς ἄξονες, κύρδεις — ἡ ὁ Ρωμαϊκός Δωδεκάδελτος, ἐνῶ ἔχει σωθεῖ αὐτούσια σέ ἐπιγραφή ἡ κατά πολὺ ἀρχαιότερη νομοθεσία τοῦ βαθυλῶνιου βασιλιᾶ Χαμουραμί. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στά νομοθετικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου· ἀπό τά δεκαῆξι διδλία τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα (ἔτ. 438) τά πέντε πρῶτα ἔχουν σωθεῖ κατά ἕνα μέρος τους, ὅπως ἐπίσης ἀπό τά «Βασιλικά» — κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας ἐπὶ Λέοντα ς' — ἕνα μέρος ἔχει χαθεῖ. Ὁλόκληρη ἔχει διασωθεῖ ἡ Ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση.

Διεθνεῖς συμβάσεις

Οἱ διεθνεῖς συνθήκες εἴτε ἀφοροῦν κράτη τῆς Ἀρχαιότητος εἴτε τοῦ Μεσαίωνα καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀποτελοῦν ἔγκυρη καί αὐθεντική πηγή γιά τίς διακρατικές σχέσεις καί φωτίζουν σπουδαίους τομεῖς τῆς στρατιωτικῆς, πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας τῶν λαῶν. Γιά τήν Ἀρχαιότητα ἐκτός ἀπό τήν ἱστοριογραφική παράδοση ἀρκετά συχνά ἔχουμε καί τό αὐθεντικά κείμενο πού ἦταν χαραγμένο σέ σκληρή ὕλη, ὅπως ἦταν οἱ ψημένες πλίνθοι, ἡ πέτρα καί τό μάρμαρο. [Οἱ συνθήκες τῶν κρατῶν τῆς Ἀρχαιότητος πρόκειται νά περιληφθοῦν στή σειρά *Die Staatsverträge des Altertums*, τῆς ὁποίας ὡς τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ τόμοι II ἀπό τόν H. Bengtson

καί ΙΙΙ από τόν H. H. Schmitt, München, 1962 καί 1969 αντίστοιχα.

Οί διεθνείς συνθήκες τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τό 1761 καί ἐξῆς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ μιά πολύτομη συλλογή *Recueil général des traités* ἀπό τόν G. F. de Martens, ἡ ὁποία καί συνεχίστηκε ἀπό ἄλλους (Fr. Murhard, Ch. Samwer, J. Hopf, F. Störck) μέ τόν τίτλο *Nouveau Recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international.*]

Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων

Τά πρακτικά τῶν πολιτειακῶν σωμάτων (βουλή, γερουσία, Cortez, κογκρέσο καί ὅμοια), τῶν διακρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων (Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, Ὁργανισμός Ἠνωμένων Ἐθνῶν) καί ἄλλων διεθνῶν ὀργανισμῶν (π.χ. Unesco, Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, Σύνδεσμος τῶν πετρελαιοπαραγωγῶν χωρῶν, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κτλ.), τῶν διασκέψεων πού συγκλήθηκαν γιά τήν ἐπίλυση συγκεκριμένου διεθνοῦς θέματος — ἰδίως τόν τερματισμό πολέμου — ἀποτελοῦν σπουδαία καί μέ αὐθεντικό χαρακτήρα πηγή.

Αὐτοῦσια κατάλοιπα τῆς Ἀρχαιότητος στόν τομέα αὐτό δέν ὑπάρχουν. Γιά τίς συζητήσεις στή ρωμαϊκή σύγκλητο ἔχουμε πληροφορίες ἀπό συγγραφεῖς καί μόνο τῆς συνεδρίας, κατά τήν ὁποία ἀνακοινώθηκε ἡ ἐκδοση τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα, σώθηκε τό πρακτικό.

Σημαντικά σέ ἑκταση καί περιεχόμενο εἶναι τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων, κατά τό μέτρο θέδαια πού σώθηκαν (π.χ. τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, ἔτ. 325 σώθηκε μόνον ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων πού πῆραν μέρος), γιατί ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν τόν καθρέφτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιά τήν ἐποχή τῆς συνόδου μεταφέρουν ὡς ἐμᾶς αὐτοῦσιες τίς συζητήσεις γιά τά δογματικά θέματα, πού αἰῶνες συγκλόνιζαν τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς συνόδους τῆς Ἐκκλησίας, πού συγκλήθηκαν τό Μεσαίωνα, τήν Ἀναγέννηση καί τούς νεώτερους χρόνους μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τά πρακτικά τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) πού ἀσχολήθηκε μέ τό περιλάλητο θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν καταλαμβάνουν μαζί μέ τά ἄλλα σχετικά κείμενα πολλούς τόμους.

Νομίσματα

1. Στην ζωή της ανθρωπότητας τό νόμισμα δέν μπήκε πολύ νωρίς καί άρχικά έπικρατεί τό σύστημα τής άπευθείας άνταλλαγής τών άγαθών. Ή είσαγωγή του νομίσματος είχε σπουδαιότατες οικονομικές καί κοινωνικές συνέπειες. Άρχικά τό μέταλλο δέν είχε όρισμένη μορφή αλλά υπό τύπο κατεργασμένων προϊόντων, όπως ήταν οί χύτρες, τρίποδες, περόνες, χρησίμευε ως άνταλλακτικό μέσο. Ή ανάγκη τεμαχισμού του μετάλλου γιά τή διευκόλυνση τών συναλλαγών επέβαλε καί τήν αποτύπωση μιάς ένδειξης, δηλωτικής του βάρους, ώστε οί συναλλασσόμενοι νά είναι βέβαιοι γιά τό βάρος καί τήν περιεκτικότήτά του. Έτσι άνέκυψε ή αποτύπωση ενός συμβόλου πάνω στο μέταλλο από τήν Άρχή πού τό έθετε στην κυκλοφορία, ώστε νά υπάρχει έγγύηση γιά τό βάρος καί τήν ποιότητα. Κατά μιά άποψη οί πρώτοι πού επινόησαν τό σφράγισμα ήταν τραπεζίτες ή θησαυροφύλακες ναών. Άλλά πολύ σύντομα μεταβλήθηκε σέ βασιλικό προνόμιο. Από κείνη τή στιγμή τό μεταλλικό κομμάτι μέ τό χαρακτηριστικό σφράγισμα παίρνει θέση στην οικονομία μέ άμεσες κοινωνικές καί πολιτικές συνέπειες. Πολλές φορές μεταβάλλεται σέ μέσο πολιτικής πίεσης. Μέ τήν εικονογραφία του γίνεται μέσο διακήρυξης πολιτικής ιδεολογίας, πολιτειακών άρχών, θρησκευτικών άντιλήψεων καί τέλος, μέ τήν καλαίσθητη εμφάνισή του αποκτά καί

*ιστορία
του νομίσματος
καί ό ρόλος
του στην
οικονομική
καί πολιτική
ζωή*

Βυζαντινά νομίσματα: α) Χάλκινο νόμισμα Ίουστινιανού Α΄ β) Χρυσό νόμισμα Ίουστινιανού Β΄. Εικονίζεται μέ τόν γιού του Τιθέριο. Στην άλλη όψη του νομίσματος ό Χριστός. γ) Χρυσό νόμισμα του Λέοντα Στ΄ του Σοφού.

καλλιτεχνική αξία. Τό νόμισμα ενδιαφέρει τό μελετητή κάθε ιστορικής περιόδου από διαφορετικές σκοπιές.

Στήν Ἀρχαιότητα, ἡ ἐξάπλωση ἑνός νομισματικοῦ συστήματος ἀντανακλᾷ τήν πολιτική δύναμη τοῦ κράτους καί τήν ἔκταση τῶν ἐμπορικῶν ἐπικοινωνιῶν, ὅπως ἡ κοπή νομίσματος εἶναι ἔνδειξη τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας μιᾶς πόλης. Εἶναι φορές πού τό νόμισμα ἀποτελεῖ τή μοναδική μαρτυρία γιά τήν ὑπαρξη μιᾶς πόλης ἢ ἀποκαλύπτει τήν παρουσία ἑνός ἡγεμόνα στήν ἐξουσία.

τό νόμισμα
ὡς ἔκφραση
οἰκονομικῆς
εὐρωστίας

2. Ἡ σταθερότητα στήν περιεκτικότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου ἀντανακλᾷ τήν εὐρωστία τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, ὅπως ἀντίστροφα ἡ νοθεία τοῦ νομίσματος δείχνει τήν κατάρπτωσή τους. Τό κράτος, γιά νά βρεῖ διέξοδο σέ ἀντίξοες περιστάσεις, ἀλλοιώνει τήν ποιότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου — ἡ ὅπου τό μεταλλικό σύστημα ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό χαρτονόμισμα, ἐκδίδει ἀδιάκοπα νέα — μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία του καί νά ἐπέλθει πληθωρισμός. Στά σταθερά ἀνήκουν οἱ χρυσοί στατήρες (*φιλίππειοι*) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Β' (359-336), τά τετράδραχμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (βρέθηκαν θησαυροί τετραδράχμων του κοντά στόν ποταμό Ὡξο στίς Ἰνδίες καί στήν Καβούλ στό Ἀφγανιστάν), ὁ βυζαντινός χρυσός *solidus**, ἀναλλοίωτος ἀπό τή νομισματική σταθεροποίηση τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τό τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ' αἰώνα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς νομισματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καί ἡ ἀδιατάρακτη σταθερότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος γιά αἰῶνες προκάλεσε στή συνείδηση τοῦ πολίτη τῆς αὐτοκρατορίας τήν ταύτιση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος μέ τό κωνσταντίνειο, ἀντίληψη πού διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας. Καί σήμερα ὁ ἑλληνικός λαός χαρακτηρίζει *κωνσταντινάτο* κάθε παλιό χρυσό νόμισμα, ἄσχετα ἀπό τήν ἀπεικόνιση πού εἶναι χαραγμένη καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό χρόνο κοπῆς του, πού μπορεῖ νά ἀπέχει αἰῶνες πολλούς ἀπό τή βασιλεία τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ φράση *φλουρί κωνσταντινάτο* ἀπαντᾷ σά κείμενα τῆς δημόδους λογοτεχνίας μας ἀλλά καί στήν καθημερινή λαλιά. Τά βενετικό δουκάτο ἀπό τό 1284 μέχρι τό τέλος τῆς Γαληνοτάτης (1797) καί ἡ χρυσή ἀγγλική λίρα ἀποτελοῦν ἀνάλογα παραδείγματα σταθεροῦ

* σταθερός (μεταφορικά: νόμισμα γνήσιο, ἀνόθευτο)

νομίσματος στους νεώτερους χρόνους.

Ἡ ἐμπιστοσύνη στή σταθερότητα ἑνός νομίσματος γίνεται κοινή συνείδηση μέ ἀποτέλεσμα νά κυριαρχεῖ τοῦτο στίς ἐσωτερικές καί διεθνεῖς συναλλαγές χωρίς καμιά νομοθετική καθιέρωση ἀλλά ἀπό τή φορά τῶν πραγμάτων. Ἐτσι τό νόμισμα ἀποδεικνύεται δείκτης πολλαπλῆς χρησιμότητος γιά τό μελετητή τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων.

3. Σημαντική προσφορά στόν ἱστορικό συνιστοῦν τά νομισματικά σύμβολα. Ἡ ἐπιλογή τους στήν ἐλληνική Ἀρχαιότητα προσδιορίζεται ἀπό διάφορους παράγοντες καί πρῶτ' ἀπ' ὅλους τό θρησκευτικό. Ἐτσι τά νομίσματα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων μᾶς κάνουν γνωστούς τόπους λατρείας, ἱερά, λατρευτικά ἀγάλματα — εἴτε στή μορφή τοῦ ξόανου εἴτε σέ ἐξελιγμένο τύπο πού σμίλεισε ὀνομαστός καλλιτέχνης — ἰδρυτές πόλεων, τήν Τύχη τῆς πόλης μέ μορφή θεϊκή. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί τά σύμβολα ἀπό τό ζωικό ἢ φυτικό κόσμος, πού φέρουν ὡς *παράσημο* τά νομίσματα μερικῶν πόλεων, ὅπως τῶν Ἀθηνῶν (κουκουδάγια), Ἐφέσου (ἐλάφι, μέλισσα), Μιλήτου (λεοντάρι), Σάμου (ταῦρος), Συρακουσῶν (δελφίνι), Μεταποντίου (στάχυς), Σελινούντα (σέλινο), Νάξου (κλήμα), Μήλου (ρόδι), Κυρήνης (σίλφιο) καί ἄλλων ἄλλα. Προσφορά σημαντική ἀποτελεῖ καί ἡ χάραξη τοῦ προσώπου τοῦ ἡγεμόνα, συνήθεια πού ἐγκαινιάζεται πιθανῶς ἀπό τόν Ἀλέξανδρο, ἴσως καί τό Φίλιππο Β', διαδίδεται στά ἐλληνιστικά βασίλεια καί ξένους λαούς, ὅπως Πάρθους καί Πέρσες τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν καί Σασανιδῶν καί — μέ πρωτοπόρο τόν Ἰούλιο Καίσαρα — υἱοθετεῖται ἀπό τή ρωμαϊκή πολιτεία καί τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Τό συμβατικό ἰδεῶδες τῶν θεϊκῶν μορφῶν ὑποκαθιστοῦν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀλέξανδρου μέχρι καί τή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565) τά ἀτομικά χαρακτηριστικά τοῦ ἡγεμόνα, κατά περίπτωσιν ἴσως ἐξιδανικευμένα, χάρις στά ὅποια γίνεται δυνατή ἡ ταύτιση τῶν ἀνώνυμα παραδομένων προτομῶν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἀντίστοιχης χρονικῆς περιόδου. Στούς ἀκόλουθους βυζαντινοὺς αἰῶνες ὑποχωρεῖ ἡ ἐξατομίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν, οἱ μορφές εἶναι συμβατικές ἀλλά προβάλλουν ἔντονα τά βασιλικά σύμβολα καί ἡ νομική θέση τῶν εἰκονιζόμενων μελῶν τῆς δυναστείας. Στά νομίσματα τῆς Ἀναγέννησης χαράσσονται ἡγεμονικά πορτραῖτα μέ ἀτομικά χαρακτηριστικά ἐξαιρετικῆς καλαισθησίας.

*ἐξελιξὲν καί
ἐρμηνευτικὴν
ἀξίαν τῶν
νομισματικῶν
συμβόλων*

Σύμβολα καί επιγραφές στά ρωμαϊκά αυτοκρατορικά καί στά βυζαντινά νομίσματα προσφέρονται γιά τήν ἐξακριβωση πολιτειακῶν καταστάσεων, δυναστικῶν σχέσεων, τῇ θεώρηση τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς ἰδεολογίας. Σ' ἐκεῖνα τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορικῆς περιόδου εἰκονίζονται σκηνές ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ρώμης, καθῶς καί ἀπό τή σύγχρονη δημόσια ζωή, συχνά σέ συσχετισμό μέ τήν ἀρχουσα δυναστεία. Ἐτσι, εἰκονίζονται δωρεές σέ χρήμα ἢ εἶδη (liberalitas) τοῦ αυτοκράτορα στούς πολίτες, προσωποποίηση τῶν ἀρετῶν του, ἀναφωνήσεις (acclamationes) κατὰ τήν ἀναγόρευση ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, ἀναχώρηση γιά ἐκστρατείες, θυσίες, ἵπποδρομικοί ἀγῶνες. Ἐπίσης στή ρωμαϊκή ἐποχή χαράσσονται ἀπεικονίσεις γνωστῶν ἔργων τέχνης (π.χ. τοῦ Δία Ὀλυμπίας σέ νόμισμα χαλκό τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδαύρου σέ νόμισμα τοῦ Ἀργους τῆς ἴδιας ἐποχῆς) ἢ δημόσιων χώρων (π.χ. τοῦ Κολοσσαίου, τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ὀστίας, τῆς Αἰμιλίας βασιλικῆς). Διαιωνίζονται ἀκόμη ἀρχαία πολιτικά συνθήματα πού περνοῦν καί στά βυζαντινά νομίσματα τῆς πρώτης περιόδου, τά ὁποῖα, ὅπως εἶναι γνωστό, γιά αἰῶνες φέρουν τίς ἐνδείξεις καί τίς ἐπιγραφές στά λατινικά. Ἀναγράφονται φράσεις ὅπως: Gloria Romanorum, Salus Reipublicae, Victoria Augustorum, Virtus Augusti, Gloria orbis terrarum* κτλ. Μεταβολές στήν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχη ἔχουν τόν ἀντίκτυπό τους στά νομίσματα. Ὁ τίτλος *δεσπότης* γιά πρώτη φορά ἀπαντᾷ σέ χαλκό κέρμα τοῦ Λέοντα Γ' (717-741), ὁ τίτλος *βασιλεὺς* σέ χρυσό νόμισμά τοῦ Λέοντα Δ' (775-780). Χάρη στίς νομισματικές παραστάσεις γνωρίζουμε τίς κατακτήσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ στό ρωμαϊκό κράτος καί τή βαθμιαία πρόοδο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μεταξύ ἄλλων εἰκονίζεται τό ἡλιακό ἄρμα, τό χέρι πού θγαίνει ἀπό τά σύννεφα καί συμβολίζει τό ὑπέρτατο ὄν, ἡ Νίκη ἢ ἀποδοχή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκδηλώνεται στά νομίσματα μέ τήν εἰσαγωγή χριστιανικῶν συμβόλων, ὅπως τό μονόγραμμα πού ἄλλοτε προστίθεται στό στεφάνι πού κρατᾷ ἡ Νίκη, ἄλλοτε στό κράνος τοῦ αυτοκράτορα, ἄλλοτε στό δράχο πού στηρίζεται ἢ προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ τῆς Νίκης κτλ. Πολύ διαφωτιστικές ἀπο-

* Δόξα Ρωμαίων, Σωτηρία τῆς Δημοκρατίας, Νίκη τῶν Αὐγούστων (= σεβαστῶν), Ἀρετή Αὐγούστου, Δόξα τῆς οἰκουμένης.

δείχτηκαν οι παραστάσεις στα νομίσματα και μετάλλια του Μεγάλου Κωνσταντίνου για τό πρόβλημα της προσχώρησής του στο Χριστιανισμό.

Ἡ βυζαντινὴ ζωὴ, στενά δεμένη μετὰ τὴ θρησκεία ἀκόμη καὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία, βρίσκει τὴν ἀντανάκλασὴ της καὶ στὰ νομίσματα. Σὲ χαλκὸ κέρμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-642), ὅπου κυριαρχεῖ ἡ παράσταση τοῦ σταυρικοῦ συμβόλου ἀπαντᾷ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐπιγραφή *ἐν τούτῳ νίκα*, χαρακτηριστικὴ τοῦ σταυροφορικοῦ πνεύματος ποὺ διέπνεε τὴν ἐκτρατεία κατὰ τῶν Περσῶν. Πρῶτος ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ στὴν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας του (685-695) χάραξε τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος δήλωσε γιὰ τὸν ἑαυτό του *Justinianus servus Christi*.^{*} Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ νόμισμα τοῦ Λέοντα ζ' (886-912)· στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες πολλαπλασιάζονται οἱ ἀπεικονίσεις ἁγίων, ἰδίως στρατιωτικῶν.

4. Ὁ τόπος ἀνευρέσεως νομισμάτων (ὀδικές ἀρτηρίες, οἰκισμοί) σὲ συνάρτηση μετὰ τὸν ἀριθμὸ τους (μεμονωμένα ἢ θησαυροί) προσφέρεται γιὰ τὴν ἐξακριβωσὴ ἐμπορικῶν σχέσεων ἢ ἐπικοινωνίας κέντρου καὶ ἐπαρχιῶν, τὴ μετακίνησιν πληθυσμῶν, τὴ διακίνησιν στρατευμάτων. Ἀκόμη πιὸ χρήσιμα ἀποδεικνύονται τὰ εὐρήματα, ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιεῖται σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα (π.χ. Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἀντιόχεια, Ἐφεσος, Σάρδεις, Φίλιπποι κτλ.), ὅπου τὰ ἀνευρισκόμενα νομίσματα φθάνουν σὲ χιλιάδες καὶ οἱ οἰκισμοὶ σφύζουν ἀπὸ ζωὴ ἐπὶ αἰῶνες. Μερικὲς φορὲς τὴν αἰφνίδια καταστροφὴ πόλης ἀπὸ σεισμό, ἐχθρικὴ εἰσβολή, πυρκαγιά δεδαιοῦν τὰ νομίσματα ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ὀρισμένο στρώμα καὶ σταματοῦν στὴν ἀπεικόνισιν ὀρισμένου ἄρχοντα, ἢ ὅποια ἔτσι συνιστᾷ ἓνα χρονολογικὸ ὀρόσημο. Ἡ ἀνεύρεση νομισμάτων σὲ μιὰ ἀνασκαφὴ βοηθεῖ στὴ χρονολόγησιν καὶ τῶν λοιπῶν εὐρημάτων καὶ στὴ συναγωγή συμπερασμάτων γιὰ τίς περιπέτειες τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἐνδεχόμενα τὴν οἰκονομικὴν του εὐρωστία.

Θησαυροὶ μετὰ νομίσματα διάφορων ἐποχῶν βρίσκονται σ' ὅλο τὸ πῶρο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ κόσμου. Βυζαντινὰ νομίσματα τῆς πρώτης περιόδου ἀπαντοῦν καὶ στὴ δόρειο καὶ κεντρικὴ Εὐρώπῃ κοντὰ στὶς μεγάλες ὀδικές ἀρτηρίες, ποὺ ἀκολου-

διάφορα
συμπεράσμα-
τα ἀπὸ τὴν
ἀνεύρεση
νομισμάτων

^{*} Ἰουστινιανὸς δοῦλος τοῦ Χριστοῦ

θοῦσαν οἱ μισθοφόροι τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, γιά νά γυρίσουν στίς πατρίδες τους. Νομίσματα ἔκοψαν καί οἱ κατά καιροῦς ἡγεμόνες τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης καί τῶν νεώτερων χρόνων· καί γιά μέν τή συμβολή τους στήν εξέταση οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων ἰσχύουν ὅσα ἀνέπτυξα προηγουμένως· ἡ σχετική σημασία τους γιά τή γνώση τῆς πολιτικῆς θεωρίας καί πολιτειακῶν καταστάσεων ἐλαττώνεται ὅσο κατεβαίνουμε στούς νεώτερους χρόνους, γιατί τό σχετικό μέ τούς τομεῖς αὐτούς ἀρχεϊκό καί φιλολογικό ὕλικό γίνεται πιό ἄφθονο. Πάντως ἡ ἀντανάκλαση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καί προδπάντων τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν ἀπαντᾷ καί στίς νεώτερες ἐποχές. Π.χ. ὁ τίτλος *Roi de France** ἀντικαταστάθηκε στά χρόνια τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου (1830-1848) μέ ἐκεῖνον *Roi des Français*.

Σφραγίδες

χρησιμότητα

Ἄμεσες καί αὐθεντικές πηγές εἶναι οἱ σφραγίδες, ὅπως λέγεται ἡ ἀποτύπωση σέ εὐπλαστέ ὕλη, συνήθως κερί ἢ λιωμένο μέταλλο (χρυσός, ἀργυρός, μολύβι), παραστάσεως σκαλισμένης σέ σκληρό μέταλλο· τοῦτο ἀποτελεῖ τή μήτρα, βάση μέ τήν ὁποία βγαίνουν τά ἀποτυπώματα. Ἀπό τούς βυζαντινοὺς χρόνους σώζονται τέτοια «βουλλαπτήρια», ὅπως λέγονται. Ἡ σφραγίδα πιστοποιεῖ τήν ἐγκυρότητα καί διασφαλίζει τή μυστικότητα ἐνός ἐγγράφου ἢ μᾶς ἐπιστολῆς· τοῦτο τυλίγεται σέ σχῆμα κυλίνδρου, περιβάλλεται μ' ἓνα λεπτό νήμα, τοῦ ὁποίου οἱ δύο ἄκρες περνοῦν ἀνάμεσα στά πλάκidia πού ἀποτελοῦν τή σφραγίδα· μόνο μετά τήν ἀφαίρεσή τους εἶναι δυνατή ἡ γνώση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου. Γιά τά ἐπίσημα ἐγγραφα γινόταν χρήση πολὺτιμου μετάλλου, ὅπως ἀργύρου γιά τά πατριαρχικά (ἀργυρόβουλα) ἢ χρυσοῦ γιά ὁρισμένα βυζαντινά αὐτοκρατορικά (χρυσόβουλα). Στά τελευταῖα αὐτά ἡ χρυσή σφραγίδα εἶχε καλλιτεχνικό χαρακτήρα καί ταυτόχρονα ἦταν κόσμημα τοῦ ἐγγράφου. Στή μιὰ ὄψη εἰκονίζοταν ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα πού τό ἐξέδιδε καί στήν ἄλλη συνήθως ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ.

εἶδη

* Βασιλιάς τῆς Γαλλίας, Βασιλιάς τῶν Γάλλων (πβ. ἀνάλογο διπλωματικό πρόβλημα πού δημιουργήθηκε τόν καιρό τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γεωργίου Α' ὅταν προτάθηκε ἀλλαγὴ τίτλου (ἀπὸ βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος) σέ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων, πού αὐτόματα ἀποκοτοῦσε εὐρύτερη σημασία, ἐθνική, πέρα ἀπὸ τά σύνορα τοῦ μικροῦ τότε κράτους.

Οί βυζαντινές σφραγίδες (μολυβδόβουλα) έχουν σωθεῖ κατά δεκάδες χιλιάδες καί μάλιστα ὅσες χρονολογούνται ἀπό τόν Η΄ αἰώνα κι ἔπειτα. Στή μιᾷ ὄψη τους φέρουν εἰκόνα ἱεροῦ προσώπου (τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, ἀγίου ὁμώνυμου μέ τόν κάτοχο τῆς σφραγίδας) καί στήν ἄλλη ἀναγράφεται τό ὄνομα, τό ἀξίωμα ἢ ἄλλη ιδιότητα τοῦ κατόχου τῆς. Πολλές φορές οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἔμμετρες. Οἱ βυζαντινές σφραγίδες ἐκτός ἀπό τή συμβολή τους στήν προσωπογραφία προσφέρουν πολλά στή γνώση τῆς κρατικῆς διάρθρωσης, πολιτιστικῆς, στρατιωτικῆς, οἰκονομικῆς κατάστασης, τῆς ὀργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων.

*παράσταση
καί ἐπιγραφή
τῆς σφραγίδας*

Σῶζονται ἀκόμη ἀπό παλαιότερες ἐποχές σφραγιδόλιθοι σέ ἡμιπολύτιμη πέτρα πού πολλοί ἀπ' αὐτούς ἀποτελοῦν ἀληθινά κομφοτεχνήματα. Σκαλισμένοι μέ μεγάλη τέχνη οἱ σφραγιδόλιθοι τῆς μινωικῆς καί μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦν σήμερα σπουδαιότατη πηγή πρίν ἀπ' ὅλα γιά τή γνώση τῆς θρησκείας καί τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἀπό πολλές ἀπόψεις χρήσιμοι στόν ἱστορικό εἶναι καί οἱ αἰγυπτιακοί σκαραβαῖοι καθῶς καί οἱ σφραγιδόλιθοι τῶν ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων.

*ἀρχαῖοι
σφραγιδόλιθοι*

Στή Δύση, μεσαιωνική καί ἀναγεννησιακή, χρησιμοποιεῖται ἡ σφράγιση κι ἔχουμε αὐτούσιες σφραγίδες (ἢ ἀποτυπώματά των) βασιλέων, βασιλισσῶν, εὐγενῶν, πόλεων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἐφιππου πολεμιστῆ, τοῦ ὁποῖου στολές καί ἐξαρτήματα πάνω στό ἄλογο ἔχουν μελετηθεῖ μέ βάση τίς σφραγίδες. Ἀπό τό ΙΔ΄ αἰώνα κι ἐδῶ οἱ κατώτεροι καί οἱ μέσης τάξης εὐγενεῖς ἀντικατάστησαν τήν ἀπεικόνιση τοῦ ἱππότη στίς σφραγίδες τους μέ προσωπικά τους ἐμβλήματα, τά ὁποῖα στήν πραγματικότητα εἶναι σμίκρυνση χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς στολῆς τοῦ ἱππέα-πολεμιστῆ. Ἡ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν ἐμβλημάτων στίς σφραγίδες τῶν εὐγενῶν συμβάλλει στή μελέτη τῶν οἰκογενειακῶν κλάδων. Χρήσιμο ὑλικό προσφέρουν στόν ἱστορικό τοῦ δικαίου οἱ σφραγίδες πόλεων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὅπου εἰκονίζονται ὁ δήμαρχος, πολῖτες, δικαστές.

Ἐπιγραφές

Μέ τόν ὄρο ἐπιγραφή νοοῦμε σκληρό ὑλικό, συνήθως μάρμαρο ἢ ἄλλη πέτρα καί σπανιότερα μέταλλο (χαλκό), στήν ἐπιφάνεια τοῦ

*σημασία
τῶν ἐπιγρα-*

Ἐπιγραφή πού βρέθηκε στά Μέγαρα καί περιέχει ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος περί τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἔτ. 301).

φῶν σέ
διάφορες
ἐποχές

ὁποίου ἔχει σμιλευθεῖ κείμενο προορισμένο νά γίνει γνωστό στό κοινό. Ἐπιγραφές δέν ἔχουν ὅλοι οἱ λαοί καί ὅπου ὑπάρχουν ἡ σημασία τους δέν ἔχει τήν ἴδια ἀξία σέ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές. Προσδιορίζεται ἀπό τή θέση πού κατέχουν οἱ ἐπιγραφές στό δημόσιο βίο ἑνός κράτους. Στούς σύγχρονους καιροὺς εἶναι λιγοστές, τυπικές λίγο ἢ πολύ (σέ βάσεις ἀγαλμάτων, στά μνημεῖα πεσόντων, σέ ἀνάμνηση ἀνακαίνισης κτιρίου), ἐπιβίωση καί μίμηση ἐκεῖνων τῆς Ἀρχαιότητος, στερημένες ἀπό πνοή καί ποικιλία, ἀντίθετα μέ τίς ἑλληνικές καί ρωμαϊκές τῆς Ἀρχαιότητος. Μέσο δημοσιότητας στόν

ἀρχαῖο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο ἡ ἐπιγραφή, πηγή γνήσια καί αὐθεντική, προσφέρει πλούσιο ὕλικό στὸν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας, στὸν ἱστορικό τοῦ δικαίου, τὸ θρησκευολόγο, τὸ γλωσσολόγο, τὸν ἀρχαιολόγο καί ἱστορικό τῆς τέχνης. Σέ πολὺ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιεῖται στὸ Βυζάντιο κυρίως μὲ τὴ μορφή ἐπιτάφιων ἢ κτιτορικῶν καί κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Οἱ ἐπιγραφές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ἐπίσημο χαρακτήρα ἔχουν ψηφίσματα τῆς βουλῆς, τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, συνθήκες εἰρήνης ἢ συμμαχίας, διακανονισμοῦ κρατικῶν συνόρων, νομοθετικά κείμενα διάφορων πόλεων. Μεταξὺ τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν σημειώσω τὴν ἐπιγραφή τῆς κρητικῆς Γόρτυνας σὲ δωρική διάλεκτο, πού περιέχει τὴ νομοθεσία τῆς κρητικῆς πόλης (Ε' αἰ. π.Χ.), τὴν ἐπιγραφή μὲ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας ναυτικῆς συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων (ἔτους 378/7 π.Χ.), τὸν ὄρκο τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων, τὴν ἐπιστολή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ρυθμίζει προβλήματα σχετικά μὲ τὴν ἐπάνοδο τῶν ἐξορίστων στίς ἑλληνικές πόλεις (ἔτους 324 π.Χ.).

Ἐξίσου σημαντικές εἶναι οἱ ἐπιγραφές τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ δημόσιο δίο τῆς κοσμοκράτειρας πόλης, ἀλλὰ καί τῶν ἑλληνικῶν, τόσο γιὰ τὸ πλούσιο προσωπογραφικό ὕλικό, ὅσο καί γιὰ τίς σχετικές μὲ τὴ διοίκηση πληροφορίες. Μνημονεύω τρεῖς πολὺ χαρακτηριστικές σχετικές καί μὲ τὸ χώρο τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ λεγόμενον Monumentum Ancyranum, πού εἶναι τὰ πεπραγμένα καί ἡ πολιτική διαθήκη τοῦ Αὐγούστου (Res gestae Augusti), χαραγμένα σὲ πλάκες τῶν ναῶν λατρείας τοῦ Αὐγούστου, μὲ πληρέστερα καί καλύτερα διατηρούμενο τὸ κείμενο, λατινικό καί ἑλληνικό, πού καλύπτει τοὺς τοίχους ναοῦ κοντὰ στὴν Ἀγκυρα. Ὁ λόγος τοῦ Νέρωνα στὴν Κόρινθο, πού χάριζε τὴν ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες (ἢ στήλη πού ἦταν γραμμένος χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀντέρρισμα ἐκκλησίας στὴ Βοιωτία). Τὸ διάταγμα περὶ τιμῶν (ἔτους 301) μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Διοκλητιανὸς καθόρισε μὲ ἀκρίβεια τίς τιμές τῶν εἰδῶν πλατιάς κατανάλωσης ἀλλὰ καί πολυτέλειας, τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καί προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν (συμβολαιογράφων, δασκάλων, ναυπηγῶν, γιατρῶν, λιθοξῶν κτλ.). Τὸ διάταγμα, γραμμένο λατινικά καί ἑλληνικά, εἶχε στηθεῖ σὲ κάθε πόλη γιὰ νὰ τὸ γνωρίζει ὁ πληθυσμὸς, γι' αὐτὸ δρέθηκαν πολλὰ κομμάτια του, κυρίως σὲ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς κι ἔτσι μπορέσαμε νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε σχεδὸν στὸ σύνολό του.

ἀρχαῖες
ἑλληνικές
ἐπιγραφές

ρωμαϊκές
ἐπιγραφές

Πολύ μεγάλη είναι η προσφορά των επιγραφών στη σπουδή της θρησκευτικής ζωής. Φωτίζεται όχι μόνο η λατρεία και τό τελετουργικό τυπικό των εορτών της έλληνορωμαϊκής Αρχαιότητας (άναθηματα, θρησκευτικοί ύμνοι, θρησκευτικοί κανονισμοί) αλλά μέ τίς προεκτάσεις πού έχει ή θρησκεία στην άρχαία κοινωνία αποκαλύπτονται οί διεργασίες κοινωνικών φαινομένων από τή μία και οί ψυχικές άντανακλάσεις της θρησκευτικότητας του λαού από τήν άλλη. Οί άπελευθερώσεις δούλων, πού γίνονται μέ τή συμβολική μορφή πώλησης προς τό Θεό, καταχωρίζονται στίς επιγραφές σέ μεγάλα ιερά, όπως είναι των Δελφών. Η καταγραφή των ίάσεων πού χαρίζει ο Άσκληπιός στους άρρώστους πού προσφεύγουν στο ιερό του — όπως γίνεται στίς επιγραφές του Άσκληπείου της Έπιδαύρου — ο κανονισμός των μυστηρίων της Άνδανίας, όπως καταγράφεται στην περίφημη επιγραφή του έτους 92/91 μέ τήν εύκαιρία της μεταρρύθμισης της λατρείας, μάς αποκαλύπτουν τό θρησκευτικό συναίσθημα και τήν επίδραση της θρησκείας στην κοινωνική ζωή.

γλωσσική
σημασία
των
επιγραφών

Οί ελληνικές επιγραφές αποτελούν σπουδαία γλωσσικά μνημεία για τήν εξέλιξη της γλώσσας, (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), για τά σύμβολα της γραφής, για τή μορφωτική και πολιτισμική στάθμη. Ίδιαίτερα τόν τομέα αυτό φωτίζουν οί άναθηματικές και έπιτάφιε επιγραφές, άπλωμένες στά πέρατα του Έλληνισμού, χαρακτηριστικές στην άνορθογραφία τους, στίς φθογγικές μεταβολές, στο άφελές και άπλοϊκό ύφος. Η ποικιλία των ονομάτων, άνθρωπωνυμών (έλληνικών και έγχώριων) και τοπωνυμίων αποκαλύπτει τήν είσοδοχή τοπικής λατρείας, τήν έπικοινωνία μεταξύ πόλεων, τήν πρόοδο του έξελληνισμού, τή διάδοση της Χριστιανισμού.

άξιοποίηση
του επιγραφι-
κού υλικού
από τόν
ιστορικό

Η άνάγνωση και συμπλήρωση μιάς επιγραφής είναι δύσκολη τέχνη, ή δέ χρήση τους παρουσιάζει προβλήματα ποικίλα και προϋποθέτει έμβάθυνση στους κλάδους φιλολογίας, γλωσσολογίας, πολιτικής ιστορίας, θρησκευτολογίας, γεωγραφίας. Ο ιστορικός δέν πρέπει νά περιορίζεται στην έπιλογή πού περιλαμβάνουν τά έγχειρίδια αλλά νά ανατρέχει στίς μεγάλες επιγραφικές συλλογές και νά παρακολουθεί τίς νέες δημοσιεύσεις. Κατά τή συμπλήρωση πρέπει νά λαμβάνονται υπόψη οί όμοειδείς επιγραφές, ανάλογα μέ τήν περιοχή και τήν εποχή. Πρέπει ακόμη ή επιγραφή νά τοποθετείται στά γεωγραφικά της πλαίσια και νά προσδιορίζεται ο χρόνος συντάξεώς

της μέ τη μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση. Τώρα γίνεται μιά προσπάθεια νά σχηματιστεί ένα νέο είδος corpus μιάς περιοχής, μέ βάση τά μνημεία, τίς επιγραφές, τά νομίσματα, τά φιλολογικά κείμενα, πλαισιωμένα από τή σπουδή τής τοπικῆς γεωγραφίας (βλάστηση, προϊόντα, τοπογραφία πόλεων, ὄρια) πού νά ἀναπαριστᾷ ὅσο γίνεται πιό πιστά τή ζωή τής περιοχῆς σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις.

Ἰδιαίτερη ἐπιγραφική κατηγορία ἀποτελοῦν τά χαράγματα (grafiti) πού σκαλίζονται πρόχειρα καί μερικές φορές κάτω ἀπό τήν ἐπήρεια συγκινησιακῶν παρορμήσεων, ἀποκαλυπτικά τής ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη. Ὁ αὐτοσχέδιος χαρακτήρας ἐκφράζει πολιτικές προτιμήσεις, ἀγανάκτηση, τό φόβο γιά ἐπικείμενο κίνδυνο καί τήν εὐχή γιά σωτηρία, τή διαιώνιση κατορθώματος ἢ καί τήν ἀπλή παρουσία του, πού ἔχει κάτι τό ξεχωριστό καί δυναμικό. Ἐκλογικά συνθήματα στήν Πομπηία, ὑβριστικές καί χλευαστικές φράσεις σέ κοινόχρηστους χώρους δείχνουν καί τήν ἄλλη ὄψη τής ζωῆς.

πρόχειρα
χαράγματα

Σημειῶνω μερικά χαρακτηριστικά δείγματα: Στό Abu Simbel στήν Αἴγυπτο, κοντά στό δεύτερο καταρράκτη, βρίσκεται μιά ἀπό τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικές ἐπιγραφές, χαραγμένη λίγο μετά τό 600 π.Χ. ἀπό Ἑλληνες μισθοφόρους, οἱ ὅποιοι θέλησαν νά διαιωνίσουν τήν παρουσία τους, χαράζοντας τά ὀνόματά τους στά πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμσή Β'.

[Ἀπό κώμη πού βρισκόταν στήν Πακατιανή Φρυγία ἢ τήν ἄκρη τής δυζαντινῆς Πισιδίας προέρχεται τό χάραγμα: Ὁ Θεός τῶν ἀρχαγέλων (=ἀρχαγγέλων) σύνπ[ρ]αξον τούς τη[ς] κούμης μου πᾶσιν (=τῆς κώμης μου πᾶσιν) καί Πρασίνον τόν ὀρθονδόξον· ἀπό τή Μίλητο: Ἄγιε φύλαξον τήν πόλιν Μιλησίων καί πάντας τούς κατοικοῦντας· ἀπό τήν Ἐφεσο: Χριστιανῶν βασιλέων καί Πρασίνων πολλά τά ἔτη· ἀπό χωριό στήν Αἴγυπτο: Νικᾷ ἡ τύχη Εὐτοκίου † καί Βενέτων † καί τοῦ γράψαντο[ς] ἀπό τή Νέα Ἀγχίαλο κοντά στό Βόλο: Νικᾷ ἡ τύχη Πρασίνων τῶν ὀρθοδόξων. Σέ κεραμίδι πού βρέθηκε στό Σίρμιο στή σημερινή Γιουγκοσλαβία: Χρ(ιστέ) Κ(ύρι)ε δοῆτι τῆς πόλεως κ' ἔρῃξον (ἢ κέ ρύξον) τόν Ἀδαριν κέ πύλαξον (=φύλαξον) τήν Ρωμανίαν κέ τόν γράψαντα ἀμήν.

Ἀπό τόν περασμένο αἰῶνα ἔχει ἀρχίσει συστηματική προσπάθεια γιά τήν κατάρτιση συνολικῆς συλλογῆς (Corpus) τῶν ἐλληνικῶν καί

λατινικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ πρωσική Ἀκαδημία μέ πρωτοβουλία τοῦ August B o e c k ἐξέδωσε τό πρῶτο Corpus Inscriptionum Graecarum (=CIG) σέ τέσσερις τόμους, 1828-1877, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ τέταρτος περιλαμβάνει τίς χριστιανικές. Ἡ νέα σειρά τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν μέ τίτλο Inscriptiones Graecae (=IG) ἀπό τό 1873 θά τό ἀντικαταστήσει γιά τίς περιοχές τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης καί τῶν νησιῶν. Οἱ ἐπιγραφές τῆς μέν Μικρᾶς Ἀσίας δημοσιεύονται ἀπό τό 1901 στοὺς Tituli Asiae Minoris ἀπό τὴν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, τῆς δέ Συρίας ἀπό τό 1929 στή συλλογή Inscriptions grecques et latines de la Syrie τῶν J. J a l a b e r t - R. M o u t e r d e.

Οἱ λατινικές ἐπιγραφές τῆς Ἀρχαιότητος ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στό Corpus Inscriptionum Latinarum (=CIL) πού ἄρχισε στά 1863 μέ πρωτοβουλία τοῦ Theodor M o m m s e n. Οἱ ἐπιγραφές, πού δημοσιεύονται χωριστά καί ὄχι στίς μεγάλες συλλογές, συγκεντρώνονται οἱ μέν ἑλληνικές στό Supplementum Epigraphicum Graecum (=SEG), οἱ δέ λατινικές στό Année Epigraphique.

Τελευταῖο ἐγχειρίδιο ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς: Margherita G u a r d u c c i: Epigrafia greca, τ. I-III, Roma [1967-1974] (ἀσυμπλήρωτο). Γιά τὴ λατινικὴ ἐπιγραφικὴ χρήσιμο ἀκόμη παρὰ τὴν ἡλικία του τό ἐγχειρίδιο τοῦ R. G a g n a t: Cours d'épigraphie latine⁴, Paris 1914 καί ἔνα νέγ μικρὸ τοῦ E. M e y e r: Einführung in die lateinische Epigraphik Darmstadt 1973]

Πάπυροι

τό ὑλικό
καί ἡ χρήση
τον.

Ἡ ἀνεύρεση δεκάδων χιλιάδων παπύρων δημιούργησε νέο ἐπιστημονικὸ κλάδο, τὴν παπυρολογία. Ἀσχολεῖται μέ τὴ μελέτη τῶν κειμένων πού παραδόθηκαν στή γραφικὴ αὐτὴ ὕλη, εἴτε εἶναι φιλολογικά εἴτε ἐγγραφα. Τά δεύτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς καθαρὰ ἱστορικὴ πηγή. Ὁ πάπυρος, γραφικὴ ὕλη φτιαγμένη ἀπὸ τό ἐσωτερικὸ στέλεχος τοῦ ὁμώνυμου φυτοῦ ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ ἐπεξεργασία, ἦταν σέ χρῆση σ' ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀλλὰ προϋπόθεση γιὰ νὰ διατηρηθεῖ εἶναι τό ξερὸ κλίμα κι ἔτσι πάπυροι σώθηκαν μόνο στίς χωρὶς ὕγρασία περιοχές τῆς Αἰγύπτου (γι' αὐτόν τό λόγο δέν ἔχουμε παπύρους ἀπὸ τὴν ὕγρὴ Ἀλεξάνδρεια καί τό Δέλτα τοῦ Νείλου) καί ὅπου ἄλλου συνέτρεξαν εἰδικές κλιματικές συνθήκες, ὅπως στὴ Νεσάνα τῆς Παλαιστίνης, ὅπου βρέθηκαν πάπυροι μέσα σέ ὑδρίες.

Οἱ ἑλληνικοὶ πάπυροι προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς, βυζαντινοὺς καὶ ἀραβικοὺς χρόνους. Σῶζονται ἀκόμη καὶ πάπυροι στὴν αἰγυπτιακὴ γλῶσσα, ὅπως καὶ στὴ λατινικὴ. Μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου (642) ἐξακολούθησαν γιὰ μερικές ἀκόμη δεκαετίες νὰ γράφονται πάπυροι στὴν ἑλληνικὴ, ἀλλ' ἀπὸ τὸν Η' αἰῶνα λιγοστεύουν σημαντικὰ σὲ ὄφελος τῶν ἀραβικά γραμμένων. Στούς Βυζαντινοὺς καὶ ἀραβικοὺς χρόνους ἔχουμε καὶ τοὺς λεγόμενους κοπτικοὺς πάπυρους, γραμμένους στὴν ἐγχώρια αἰγυπτιακὴ γλῶσσα ἀλλὰ μὲ στοιχεῖα, πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο.

*ἑλληνικοὶ
πάπυροι*

Οἱ φιλολογικοὶ πάπυροι πλούτισαν τὴν ἑλληνικὴ κυρίως γραμματεία μὲ νέα κείμενα σημαντικῶν ἐκπροσώπων τῆς· πολλὰ εἶναι ἀποσπάσματα, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα, ὀνομαστῶν ἔργων πού τὰ ἔχουμε σὲ πολὺ μεταγενέστερα χειρόγραφα, ἐνῶ ἄλλα ἦταν τελείως ἄγνωστα ἢ γνωρίζαμε μόνο τὸν τίτλο ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση. Στὴ δευτέρῃ κατηγορίᾳ ἀνήκουν ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Δύσκολος, ἡ Σαμία, ἡ Ἀσπίς τοῦ Μένανδρου, οἱ Ἴχθυεῖς τοῦ Σοφοκλή, οἱ Μιμιάμβοι τοῦ Ἡρόνδου, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὰ μεγαλύτερα κείμενα πού μᾶς πρωτογνώρισαν οἱ πάπυροι.

*φιλολογικοὶ
πάπυροι*

Οἱ μὴ φιλολογικοὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς εἶναι ἔγγραφα, δημόσια καὶ ἰδιωτικά, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὲ πλῆθος θεμάτων καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε εἰκόνα ἀκριβοῦς τῆς διοικητικῆς ὁργάνωσης τῆς Αἰγύπτου, τῆς δημοσιονομικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς χώρας, τῆς διοικητικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὸ κέντρο, ὅταν ἡ Αἴγυπτος ἔπαψε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητο κράτος καὶ μεταβλήθηκε διαδοχικὰ σὲ ἐπαρχία ρωμαϊκὴ, βυζαντινὴ, ἀραβικὴ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ προσφορὰ τῶν παπύρων στὸν τομέα τοῦ δικαίου, τόσο γιατί διέσωσαν ἀποσπάσματα ἔργων παλαιῶν ρωμαίων νομικῶν, ἰδίως ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ Γαίου, ὅσο καὶ γιατί μᾶς γνωρίζουν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου στὴν πράξη μὲ τίς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ρωμαϊκόν. Παρακολουθοῦμε ἀκόμη τὴν ὁργάνωση τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν ἐξάλειψη τῶν παλαιῶν λατρεῖων, ὅπως ἐπίσης τὴν ἐθνολογικὴ καὶ δημογραφικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ.

*θεματολόγιο
τῶν μὴ
φιλολογικῶν
παπύρων*

Τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν παντὸς εἶδους ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν — προσκλήσεις σὲ γάμο, γράμματα συζύγων σὲ τρυφερό τόνο, ἐπιτολές παραινετικῆς γονιῶν στὰ παιδιὰ τους, στρατιωτῶν στὸν πατέ-

ρα ἢ τῇ γυναίκα τους — καθὼς καὶ οἱ πολυάριθμοι σχολικοὶ καὶ οἱ λεγόμενοι μαγικοὶ πάπυροι, ἐπιτρέπουν νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ βίου γιὰ αἰῶνες ὁλόκληρους.

εἰδικές
κατηγορίες
παπύρων

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μὴ φιλολογικῶν παπύρων σημειώνω ἐκεῖνον πού περιέχει τὸ διάταγμα ἀπονομῆς τῶν ρωμαϊκῆς πολιτείας τὸ 212 μ.Χ. στοὺς ὑπηκόους τῆς τεράστιας σέ ἔκταση καὶ κατοικημένης ἀπὸ πλῆθος ξένων λαῶν ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τό γεγονός μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές ἀλλὰ χάρις στὸν πάπυρο P. Giessen 40 ἔχουμε αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος τοῦ Καρ- κάλλα (αὐτοκρ. 211-217)· μικρὸ ὅμως χάσμα σέ κρίσιμο σημεῖο γέννησε πολλὰ προβλήματα. Ἰδιαίτερο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μικρὴ ὁμάδα παπύρων, γνωστῶν ὡς Libelli persecutionis*, πού ἀντι- στοιχοῦν μέ τὶς «δηλώσεις μετανοίας» τῆς ἐποχῆς μας, τὶς ὁποῖες ἀναγκάζονται νὰ ὑπογράψουν διωκόμενοι γιὰ τὰ φρονήματά τους πολῖτες. Οἱ πάπυροι αὐτοὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοπικὴ ρωμαϊκὴ ἀρχὴ κατὰ τὸ διαγμὸ τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἔτους 250 καὶ ἀποτελοῦν δε- βαίωση τῆς ἀρχῆς γιὰ τὴ συμμετοχὴ σέ τελετουργίες τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τοῦ μνημονευόμενου πολίτη, πού μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκδη- λώνει τὴν ἀντίθεσή του στοῦ Χριστιανισμό. Ἡ δεβαίωση τὸν ἀπαλ- λάσσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ διωχθεῖ στὸ μέλλον ὡς χριστιανός.

[Νεώτατα ἐγχειρίδια παπυρολογίας εἶναι E. G. Turner: Greek Papyri, an Introduction, Oxford 1968 καὶ Orsolina Montevescchi: La Papirologia, Torino 1973 ὅπου καὶ κατάλογος τῶν παπυρολογικῶν συλλογῶν, ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ καταχώριση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ παραδειγμάτων παπυρολογικῶν κειμένων.]

Ἑγγραφα

ἡ ἔννοια τοῦ
«ἐγγράφου»

Τὰ ἔγγραφα εἶναι μιά ἀπὸ τὶς βασικότερες πηγές τῆς ἱστο- ρίας γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τὸν πλοῦτο τῶν εἰδήσεων καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων, εἴτε στὸ δημόσιο εἴτε στὸν ἰδιωτικὸ τομέα ἀναφέρονται. Ἑγγραφα εἶναι κείμενα ὁρισμένου τύπου, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ δέ θέτουν κανόνες δικαίου, ἐπάγονται νομικὲς συνέπειες. Ἡ ἐπιστήμη πού ἀσχολεῖται μέ τὴν τυπικὴ μορφή τῶν ἐγγράφων ὀνομάζεται Διπλωματικὴ· ἐξετάζει ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά μέ τὶς

διπλωματικὴ
ἢ ἐπιστήμη

* Βιβλιάρια διώξεως.

παραλλαγές και την εξέλιξή τους, την εσωτερική μορφή που καλύπτει τη διάταξη του περιεχομένου και τη γλώσσα και τέλος την οργάνωση και λειτουργία της αρχής που εκδίδει τα έγγραφα (αυτοκρατορική, παπική γραμματεία, κυβερνητικές αρχές κτλ.).

των εγγρά-
φων

Τά έγγραφα σώζονται ή στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφα, πολλές φορές επικυρωμένα από επίσημη αρχή. Διακρίνονται σε δημόσια και ιδιωτικά. Η διάκριση ισχύει για όλες τις εποχές από την Αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Οι πάσης φύσεως κρατικές αρχές (βουλή στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, σύγκλητος στη ρωμαϊκή δημοκρατία, ο αυτοκράτορας στο Βυζάντιο, οι βασιλείς και ηγεμόνες στα νεώτερα κράτη κτλ.), καθώς και οι εκκλησιαστικές, επικοινωνούν μεταξύ τους με έγγραφα, όπως επίσης και με τους πολίτες που απευθύνονται σ' αυτούς για οιαδήποτε υπηρεσιακή ανάγκη.

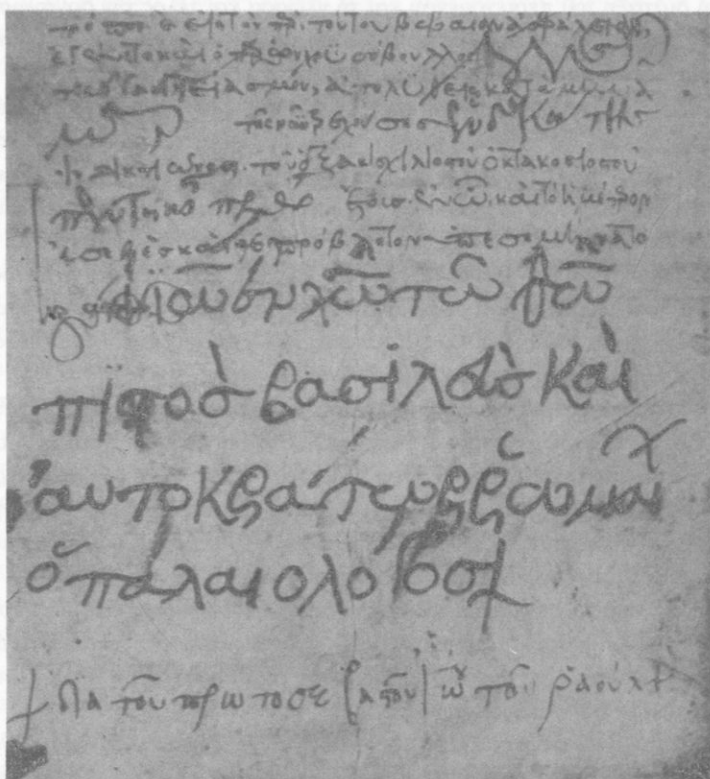
είδη
εγγράφων

Οι ιδιώτες για να ρυθμίσουν τις μεταξύ τους έννομες σχέσεις, ιδίως σε θέματα οικονομικής φύσεως, καταφεύγουν στη γραπτή διατύπωση της συμφωνίας κι έτσι έχουμε από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα συμβόλαια αγοραπωλησιών, μισθώσεων πραγμάτων και υπηρεσιών, καθώς και διαθήκες ή δωρητήρια, κείμενα σπουδαιότατα για τη μελέτη του δικαίου, του οικονομικού και κοινωνικού βίου.

Τά όμοιδη έγγραφα κατανέμονται σε κατηγορίες είτε με βάση την επίσημη αρχή που τα εκδίδει (αυτοκρατορικά, πατριαρχικά, διπλωματικά) είτε το περιεχόμενό τους, π.χ. διεθνείς συνθήκες, προεδρευτικές εκθέσεις, διαθήκες, μισθωτήρια συμβόλαια κτλ.

Έγγραφα σώζονται από τους λαούς της Αρχαιότητας, γραμμένα σε διαφορετική ύλη, πλίνθους ψημμένες, πέτρα, πάπυρο, περγαμινή. Σέ δεκάδες χιλιάδες αριθμούνται τα σωζόμενα σε πλίνθο (πήλινες πινακίδες) των ανατολικών λαών, Σουμεριών, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων, Χετταίων κτλ., γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή. Σέ μάρμαρο, πώρινο λίθο ή πέτρα γενικά είναι γραμμένα δημόσια έγγραφα των ελληνικών πόλεων, όπως ψηφίσματα της βουλής και της εκκλησίας του δήμου, οι λογαριασμοί των επιστατών του Παρθενώνα, συνθήκες μεταξύ πόλεων-κρατών (βλ. τό κεφάλαιο για τις επιγραφές). Τη γνώση του ιδιωτικού δικαίου των ελληνικών πόλεων φωτίζουν εκατοντάδες επιγραφές, που περιέχουν μισθώσεις, ύποθηκικούς, δόρους, ποινικές ρήτρες, συνθήκη που επικρατεί σ' όλη την Ανατολή στις επιτάφιας επιγραφές των ύστερων χρόνων. Από την ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο σώθηκαν χάρη στην ξηρασία

ύλη γραφής
και
περιεχόμενο
των
εγγράφων

Βυζαντινὸ χειρόγραφο: Χρυσόβουλλος λόγος Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου γιὰ τὴ μονὴ Χιλανδαρίου, Μάρτιος 1343.

τοῦ ἐδάφους, ἐκτός ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας, δεκάδες χιλιάδες ἐγγραφα σὲ πάπυρο, πού ἡ ἔκδοση καὶ σπουδὴ τους ἀποτελεῖ σήμερα τὸν ἰδιαίτερο κλάδο τῆς Παπυρολογίας (βλ. παραπάνω). Στὸ Βυζάντιο ὁ πάπυρος χρησιμοποιεῖται μέχρι τὸν Θ΄ αἰῶνα. Σὲ ἄλλο ὕλικό ἐγγραφα αὐτοτελῶς σωζόμενα ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισό τοῦ Γ΄ αἰῶνα καὶ τὸ παλιότερο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας πού σώζεται σήμερα εἶναι τὸ τυπικὸ τοῦ ἔτους 972, γνωστὸ ὡς *Τράγος*, περγαμηνή μήκους τριῶν μέτρων, μέ τὴν ιδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη

Τζιμισκῇ, θεωρούμενο ὡς τό ἰδρυτικό τῆς Ἱερῆς Κοινότητος τοῦ Ἄθω. Ἡ διάδοσις τοῦ χαρτιοῦ, ἀκριβοῦ καὶ σπάνιου στὴν ἀρχή, ἀντικατάστησε τὰ παλιότερα ὕλικά καὶ ἡ χρῆσις του σέ διάφορες ποιότητες ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν οἰκουμένην.

Στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγράφων εἶναι τεράστιος καὶ στὰ σύγχρονα κράτη φθάνει σέ μεγέθη ἀσύλληπτα, γιατί ἡ κρατική γραφειοκρατία ἔχει πάρει μεγάλες διαστάσεις· τό κράτος ρυθμίζει σέ μεγάλο βαθμὸ τὴ ζωὴ τοῦ πολίτη καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις ἔχουν ἐπεκταθεῖ καὶ σέ ἄλλους τομεῖς ἐκτός ἀπὸ τὸν πολιτικό, ὅπως στὸν οἰκονομικό, ἐμπορικό, μορφωτικό, ἀθλητικό κτλ. Ἐτοι προβάλλει ἐπιτακτικά τό θέμα: θὰ διατηρηθοῦν ὅλα τὰ ἐγγραφα ἢ θὰ γίνεи ἐπιλογή καὶ μέ ποιὰ κριτήρια; γιατί κανεῖς δέν μπορεῖ νά ξέρει μέ βεβαιότητα, ἂν ἀπ' αὐτὰ πού θὰ θεωρηθοῦν ἄχρηστα, δέν ἀποδειχθοῦν σέ μιὰ στιγμή σπουδαῖες πηγές, π.χ. ὅταν ἀφοροῦν ἓνα πρὸσωπο ἄσσημο ἀρχικά, πού ἀργότερα σέ ὥριμη ἡλικία κατέλαβε ὕψιστα ἀξιώματα, ὅπως π.χ. ἔγινε μέ τὸν Hitler. Ὅταν ἄρχισε τὴν σταδιοδρομίαν του, καγεῖς δέν μπορούσε νά προβλέψει τὴν ἐπιρροή πού θὰ ἀσκούσε στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ὥστε ὅλα τὰ ἐγγραφα πού τὸν ἀφοροῦσαν νά εἶχαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διαφυλαχτεῖ. Χάρη ὅμως στὴν τυπικότητα τῆς αὐστριακῆς γραφειοκρατίας βρέθηκαν οἱ δηλώσεις κατοικίας στὴ Βιέννη πού ὑπέβαλε καὶ ὁ Hitler σὸ οἰκεῖο ἀστυνομικό τμήμα, ὅπως κάθε κάτοικος τῆς Αὐστρίας (ἦταν πάγια ὑποχρέωση ἡ δήλωση στὴν ἀστυνομία κάθε μεταβολῆς κατοικίας, Meldezettel) καθὼς καὶ ἡ δήλωση κληρονομίας στὴν Ἐφορία μετὰ τὸν θάνατο Ἀραβικό χειρόγραφο: Σελίδα ἀπὸ τό Κοράνιο, Συρία 9ος αἰώνας.

ἐγγραφα
τῶν νεωτέρων
χρόνων:
ἐπιλογή,
διατήρηση,
ἐπισημεώσεις

του πατέρα του· τὰ ἔγγραφα αὐτά θεωροῦνται ἐξαιρετικά διαφωτιστικά γιὰ τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Hitler σχετικά μέ τήν οικονομική του κατάσταση καί τήν ἐπαγγελματική του ἀπασχόληση· ἡ δέ πρόσφατη δημοσίευσή τους ἐπηρέασε σημαντικά τήν ἐξιστόρηση τῶν νεανικῶν του χρόνων.

Γι' αὐτό ἡ καταστροφή δημόσιων ἐγγράφων πρέπει νά ἐλέγχεται μέ μεγάλη σύνεση, νά ἀποφασίζεται προσεκτικά καί μέ κριτήρια πού νά καλύπτουν εὐρύ φάσμα. Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιὰ τόν Ἑλληνισμό τῆς μεταδυσαντινῆς περιόδου παρέχουν τὰ πανεπιστημιακά ἀρχεῖα ὀρισμένων ἰταλικῶν πανεπιστημίων, ἰδίως ἀπό τήν περιοχή τοῦ Βενετικοῦ κράτους, ὅπου — στήν Πάδοβα — σπούδαζαν πολλοί Ἕλληνες ἀπό τίς βενετοκρατούμενες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (νησιά Ἰονίου, Κρήτη κτλ.). Τό ὕλικό πού προσφέρουν δέν ἀφορᾷ μόνο τοὺς τότε Ἕλληνες σπουδαστές, πού μερικοί ἀπ' αὐτοὺς ἔγιναν κατόπιν σπουδαῖες προσωπικότητες, ἀλλά βοηθαίει νά γνωρίσουμε τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τίς σημαντικές οἰκογένειες κάθε περιοχῆς καί τή συνέχειά τους· μέ τόν τρόπο αὐτό φωτίζονται θέματα δημογραφικά, κοινωνικῆς σύνθεσης, σχέσεων ξένων ὑπηκόων πρὸς τό κυρίαρχο κράτος.

ἡ τυπική
μορφή
τῶν ἐγγρά-
φων καί
ἡ ἀξία τῆς

Τὰ ἔγγραφα σέ κάθε ἐποχή ἔχουν ὀρισμένη ἐξωτερική μορφή, συνήθως ἡμερομηνία, ὑπογραφή, σφραγίδα, μερικές φορές παρατηρήσεις τῶν ἀποδεκτῶν. Στά δημόσια ἔγγραφα ἀναγράφεται ἡ ἀρχή πού τό ἐκδίδει καί ἡ ἀρχή ἢ ὁ ἰδιώτης, στόν ὁποῖο ἀπευθύνεται· στά ἰδιωτικά πολλές φορές ὑπάρχουν ὑπογραφές μαρτύρων (διαθῆκες, συμβόλαια). Μέ μιὰ λέξη γιὰ νά ἔχει ἰσχύ ἓνα ἔγγραφο, πρέπει ἡ ἐξωτερική μορφή του νά ἔχει ὀρισμένα ἀπαραίτητα γνωρίσματα ἀπό τήν ἀποψη τοῦ δικαίου, τό δέ περιεχόμενό του νά ἀνταποκρίνεται στή νομοθεσία, πού ἰσχύει γιὰ τό συγκεκριμένο θέμα ἢ στίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στό ἱστορικοκοινωνικό πλαίσιο, ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται τό ἔγγραφο. Σέ ὀρισμένους τομεῖς, ὅπως στή διπλωματία, ἀναπτύσσονται καί ἰδιαίτεροι ἐκφραστικοί τρόποι. Σέ ὅλες τίς ἐποχές ἀποδίδεται σημασία στοὺς τίτλους καί τόν τρόπο προσφώνησης καί αὐτά εἶναι στοιχεῖα ἀξιοπρόσεκτα γιὰ πολλοὺς λόγους καί ἰδιαίτερα σέ κράτη, ὅπου ἡ ὀρολογία δέν εἶναι ἀπλὸς γραφειοκρατικός τύπος ἀλλ' ἀντανακλᾷ ἰδεολογικές ἀρχές καί πολιτειακές ἀντιλήψεις, ὅπως συμβαίνει στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στήν Ἑκθεση τῆς Βασιλείου Τάξεως (μεταξὺ 952-959), τό περίφημο ἐθιμοτυπικό

έργο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Προφυρογέννητου (912-959), υπάρχει ειδικό κεφάλαιο σχετικό με τις προσφωνήσεις και την τυπική εξωτερική μορφή των εγγράφων της αυτοκρατορικής γραμματείας προς τους ξένους ήγεμόνες, προσδιοριζόμενη από τη σπουδαιότητα που τό ξένο κράτος κατέχει στη διεθνή τάξη και την εγκαρδιότητα των σχέσεων μεταξύ αυτού και της αυτοκρατορίας. Τή σύνταξη των εγγράφων της βυζαντινής αυτοκρατορικής γραμματείας διέπουν αυστηρά καθορισμένοι κανόνες.

Πολλές φορές σημειώνονται παρατηρήσεις από διάφορες υπηρεσίες που έλαβαν γνώση ενός εγγράφου κι αυτό είναι ένα κριτήριο γνησιότητας. Ένα άλλο σοβαρό στοιχείο που πρέπει να προσέχει ο έρευντής είναι η διαφορά του ημερολογίου μετά τη μεταρρύθμιση του παλαιού Ιουλιανού από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' στα 1582. Τό νέο ημερολόγιο έγινε σταδιακά αποδεκτό από τά ευρωπαϊκά κράτη, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τη χρονολογία. Αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, όταν πρόκειται για έγγραφα κρατών που ακολουθούν την ίδια εποχή διαφορετικά ημερολόγια. Για τό λόγο αυτό συνήθως και πρωτόκολλα, που συνδέονται με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και τις διπλωματικές του σχέσεις μέχρι τό 1923, τά αναφέρουμε συνήθως με δύο ημερομηνίες, τη δυτικοευρωπαϊκή κατά τό γρηγοριανό και την ελληνική κατά τό Ιουλιανό ημερολόγιο. Απαραίτητα για τη χρήση ενός εγγράφου είναι ή εξακρίβωση της γνησιότητας και ή χρονολόγησή του, εφόσον δέν αναγράφεται σ' αυτό χρονολογική ένδειξη. Ανάλογα με τις εποχές, την προέλευση του εγγράφου και την κατηγορία του πρέπει να προσπαθήσουμε με έξωτερικά, προπάντων όμως με έσωτερικά, κριτήρια να φθάσουμε σέ μία κατά προσέγγιση χρονολόγηση.

τό αίτημα της
γνησιότητας

Η γνησιότητα των εγγράφων

Τό θέμα της γνησιότητας είναι πολύ ακανθώδες, γιατί πάντα υπάρχουν πειρασμοί για να χαλκευθούν πλαστά είτε για προσωπικό όφελος (π.χ. πλαστή διαθήκη), είτε για τό συμφέρον μιάς αρχής (διεκδίκηση επισκοπών από μητρόπολη στό Βυζάντιο), ή κοινωνικής ομάδας (κατά τη διένεξη μοναστηριών διαφιλονεικούντων την κυριότητα ακινήτων), ή από πολιτική σκοπιμότητα. Έδώ θά αναφέρουμε μερικά παραδείγματα που είχαν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία.

κίνητρα πλα-
στογράφησης
εγγράφων

μερικές
περιπτώσεις
πλαστών
έγγράφων

Ἡ λεγόμενη Δωρεά τοῦ Κωνσταντίνου, ἔγγραφο χαλκευμένο λίγο μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους (756), τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ πάπα δὲν εἶναι τόσο πρόσφατη ἀλλὰ ἀνάγεται στὸ Μεγάλον Κωνσταντῖνον, ὁ ὁποῖος εἶχε δωρῆσει ὁρισμένα ἐδάφη στὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ πρωτοπόρος οὐμανιστὴς τῆς Ἀναγέννησης Lorenzo Valla, ἀμφισβήτησε στὰ 1440 τὴ γνησιότητα. Σήμερα κανεῖς δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν πλαστότητα καὶ πολλὲς μελέτες ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προέλευση, τὸ σκοπὸ, τὴ σημασία τοῦ ἐγγράφου. Ἡ ἐπιστολὴ πού φέρεται ὅτι στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ (1081-1118) στὸν κόμητα τῆς Φλάνδρας Ροδόλφον γιὰ νὰ ζητήσῃ διὰ τὴν βοήθεια τῶν σταυροφόρων, σήμερα θεωρεῖται κείμενον πλαστὸ. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ μισθοφόρους, ὄχι γιὰ ὀργανωμένους στρατιᾶς πού ἐνδεχόμενα θὰ πρόβαλαν ἐδαφικὰ ἀξιώσεις. Ἡ ἐπιστολὴ χαλκεύθηκε ἀργότερα στὴ Δύση, γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἐκτροπὴ τῆς πρώτης σταυροφορίας.

Ἀλλὰ κι ἔνα ἀπόλυτον γνήσιον ἔγγραφο, ἂν περικοπεῖ, ἔστω κι ἂν στὴν οὐσία δὲν ἀλλάξῃ τίποτα, εἶναι δυνατό νὰ ἔχει ἀπρόδλεπτες συνέπειες, ὅπως ἔγινε μὲ τὸ περίφημον τηλεγράφημα τοῦ Ems (Ἰούλιος 1870). Ἀπὸ τὴν παραρρήνιαν λουτρόπολιν πού θρῆσκονταν ὁ βασιλιάς τότε τῆς Πρωσίας Γουλιέλμος Α΄ ἔστειλε στὸν καγκελλάριόν του, τὸν Bismarck, ἕνα τηλεγράφημα στὸ ὁποῖο ἐξέθετε τὴ συνομιλίαν του μὲ τὸ γάλλο πρεσβευτὴ σχετικὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς στὸν ἰσπανικὸ θρόνον. Οἱ Γάλλοι ἀξιοῦσαν ἀπὸ τὸ Γουλιέλμον, ἀρχηγὸ τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollern, νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποχρέωση, νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ καὶ στὸ μέλλον νὰ ἀνακηρυχθεῖ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας μέλος τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ Bismarck μόλις ἔλαβε τὸ τηλεγράφημα περιέκοψε σκόπιμα ὅλες τὶς εὐγενικὰς καὶ διακριτικὰς ἐκφράσεις καὶ ἔτσι ἀπέμεινε ἕνα τραχὺ καὶ ξερό κείμενον· μὲ τὴ μορφή αὐτὴ τὸ ἔστειλε νὰ δημοσιευθεῖ στίς ἐφημερίδες. Ὁ σκληρὸς αὐτὸς τόνος ἐξόργισε τὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ συνέβαλε στὴν ἐκρηξὴν τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ὅπως τὸν εἶχε σχεδιάσει ὁ γερμανὸς καγκελλάριος, μὲ τὶς γνωστὰς συνέπειες γιὰ τὶς μετέπειτα γαλλογερμανικὰς σχέσεις, τὴ διαμόρφωση τῶν συνόρων, τὴν ἴδρυση τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Στὰ 1936 ἔγιναν στὴ Ρωσία οἱ μεγάλες δίκες πού συγκλόνισαν τὴν παγκόσμιαν κοινὴ γνώμην καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰς ἡ δίκη τοῦ Του-

χατσέφσκι, άρχηγού τότε του σοβιετικού έπιτελείου. Τό κατηγορητήριο σπηρίχτηκε σέ έγγραφα, πού ένοχοποιούσαν τό στρατηγό ώς εύρισκόμενο σέ συνεννοήσεις μέ τή Γερμανία. Τά έγγραφα αυτά σήμερα ξέρουμε ότι ήταν πλαστά· είχαν κατασκευαστεί από τίς γερμανικές ύπηρεσίες μέ έντολή του Hitler, ό όποιος σχεδίαζε τήν επίθεσή του στήν Εύρώπη και είχε κάθε συμφέρον νά έξασθενήσει τό σοβιετικό στρατό. Τά πλαστά αυτά έγγραφα διαβιβάστηκαν μέ τρόπο κατάλληλο στόν πρόεδρο τής Τσεχοσλοβακίας και φίλο τών δυτικών δημοκρατιών Ed. Benesch από τόν όποίο και παραδόθηκαν στό Στάλιν, μέ τόν όποίο βρισκόταν σέ αγαθές σχέσεις.

[Τό έγγραφο πρέπει νά έρευνηθεί, άν είναι έξαρχής πλαστό, όπως είναι και τό συνθέστερο, ή άν σέ γνήσιο έχουν παρεμβληθεί μή γνήσια τμήματα, όπότε πρέπει νά διπιστωθούν οι παρεμβολές και παραλείψεις. Πρώτος πού επιχείρησε νά έξετάσει μέ κριτικό πνεύμα τά έγγραφα ήταν ό Όλλανδός βολλανδιστής μοναχός του τάγματος τών Ίησουϊτών Daniel Van Papenbroeck (1628-1714) στή διατριβή του *Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* και προσπάθησε νά διαπιστώσει τή γνησιότητα άμφισβητούμενων εγγράφων και νά διατυπώσει άσφαλείς κανόνες. Ή προσπάθειά του ξεκίνησε από λιγοστά έγγραφα και δέν ήταν δυνατό νά φθάσει σέ ίκανοποιητικά άποτελέσματα. Ίδιαίτερα οι άμφιβολίες, πού διατύπωσε για τή γνησιότητα τών εγγράφων τών μεροδηγικών βασιλέων, ενόχλησαν τούς Βενεδικτίνους μοναχούς τής μονής Άγίου Διονυσίου κοντά στό Παρίσι, στήν όποία φυλάγονταν πολλά έγγραφα τών γάλλων βασιλέων αυτής τής δυναστείας, και ό βενεδικτίνος μοναχός J. Mabillon (1632-1707) άποφάσισε ν' άσχοληθεί κριτικά μέ τήν έξέτασή τους κι έτσι σύνταξε τό πρώτο σπουδαίο κριτικό έργο μέ τόν τίτλο *De re diplomatica* (1681).

Σήμερα μέ τήν έκδοση πολλών χιλιάδων εγγράφων διαφόρων κατηγοριών κατά έποχές και τήν έπισταμένη, συστηματική μελέτη τους, πολλές φορές και μέ σύγχρονα τεχνικά μέσα, έχουμε ξεχωρίσει άσφαλή κριτήρια έξωτερικά και πρό πάντων έσωτερικά, βασισμένα στή μελέτη τών όμοειδών εγγράφων κάθε έποχής, πού άποτελούν τή βάση για τήν εξακρίβωση τής γνησιότητας ή του βαθμού τής πλαστότητας τών εγγράφων.

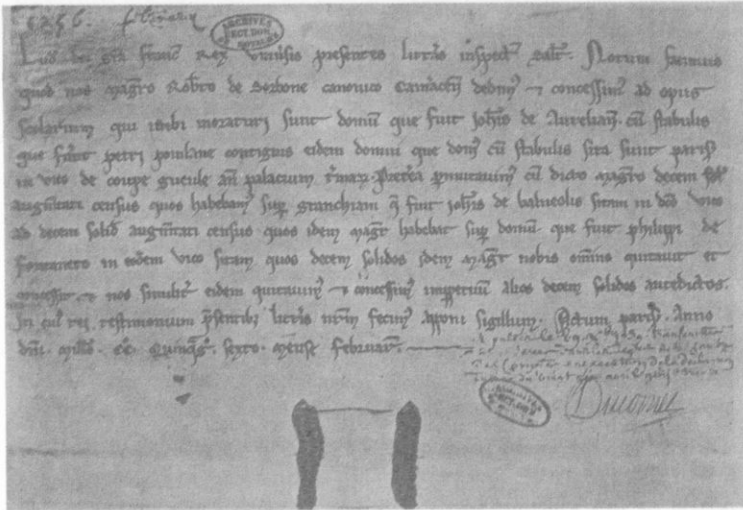
Τό πρόβλημα δέν είναι σημερινό. Ή βυζαντινή αυτοκρατορική γραμματεία π.χ. τηρούσε όρισμένους άυστηρούς κανόνες για νά

ξεχωρίζουν τὰ γνήσια αὐτοκρατορικά ἔγγραφα. Ἐκτός τοῦ ὅτι χρησιμοποιοῦσε καλῆς μέχρι ἐξαιρετικῆς ποιότητος περγαμνὴν — πρὸκειται βέβαια γιὰ τὰ πρωτότυπα αὐτοκρατορικά ἔγγραφα — φρόντιζε νὰ παρεμβάλει ὁρισμένες λέξεις στό κείμενο μέ ὠραῖο κόκκινο μελάνι, ὅπως τῇ λέξει *Λόγος*, μέ τὴν ὁποία γίνεται ἀναφορά στό πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα. Μέ τό ἴδιο κόκκινο μελάνι ὑπόγραφε καί ὁ αὐτοκράτορας σύμφωνα μέ τόν καθορισμένο γιὰ κάθε κατηγορία ἐγγράφων τύπο (στά χρυσόβουλλα ἀπό τόν Ι'/ΙΑ' αἰῶνα μέ ὅλους τοὺς τίτλους: π.χ. *Ἀλέξιος πιστός βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός*· στά προστάγματα μέ μνηνολόγημα), ὁπότε ἀπὸ τίς παρατυπίες πού κάνουν οἱ πλαστογράφοι στά δύο αὐτὰ σημεῖα ἔχουμε σίγουρη τὴν ἀπόδειξη τῆς πλαστότητας. Συνήθως οἱ πλαστογράφοι χρησιμοποιοῦν μαῦρο μελάνι ἀντὶ γιὰ τό κόκκινο καί ἡ ὑπογραφή τοῦ αὐτοκράτορα δέν ἀνταποκρίνεται στό σωστό τύπο τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς. Συχνό εἶναι τό λάθος τῶν πλαστογράφων στὴν ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῆς ἰνδικτιῶνας· χωρὶς σκέψη μεταφέρουν τόν ἀριθμὸ πού ἀπαντᾷ στό ἔγγραφο πού ἔχουν γιὰ πρότυπο καί δέν τὸν προσαρμόζουν στό ἔτος «ἀπὸ κτίσεως κόσμου» πού ἀναγράφουν στό δικό τους πλαστὸ κείμενο. Εἶναι ἀκόμη καθιερωμένο ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων ἓνα συνηθισμένο στοιχεῖο ἀναγνώρισης τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου· ὁ τρόπος πού στὴν τελευταία σειρά καί πρὶν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ὑπογραφή ἀναγράφεται ἡ μικρὴ φράση: καί τό *ἡμέτερον ὑπεσπμήνατο κράτος*· ἡ λέξη κράτος ἀπαντᾷ μόνη στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας σειρᾶς, ἀφοῦ κατὰ κανόνα ἀραιώσουν οἱ λέξεις τῆς προτελευταίας.]

Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπίσημων ἐγγράφων

διπλωματικά
ἔγγραφα

Τὰ διπλωματικά ἔγγραφα περιλαμβάνουν τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κάθε κράτους μέ τίς ὑπηρεσίες (πρεσβεῖες, προξενεῖα) μέσω τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ μέ τὰ ξένα κράτη. Τὰ σημαντικότερα κείμενα ἀναφέρονται στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καί περιέχουν ὁδηγίες τοῦ κέντρου πρὸς τοὺς διπλωματικούς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους ἢ ἐκθέσεις τῶν πρεσβευτῶν ἀπὸ τῆ χώρα, στὴν ὁποία εἶναι διαπιστευμένοι, μέ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκεῖ κατάσταση καί τὴν πολιτικὴ πού φαίνεται νὰ διαγράφεται ἢ γιὰ τίς μεγάλες παροικίες ὑπηκόων στὴν ξένη χώρα. Κατὰ τὴν χρησιμοποίηση τῶν

Τό έγγραφο ιδρύσεως τῆς Σορβόνης τό 1257. Γαλλικά Κρατικά ἀρχεῖα.

πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων ὁ ἱστορικός πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη του τό χαρακτῆρα καί τίς προσωπικές ἱκανότητες τοῦ συντάκτη ὡς καί τόν τρόπο ἀποστολῆς τῆς ἐκθεσης. Εἶναι διαφορετικό ἂν ἔχει σταλεῖ κρυπτογραφημένη, μέ εἰδικόν ἀπεσταλμένο ἢ μέ τό κοινό ταχυδρομεῖο, γιατί προσαρμόζεται ὁ τρόπος μετάδοσης πληροφοριῶν καί διατύπωσης τῶν νοημάτων ἀνάλογα μέ τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ ἐκθεση νά διαβαστεῖ ἀπό τί ξένες μυστικές ὑπηρεσίες. Πρέπει ἐπίσης νά ἔχουμε στό νοῦ μας ὅτι μερικές φορές ἐπιλέγεται σκόπιμα ἡ μέσω τηλεγραφημάτων καί ἐκθέσεων διοχέτευση πληροφοριῶν γιά παραπλάνηση τοῦ ἀντιπάλου.

Στό Μεσαίωνα χρησιμοποιοῦνται εἰδικοί ἀπεσταλμένοι ἀπό τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τήν παπικὴ ἐκκλησία, τοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης καί τό καλιφάτο. Κείμενο ζωντανό καί πολῦτιμο, παρὰ τήν πολιτικὴ ἐμπάθεια πού τό χαρακτηρίζει, εἶναι ἡ Relatio (Ἐκθεση ἐτ. 968) τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουτπράνδου, ἀπεσταλμένου τοῦ αὐτοκράτορα Ὁθωνα Α΄ στὴ βυζαντινὴ αὐλὴ τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Μόνιμες ἀντιπροσωπεῖες σέ ξένη χώρα ἀρχίζουν ἀπὸ τό ΙΕ΄ αἰῶνα. Περίφημοι γιά τήν πολιτικὴ τους ὀξυδέρκεια καί τήν πρακτικὴ τους ἀντίληψη εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Βενετίας τό ΙΕ΄ καί Ις΄

αἰώνα, πού δημιούργησαν σχολή. Ἐξίσου ἐπιδέξιοι διπλωμάτες ἀποδείχτηκαν καί οἱ ἀπεσταλμένοι (nuntii) τῆς παπικῆς Curia.

ἡ ἱστορική
ἀξία τους

Ἡ ἀξία τῶν πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων — οἱ ὁποῖες πολλές φορές χαρακτηρίζονται ἀπό θεματική ποικιλία ἀνάλογη μέ τά προσωπικά ἐνδιαφέροντα τοῦ πρεσβευτῆ καί προπάντων μέ τά ἀνακύπτοντα ζητήματα — προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐπιλογή καί τά κίνητρα (ἰδεολογία ἢ χρήματα) τῶν πληροφοριοδοτῶν του, τήν πνευματική καί ἠθική προσωπικότητα τοῦ πρεσβευτῆ, τήν ἐκτίμηση πού χαίρει στούς ἰθύνοντες κύκλους τοῦ ξένου κράτους καί μεταξύ τῶν συναδέλφων του, στό γεγονός ἂν θεληματικά ἢ ὄχι κατά τή διοχέτευση τῶν εἰδήσεων καί τή διατύπωση ἀπόψεων λαμβάνει ὑπόψη του τή νοοτροπία τοῦ παρῶντος.

τό πρόβλημα
τῆς ἀξιοπι-
στίας τῶν
ἐπίσημα
ἀνθολογημέ-
νων
ἐγγράφων

Μέ μεγάλη προσοχή καί ἐπιφυλακτικότητα ὁ ἱστορικός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ τά ἐγγράφα πού περιλαμβάνονται σέ συλλογές, σύγχρονες τῶν γεγονότων, καταρτισμένες ἀπό τό ἴδιο τό ἐνδιαφερόμενο κράτος σέ μιά κρίσιμη ἐποχή γιά ἓνα ἐπίμαχο θέμα, μέ σκοπό νά προβάλλει τή δική του ἐκδοχή. Εἶναι γνωστές μέ τό ὄνομα «Βίβλοι» καί ἀνάλογα μέ τό χρώμα τοῦ ἐξωφύλλου, διαφορετικό κατά κράτος, διακρίνονται σέ Κίτρινη Βίβλο Γαλλίας, Κυανή Βίβλο Μεγάλης Βρετανίας, Πράσινη Ἰταλίας, Λευκή Ἑλλάδας, Κόκκινη Ἰσπανίας, Πορτοκαλί τσαρικής Ρωσίας, Λευκή Γερμανίας. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχει προσηγηθεῖ ἐπιλογή τῶν ἐγγράφων· μερικά ἔχουν περικοπεῖ, σέ ἄλλα λέξεις ἢ φράσεις ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, μερικές φορές ἔχει γίνει ἀλλαγὴ στή χρονολογία. Οἱ «Βίβλοι» περιέχουν ἐκθέσεις, ὁδηγίες, πρωτόκολλα, διακοινώσεις. Πρώτη ἡ Μ. Βρετανία τό 1681 χρησιμοποίησε τό εἶδος, ἐκδίδοντας κατ' ἐντολή τοῦ Κοινοβουλίου Blue Books γιά τή χρήση περιορισμένου κύκλου δημόσιων ἀνδρῶν. Στή δημοσιότητα ἄρχισαν νά τίς παρουσιάζουν τά ἐνδιαφερόμενα κράτη κατά τή διάρκεια τοῦ 19^{ου} αἰώνα (π.χ. Ἀγγλία 1836, Γαλλία 1852, Ἰταλία 1861, Γερμανία 1884). Ὁ ἱστορικός ὀφείλει καί τά ἐγγράφα πού περιέχονται στίς «Βίβλους» νά τά ἀναζητεῖ στά ἀρχεῖα, γιά νά εἶναι βέβαιος ὅτι χρησιμοποιεῖ τά αὐθεντικά κείμενα.

ἐγγράφα
τῆς
ἐνετοκρατίας

Μολονότι στήν κυριολεξία δέν πρόκειται γιά διπλωματικά ἐγγράφα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπό διοικητικούς καί ὄχι διπλωματικούς ἐκπρόσωπους τῆς Βενετίας στίς ἐλληνικές κτήσεις της, ἀναφέρω τίς Ἐκθέσεις τῶν ἐκεῖ τοποθετημένων Βενετῶν *προνοητῶν* γιά τή σπου-

δαιότητα καί ακρίβεια των πληροφοριών που παρέχουν αναφορικά με τις ελληνικές περιοχές κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Ἡ διεθνοποίηση καί ἀλληλεξάρτηση των οικονομικῶν σχέσεων σέ πολλούς τομείς (π.χ. δανειοδότηση, ἐπιχορήγηση μεγάλων τεχνικῶν ἔργων, μεταφορά κεφαλαίων, πολυεθνικές ἐταιρείες κτλ.) ἀντικατοπτρίζεται στήν ἀλληλογραφία των διεθνῶν ὀργανισμῶν καί των κρατικῶν ὑπηρεσιῶν των ἐνδιαφερόμενων κρατῶν. Πολλές φορές τά οικονομικά θέματα εἶναι ἀλληλένδετα μέ τά πολιτικά σέ διεθνή κλίμακα. Καλλιτεχνικές, πνευματικές, μορφωτικές, ἐμπορικές συμβάσεις μεταξύ κρατῶν ἢ ὑπό τήν αἰγίδα Διεθνoῦς Ὁργανισμοῦ παρέχουν χρησιμοῦλκό γιά τή διερεύνηση των πνευματικῶν καί γενικά πολιτιστικῶν σχέσεων των λαῶν.

Ἡ ζωή μέ τήν καθημερινή μεταβολή των συνθηκῶν δημιουργεῖ νέες ἀνάγκες, ὅπως π.χ. μέ τή μετανάστευση ἐργατῶν ἀπό τίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χώρες πρὸς τίς διομηχανικές (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ἑλβετία κτλ.), πού παρατηρήθηκε μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οἱ νέοι αὐτοί κάτοικοι παίρνοντας μέρος στήν οικονομική ζωή τοῦ τόπου ἔδωσαν ἀφορμή στή γένεση ἐνός νέου κοινωνικοῦ φαινομένου μέ πολλές ὀψεις τόσο στήν ἐσωτερική ζωή τῆς χώρας, ὅσο καί σέ συνάρτηση μέ τίς χώρες προέλευσής τους. Ἐτσι ἀνέκυψαν θέματα ἐργατικῆς νομοθεσίας, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, ἐκπαίδευσης των παιδιῶν πού γεννήθηκαν καί μεγάλωσαν σέ νέο γλωσσικό περιβάλλον. Γιά τή διερεύνηση ὅλων αὐτῶν των θεμάτων ἐξαιρετικά διαφωτιστική εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία μεταξύ των χωρῶν προέλευσης καί ἐκεῖνῶν τῆς νέας ἐγκατάστασης.

Αὐθεντικό ὑλικό μεγάλης σπουδαιότητας ὄχι μόνο γιά τήν παρακολούθηση ἐπαναστατικῶν κινήσεων ἀλλά καί γιά συγκεκριμένες προσωπικότητες κρύβουν τά ἀρχεῖα τῆς ἀστυνομίας. Ἐτσι οἱ αὐστριακές ὑπηρεσίες, πού παρακολουθοῦσαν τό Ρήγα Φεραῖο καί τόν Καποδίστρια μετά τήν παραίτησή του ἀπό τήν ὑπηρεσία του στήν τσαρική Ρωσία, ἔχουν συντάξει ἐκθέσεις πολῦτιμες γιά τόν ἱστορικό. Ἀκόμη σημαντικές ἐπιστολές τοῦ Stendhal, πού πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στήν Ἰταλία, σταλμένες ἀπό ἰταλικές περιοχές ὑπαγόμενες στήν αὐστριακή μοναρχία, εἶχαν κρατηθεῖ ἀπό τήν αὐστριακή ἀστυνομία κατά τόν ἔλεγχο τοῦ ταχυδρομείου, ὅπως συνήθιζε, καί εἶδαν ἀργότερα τό φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀνασυρμένες ἀπό τά ἀστ-

*ἔγγραφα
διακρατικῶν
σχέσεων*

*ἔγγραφα
τῶν
ἀστυνομικῶν
ἀρχείων*

έγγραφα
δημοσκόπη-
σης

νομικά άρχεία. Οί πλουσιότερες, άκριδέστερες καί έπιμελέστερα μα-
ζεμένες πληροφορίες για τή φιλελληνική κίνηση στίς διάφορες γαλ-
λικές πόλεις περιέχονται στίς έκθέσεις τών αστυνομικών άρχών καί
τών νομαρχιακών ύπηρεσιών, όπως αποκαλύπτεται τώρα μέ τή δη-
μοσίευσή τους από τά άρχεία τής Μασσαλίας, Λυών, Στρασβούργου,
Τουλούζης κτλ. Στη Γερμανία δημοσιεύθηκαν οί έκθέσεις τής ά-
στυνομίας για τό φρόνημα του πληθυσμού καί τόν αντίκτυπο τών
γεγονότων του πολεμικού μετώπου καί τής έσωτερικής κατάστασης
τόσο κατά τή νικηφόρο για τή Γερμανία πρώτη περίοδο του δεύτερου
παγκόσμιου πολέμου, όσο καί μετά τήν άνατροπή τής ισορροπίας
τών δυνάμεων καί τόν πολλαπλασιασμό τών δυσκολιών (βομβαρδι-
σμοί, δυσχέρειες στον έπισιτισμό, ανθρώπινες απώλειες στο μέτωπο,
καταστροφές πόλεων) καί εκπλήσσουν για τήν άντικειμενικότητα,
τήν άκρίβεια τών παρατηρήσεων, τήν άποφυγή απόκρυψης τών δυ-
σάρεστων έντυπώσεων καί πληροφοριών.

έγγραφα
στρατιωτικά

Αυτόνόητη είναι ή μεγάλη σπουδαιότητα τών στρατιωτικών έγ-
γράφων για τήν οργάνωση καί εκπαίδευση του στρατού, τόν έξοπλι-
σμό, τήν προετοιμασία καί προπάντων, τή διεξαγωγή τών στρατιω-
τικών έπιχειρήσεων. Σημαντικό βοήθημα για τήν παρακολούθηση
τών έπιχειρήσεων αποτελούν οί έπιτελικοί χάρτες. Σ' αυτά τά έγ-
γραφα στήρίζεται κυρίως ή 'Ιστορία τών ελληνικών πολέμων κατά
τόν Κ' αιώνα, πού συντάσσεται από τό Γενικό Έπιτελείο Στρατού.

Άρχεία· διαφύλαξη τών έγγράφων· οργάνωση ειδικών ύπηρεσιών

Τά παλιότερα έγγραφα σώζονται συνήθως στα άρχεία τών μονών
καί στήν Έλλάδα ιδιαίτερα στα σπουδαία μοναστηριακά συγκροτή-
ματα του Άθω, τής Πάτμου, τών Μετεώρων. Στη Δύση επί αιώνες
διατηρήθηκαν στα μεγάλα μοναστήρια ή σε άρχεία έπισκοπών καί σε
μερικές χώρες, όπως στήν 'Ιταλία, έξακολουθούν νά φυλάσσονται
καί σήμερα· σε άλλες όμως, όπως στή Γαλλία, παραδόθηκαν κατά
τήν Έπανάσταση του 1789 σε κρατική φύλαξη. Τά νεώτερα κράτη
έχουν οργάνώσει ειδικές κρατικές ύπηρεσίες για τή διατήρηση καί
διαφύλαξη τών έγγράφων τόσο εκείνων πού αναφέρονται στίς διε-
θνείς σχέσεις, όσο καί αυτών πού άφορούν τήν έσωτερική ζωή τής
χώρας στίς ποικίλες της εκφάνσεις.

Ὁ ἱστορικός πού θέλει ν' ἀσχοληθεῖ μέ τήν Ἑλληνική ἱστορία θ' ἀνατρέξει στά ἀρχεῖα, πού βρίσκονται ἐδῶ, στήν Ἑλλάδα. (Γενικά ἀρχεῖα τοῦ κράτους, ἀρχεῖα Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἰδιωτικά, φυλασσόμενα στό Μουσείο Μπενάκη, τή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τήν Ἱστορική Ἐθνολογική Ἐταιρεία κτλ.) καί στά ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Αὐστρίας, Ρωσίας, ἔπειτα Ἰταλίας, Γερμανίας, σήμερα καί Ἡνωμένων Πολιτειῶν) καί τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. (Τά τουρκικά ἀρχεῖα δέν εἶναι ἀκόμη προσιτά). Ἀλλά ἡ χρησιμοποίηση τῶν φακέλων δέν εἶναι ἀπλή καί ἡ κατάταξη τῶν ἐγγράφων ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες, ἀνάλογα μέ τή νομική θέση μιᾶς χώρας-κράτους. Π.χ. οἱ φάκελοι γιά τήν Ἑλλάδα ὡς ἀνεξάρτητο κράτος ἀκολουθοῦν ἄλλη κατάταξη ἀπό ἐκείνους τῆς ἐποχῆς πού ὁ ἑλληνικός χώρος ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Βλ. π.χ. τό βιβλίο τοῦ Ἑλ. Π ρ ε β ε λ ά κ η: Τά βρετανικά κοινοβουλευτικά ἐγγραφα καί ἡ νεώτερη ἑλληνική ἱστορία 1801-1960, Θεσσαλονίκη 1960, εἰδικό γιά τή χρήση τῶν διάφορων κατηγοριῶν ἐγγράφων τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων, πού ἐνδιαφέρουν τόν ἱστορικό τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

[Ὑπάρχουν εἰδικοί ἐπιστημονικοὶ ὁδηγοί γιά τή χρήση τῶν μεγάλων ἀρχείων, ὅπως εἶναι τό βρετανικό Foreign Office ἢ τά Archives Nationales τῆς Γαλλίας. Ὡς παράδειγμα σημειῶνω Ch. S c h m i d t: Les sources de l'histoire de France depuis 1789 aux Archives Nationales, Paris 1907 μόνο γιά τίς πηγές τῆς γαλλικῆς ἱστορίας ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση πού περιέχονται στά Ἐθνικά Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά κρατικά ἐγγραφα δέν εἶναι προσιτά παρά μόνο μετά τήν πάροδο ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος, συνήθως τριάντα ἐτῶν. Οἱ παλικές ἀρχές ἔχουν καθιερώσει πενήντα χρόνια γιά τά ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ. Μερικές φορές ἡ ἀνατροπὴ ἑνός καθεστώτος παρακινεῖ τή διάδοχη κυβέρνηση νά φέρει στή δημοσιότητα ἐγγραφα τοῦ ἀμέσως προηγούμενου πολιτικοῦ ἢ πολιτειακοῦ συστήματος, πού κατὰ τή γνώμη της συμφέρει νά γίνουν ἀμέσως γνωστά. Ἔτσι οἱ Μπολσεβίκοι μετά τήν ἐπικράτησή τους στή Ρωσία ἔδωσαν στή δημοσιότητα τά ἐγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου, πού βρέθηκαν στά ρωσικά κρατικά ἀρχεῖα. Τό ἴδιο ἔπραξαν καί οἱ κυβερνήτες τῆς Γερμανίας γιά τή χώρα τους μετά τήν πτώση τῆς μοναρχίας καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στά

1918. Ἀνάλογη τακτική ἀκολούθησαν καί οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες μετά τήν ἥττα τῆς Γερμανίας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἄρχισαν τή δημοσίευση τῶν ἐγγράφων τοῦ γερμανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν.

Ἐκτός ἀπό τά κρατικά, ὑπάρχουν ἀρχεῖα ὀργανισμῶν π.χ. τῶν μεγάλων κομμάτων στή Μ. Βρετανία ἢ τῶν μεγάλων ἐφημερίδων (π.χ. Times, Guardian, Temps, Monde κτλ.) ἢ τραπεζῶν μέ παγκόσμια δραστηριότητα, πού εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιά τόν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας σέ παγκόσμια κλίμακα ἀλλά καί τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας εἰδικότερα.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῶν παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι ἓνα αἶτημα πού σιγά-σιγά πραγματοποιεῖται στήν ἐποχή μας σέ καλές κριτικές ἐκδόσεις μέ κατατοπιστική εἰσαγωγή καί σχόλια γιά τήν κατανόηση τῶν πραγμάτων. Πρόβλημα γεννιέται ἀπό τή στιγμή πού τά ἐγγράφα πολλαπλασιάζονται στόν ἐκπληκτικό βαθμό πού γνωρίζουμε στίς μέρες μας καί σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἐχει υἱοθετηθεῖ ἡ λύση τῆς δημοσίευσης ἐπιτομῶν τῶν ἐγγράφων. Περιλαμβάνονται σ' αὐτές ἀκριβῆ στοιχεῖα τοῦ ἐγγράφου — ἀποστολεάς, παραλήπτης, χρονολογία — καί σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου του. Μέ τόν τρόπο αὐτό παρουσίασε τό Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2578 ἐγγράφα τῆς περιόδου 10 Σεπτεμβρίου 1827 μέχρι 16/28 Δεκεμβρίου 1832 τῶν φακέλων τοῦ Foreign Office 32/φάκελοι 1-34. Κατά τήν πρόδλεψη τῆς διεύθυνσης τοῦ Κέντρου γιά τήν κάλυψη τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Foreign Office, βρετανικῆς πρεσβείας καί βρετανικῶν προξενείων θά χρειαστοῦν 25-30 τόμοι μεγάλου (4ου) σχήματος γιά τά ἔτη 1827-1905, ἐφόσον θά δημοσιευτοῦν τά ἐγγράφα μόνο σέ ἐπιτομή.

Φυσικά δέν εἶναι δυνατό ἐδῶ νά δοθεῖ κατάλογος τῶν ἐγγράφων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ. Θά ἀναφέρω μόνο λίγες μεγάλες σειρές. Ὑποδειγματική εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἀθῶ τόσο ἀπό τόν Fr. Dölger ὅσο καί τόν P. Lemerle καί τοὺς συνεργάτες του, ὅπως καί τῶν μονῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας καί Σικελίας ἀπό τόν A. Guillou.

Στά Monumenta Germaniae historica (ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου) παράλληλα μέ τίς σειρές τῶν συγγραφέων ἐκδίδεται σειρά ἐγγράφων καί ἐπιστολῶν πού ἀναφέρονται στή μεσαιωνική ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Σημαντική γιά τά έγγραφα τῆς γαλλικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ σειρά Collection de documents inédits sur l'histoire de France, πού ἐκδίδεται ἀπό τό 1835.

Πολύτομες, σχεδόν ἐξαντλητικές συλλογές διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἰδίως ἀπό τό ΙΘ΄ καί Κ΄ αἰῶνα, ἐξέδωκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἐκδίδουν τά ὑπουργεῖα Ἑξωτερικῶν Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Ἰταλίας κτλ.]

Ἀλληλογραφία

Μιά ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα ἱστορική πηγή εἶναι καί οἱ ἐπιστολές, τῶν ὁποίων περιεχόμενο καί ὕφος βρίσκονται συνήθως σέ συνάρτηση μέ τήν προσωπικότητα τοῦ ἀποστολέα. Μερικές φορές προέχει ὁ προσωπικός καί κάπως ἐξομολογητικός τόνος, ἰδιαίτερα ὅταν τά γράμματα προέρχονται ἀπό καλλιτέχνες ἢ λογοτέχνες. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν κατά κανόνα προσδιορίζεται ἀπό τή θέση, πολιτική ἢ κοινωνική τοῦ ἀποστολέα καί τήν πρόθεσή του νά καταστήσει κοινῶν τῶν σκέψεών του καί τῶν πληροφοριῶν πού κατέχει τόν ἀποδέκτη.

Ἀπό τή ρωμαϊκή Ἀρχαιότητα ἔχει σωθεῖ ἡ πλούσια σέ πληροφορίες γιά τίς ταραγμένες δεκαετίες τῶν μέσων τοῦ Α΄ π.Χ. αἰῶνα ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα (106-43 π.Χ.), χάρις στήν ὁποία παρακολουθοῦμε τίς πολιτικές ἐξελίξεις σχεδόν ἡμέρα μέ τήν ἡμέρα.

Φημισμένη εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τῆς Charlotte-Elisabeth (=Lise-lotte), πριγκίπισσας τοῦ Παλατινάτου (1652-1722), δεύτερης γυναικας τοῦ δούκα τῆς Ὁρλεάνης, ἀδελφοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄. Μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί παρακολουθώντας ἀπό κοντά τή ζωή στά ἀνάκτορα (ἦταν μητέρα τοῦ Φιλίππου, δούκα τῆς Ὁρλεάνης καί ἀντιβασιλιᾶ κατά τήν ἀνηλικότητα τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄), ἡ πριγκίπισσα παρουσιάζει τά συμβάντα καί τά ἤθη τῆς αὐλῆς μέ ὦμή εἰλικρίνεια. Στά γαλλικά γράμματα ξεχωριστή θέση κατέχουν καί οἱ ἐπιστολές πού ἡ Μαρία de Sévigné (1626-1696) ἔγραφε στήν κόρη της κόμισσα Grignan. Ἐνδιαφέρον γιά τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία παρουσιάζει ἡ ἀλληλογραφία τῆς αὐτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας (1740-1780) μέ τήν κόρη της βασίλισσα τῆς Γαλλίας Μαρία-Ἀντουανέττα καί τόν ἐμπιστό της πρεσβευτή στή γαλλική αὐλή κόμητα Mercy d' Argenteau.

περιπτώσεις
σημαντικῆς
ἀλληλογρα-
φίας

Γιά τή γνώση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τή διαμόρφωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πολύτιμη εἶναι ἡ μακρόχρονη καί ὀγκώδης ἀλληλογραφία τῶν Karl Marx καί Friedrich Engels.

Τή ζωή καί τό ἔργο διάσημων συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν φωτίζουν οἱ ἐπιστολές τους, πού γιά μερικούς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ πλήρεις συλλογές. Παραδειγματικά σημειῶνω τίς συλλογές ἐπιστολῶν τῶν Goethe, Voltaire, Stendhal, Balzac, Sainte-Beuve, Flaubert.

Γιά τά ἑλληνικά πράγματα μοναδική εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀδ. Κοραῆ (1748-1833), ἔκφραση ὑψηλοῦ ἠθους καί σοφίας, πού καλύπτει τήν ἀποφασιστική γιά τήν προετοιμασία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐποχή.

Πολιτικά Κείμενα Πολιτικοὶ Λόγοι

πολιτικοὶ
λόγοι:
α. στήν
Ἀρχαία
Ἑλλάδα

Οἱ πολιτικοὶ λόγοι, πού συχνά θίγουν σοβαρά πολιτικά θέματα, παρουσιάζουν ξεχωριστό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τή διακήρυξη ἀρχῶν καί προθέσεων τοῦ γράψαντος-ἀπαγγέιλαντος τό λόγος. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν οἱ πολιτικοὶ λόγοι καί ὡς ἓνα σημεῖο οἱ δικανικοὶ τῶν ρητόρων τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, Ἀνδοκίδης, Λυσίας, Ἰσοκράτης, Αἰσχίνη, Δημοσθένης, Ὑπερεΐδης, Λυκούργος κτλ. Κείμενα πού τά ἔχει σφραγίσει ἡ κρίσιμότητα τῆς στιγμῆς, ὅπως τήν ἀντιμετωπίζει ὁ πολιτικός-ρήτορας μέ τίς πολιτικές του ἰδέες, παρέχουν συγχρόνως πολυτίμες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τίς θέσεις καί σχέσεις τῶν ἀντιμαχόμενων πολιτικῶν κομμάτων, εἴτε αὐτά δροῦν στήν πόλη-κράτος εἴτε σέ μεγαλύτερη πολιτεία, ὅπως ἦταν ἡ ρωμαϊκή. Στό σημεῖο αὐτό ἀξιοπρόσεκτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Κικέρωνα καί μάλιστα οἱ πολιτικοί, πού στρέφονται κατά τοῦ ὀργανωτοῦ τῆς συνωμοσίας τό 63 π.Χ. Κατίλινα καί οἱ κατά εἰκοσαετία μεταγενέστεροι ἐναντίον τοῦ Ἀντωνίου.

β. στή
βυζαντινὴ
ἐποχή

Πρέπει ἀκόμη μέ προσοχή νά ἐκτιμήσουμε τά θετικά στοιχεῖα πού κρύβονται κάτω ἀπὸ περίτεχνο περιδῶλημα ρητορικότητας σέ ἄλλες περιπτώσεις περιορισμένης πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουν εἰς πολιτικοῦ περιεχομένου λόγοι τῶν σοφιστῶν τοῦ Δ' αἰῶνα Θεμίστιου (317-388 περ.) καί Λιβάνιου (314-393 περ.), συνεχιστῶν τῆς φιλελευθέρης πνευματικῆς παράδοσης τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, πού μέ τόν τρόπο τους παραστέκουν τόν ἀπλό πολίτη τῆς δυ-

ζαντινής αυτοκρατορίας, εύκαιριακά διατυπώνοντας συνετές σκέψεις για κείρια προβλήματα έσωτερικής και έξωτερικής πολιτικής.

Στά νεώτερα κράτη ό πρόεδρος, τά μέλη της κυβερνήσεως, οι άρχηγοί των κομμάτων έκφωνούν πολιτικούς λόγους σέ ποικίλες περιστάσεις. Όταν τούτο πραγματοποιείται στή Βουλή ή σέ άλλα κρατικά ή διακρατικά συλλογικά όργανα, τότε τό κείμενο του λόγου περιλαμβάνεται στά πρακτικά των παραπάνω σωμάτων, όπου και θά άναζητηθεί. Όταν όμως οι λόγοι έκφωνούνται σέ προεκλογικές συγκεντρώσεις ή άλλες εύκαιρίες, πάλι τά κείμενα αυτά πρέπει νά άναζητηθούν και μελετηθούν, γιατί πολλές φορές παρουσιάζουν πρωταρχικό ένδιαφέρον για τόν έρευνητή της περιόδου. Ίδιαίτερα στήν περίπτωση του μή κοινοβουλευτικού άρχηγού κράτους, ό ιστορικός καλείται νά άνιχνεύσει, πολλές φορές κάτω από ήχηρές ιδεολογικές μεγαλοστομίες, τά προσωπικά έλατήρια, τή ματαιοδοξία, κουφότητα του προσώπου, άγνοια ή παρανόηση της πραγματικότητας και πολύ σπάνια άγαθές προθέσεις ή άνέφικτα ιδεώδη.

γ. στους
νεώτερους
χρόνους

Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα

Συνυφασμένα μέ την έπικαιρότητα και άμεσους πρακτικούς στόχους είναι τά φυλλάδια (brochures) και λιβελλογραφήματα (pamphlets) ποικίλου περιεχομένου, συνήθως πολιτικού, σπανιότερα θρησκευτικού· άλλοτε άναφέρονται σέ γενικότερο θέμα, άλλοτε όμως στρέφονται έναντίον συγκεκριμένου προσώπου· συνηθέστερο είναι τό πρώτο. Στά φυλλάδια προέχει ή προβολή ιδεώδους και τό κοινό καλείται νά μετάσχει στήν πραγμάτωσή του.

πολιτικά
φυλλάδια

[Στήν κατηγορία των πολιτικών φυλλαδίων ύπάρχουν μερικά πολύ όνομαστά, όπως είναι του άδβδά S i e y è s, Qu est-ce que le tiers État? (1789) = Τί είναι ή τρίτη τάξη; του Ch a t e a u b r i a n d, De Buonaparte et des Bourbons (1814), De la monarchie selon la Charte (1816) = Ή μοναρχία κατά τό Σύνταγμα, De la restauration de la monarchie électorale (1831) = Ή παλινóρθωση της αίρετης μοναρχίας των Karl M a r x και Friedrich E n g e l s, Manifest der kommunistischen Partei (1848) = Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Άπό τά θρησκευτικά μνημονεύω του Λ ο υ θ ή ρ ο υ, Von der Freiheit eines christlichen Menschen (1520) = ή έλευθερία του Χριστιανού και An den christlichen Adel deutscher Nation (1520) = Πρός τούς χριστιανούς εύγενείς του γερμανικού έθνους]

λίβελλοι

Κείμενα επιθετικά, συνήθως έμπαθή, τά λιβελλογραφήματα, κάποτε καί μέ σατυρική φλέβα, εφήμερα από τόν επικαιρικό τους χαρακτήρα, δίνουν τήν άλλη όψη ενός θέματος, ιδιαίτερα σέ ταραγμένους καιρούς πνευματικών αναζητήσεων ή πολιτικών ανακατατάξεων, όπως στή Γερμανία τήν περίοδο τής θρησκευτικής Μεταρρύθμισης ή στή Γαλλία τήν εποχή τής Γαλλικής Έπανάστασης. Συντάκτης είκοσι pamphlets, πού προκάλεσαν άλλαπάλληλες συνταρακτικές πολιτικές δίκες, είναι ό Ρ.-L. Courier (1772-1825), γνωστός καί από πετυχημένες μεταφράσεις έργων τής ελληνικής 'Αρχαιότητας.

παραδείγματα από τή
νέα ελληνική
ιστορία

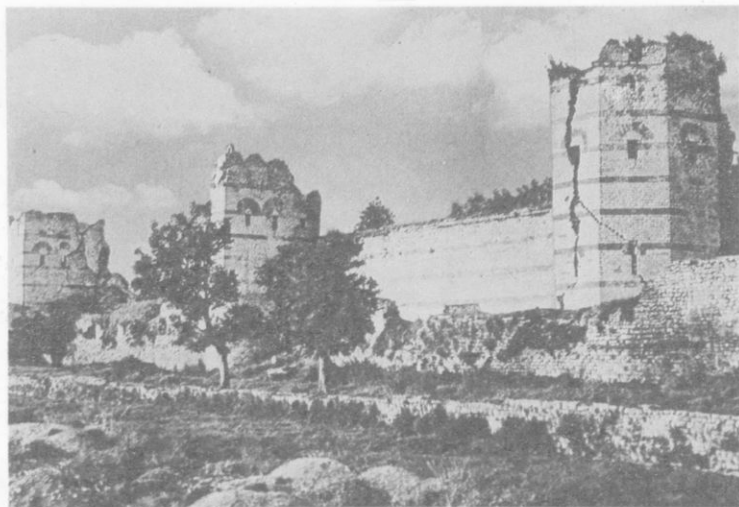
Μέ άφορητή επίμαχα προβλήματα τής νεοελληνικής ιστορίας κυκλοφόρησαν φυλλάδια, ελληνικά καί ξενόγλωσσα ή ξενικής προέλευσης, διάφορης έσωτερικής κομματικής απόκλισης ή προσανατολισμού τής έξωτερικής πολιτικής, πού παρουσιάζουν ένδιαφέρον γιά τόν έρευνητή. Σημαντικά είναι εκείνα τής εποχής του ελληνικού Διαφωτισμού πρίν από τήν κήρυξη τής Έπανάστασης, δείγματα πολιτικής καί ιδεολογικής διαμάχης, στήν όποία πρωταγωνιστική θέση πήρε ή *Πατρική διδασκαλία* (1798) των Πατριαρχείων καί ή άπαντητική *Άδελφική Διδασκαλία* (1798) του 'Αδαμάντιου Κορραή. 'Ανάμεσα σ' αυτά πού συνέταξαν Φιλέλληνες γιά τήν ένίσχυση τής φιλελληνικής κίνησης ξεχωριστή θέση κατέχει ή *Note sur la Grèce* του Chateaubriand.

Μολονότι ύπερβαίνει κατά πολύ τή συνήθη έκταση των φυλλαδίων, μπορεί νά περιληφθεί σ' αυτά ή *Ελληνική Νομαρχία*, άνώνυμο έργο, πού τυπώθηκε στά 1806. Κείμενο πολιτικό, άυστηρό, λιτό, μέ άριστη γνώση των συνθηκών διαδίκησης του σκλαβωμένου Γένους, άποτελεί κήρυγμα έλευθερίας καί ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Μνημεία, έργα τέχνης καί λοιπά αρχαιολογικό ύλικό

κτίσματα

Τό ένδιαφέρον μας γιά τά μνημεία καί λοιπά αντικείμενα πού περιλαμβάνονται στήν ύλη αυτού του κεφαλαίου δέν άφορά τήν αισθητική τους άξία, αλλά τή λειτουργικότητα στά πλαίσια τής κοινωνικής συμβίωσης καί τή συμβολή τους ως ιστορικών πηγών. Τά μνημεία, σωζόμενα στήν αρχική τους θέση άκέραια ή έρεείπια ή άκόμη μόνον ως θεμέλια, μεταφέρουν ως έμās τό μήνυμα τής χρησιμότητάς τους στον καιρό τής άκμής τους. Τά έρεείπια των άνα-

Ἀποψη τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

κτόρων τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ στήν Περσέπολη, οἱ Πυραμίδες καί οἱ αἰγυπτιακοί ναοί στό Καρνάκ, ὁ Παρθενώνας καί ὁ ἱερός βράχος, τά ἐρείπια τῆς Ὀλυμπίας καί τῶν Δελφῶν, ἡ Ἁγία Σοφία, παρὰ τήν ἀλλοίωση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πέτρου στή Ρώμη, τό παλάτι τῶν Δόγηδων στή Βενετία, ὅλα ἐκεῖνα τά μεγαλόπρεπα ἀνάκτορα ἢ οἱ περίτεχνοι γοτθικοί ναοί διατηρημένοι ἀκέρατοι, ἀναστηλωμένοι ἢ ἀκόμη ἐρειπωμένοι ἐξακολουθοῦν νά παρέχουν τό πλαίσιο τῶν τελετῶν, θρησκευτικῶν ἢ κοσμικῶν, ὅπως καί στήν ἐποχὴ πού γινόταν πραγματική χρήση τους.

Οἱ ἀπεικονίσεις ἡγεμόνων, πόλεων, ἀνακτόρων σέ τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητοὺς πίνακες μᾶς δίνουν ἐπίσης τή μορφή τῶν προσώπων, τήν ὄψη τῶν οἰκημάτων, δρόμων ἢ τῆς ζωῆς τῆς πόλης (μοναδικοί οἱ πίνακες τοῦ Gentile Bellini καί τοῦ Canaletto ἀπό τή ζωὴ τῆς Βενετίας μέ πλαίσιο τά κτίρια, τοὺς δρόμους καί τό πολυποίκιλο πλήθος). Τίς στολές τῶν ἡγεμόνων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, τίς ἐνδυμασίες τῶν ἀρχόντων, τά φορέματα τοῦ λαοῦ τά δρῖσκουμε σέ χρωματική ποικιλία καί λεπτομερειακὴ ἀπεικόνιση στά ἔργα τῆς μεγάλης τέχνης, καθὼς καί στίς μικρογραφίες. Στά ὀνομαστά ψηφιδωτά τοῦ Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννας εἰκονίζεται σ'

ἀπεικονίσεις

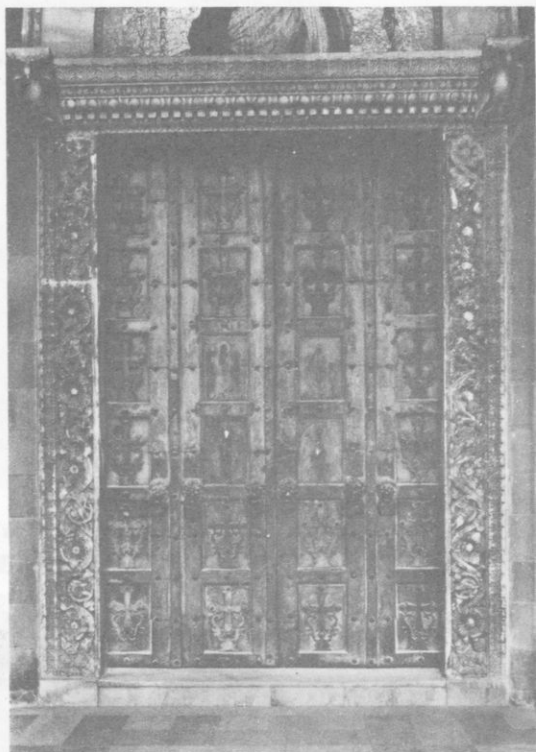
Βενετία: Τό Canal Grande καί ἡ Γέφυρα τοῦ Rialto ὅπως εἰκονίζεται ἀπό
τόν Fr. Guardi (1712 - 1793)

διάφορα
ἀντικείμενα

ὅλη της τῇ στιλνότητα καί μεγαλοπρέπεια ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ στὴν
αὐτοκρατορική ἀκολουθία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας.
Ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, πολεμικός ὅπλισμός σώζονται αὐ-
τούσια εἴτε εἰκονίζονται σέ σκηνές οἰκογενειακῆς εὐφρονύνης ἢ
πολεμικῶν συγκρούσεων. Μερικὲς φορές μᾶς δίνουν ἰδιαίτερη συγ-
κίνηση, ὅπως τὸ κράνος τοῦ Μιλτιάδη πού βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία,
ἀφιέρωμα τοῦ Μαραθωνομάχου ἡγέτη στοῦ Θεοῦ ἢ τὸ κύπελο τοῦ
Φειδία μέ τὴν ἐπιγραφή *Φειδίῳ εἰμί*. Περιώνυμα μοναστηριακά συγ-
κροτήματα, ὅπως τῆς Πάτμου, Σινᾶ, Ὁρους Ἀθῶ στὴν Ἀνατολή,
τοῦ Monte Cassino (πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του στοῦ δευτέρου
Παγκόσμιου Πόλεμου), τῆς Grottaferrata στὴ Δύση, μαζί μέ τοὺς θη-
σαυροὺς τῆς τέχνης διατηροῦν ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἀ-
τμόσφαιρα.

ἔργα
μικροτεχνίας

Ἀντικείμενα ἀπὸ πολύτιμη ὕλη, ὅπως χρυσό, ἐλεφαντοστό, ἀ-
σημι, σμάλτο, κατασκευασμένα γιὰ κοσμικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ χρῆση

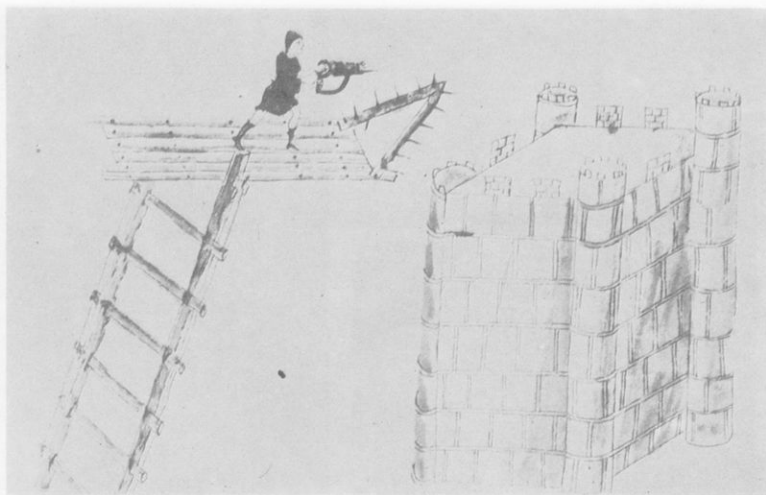

Ὁ καθεδρικός ναός τῆς ἰταλικῆς πόλεως Amalfi. Ἡ χάλκινη πόρτα δῶρο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στήν πόλιν τοῦ Ἀμάφι προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἔτ. 1060).

(στέμματα, ἄλλα σύμβολα βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἡ σφαίρα, τὸ σκῆπτρο, τὸ ξίφος στήν πρώτη περίπτωση, δυσκολότῃρα, λειψανοθήκες, σταυροί, πολυκάνδηλα, σταυροθήκες στή δεύτερη), ὑπατικά ἢ αὐτοκρατορικά δίπτυχα, παράλληλα μέ τήν καλλιτεχνική τους ἀξία, παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τόν πρακτικό σκοπό πού ὑπηρετοῦσαν, καθώς καί γιά τήν μέσω τῆς εἰκονογράφησης καί τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν παρεχόμενη διαφώτιση κοσμικῶν ἢ θρησκευτικῶν τελετουργιῶν ἢ ἔστω ὡς ἀναμνηστικά χαριδόνου γεγονότος.

Ἀνάλογη ἀξία ἔχουν καί οἱ σωζόμενες στολές ἡγεμονικῶν οἰκῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, μοναστικῶν ἢ κοσμικῶν ταγμάτων,

εἶδη
ἀμφίεσης

Πολεμική τέχνη στο Βυζάντιο: α) Ἐκτόξευση ὑγροῦ πυρός β) Πλωτὲς πολιορκητικές μηχανές. Γιὰ ἐξισορρόπηση ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀγάλματα. Χειρόγραφο 11ου αἱ.

ὅπως π.χ. τῶν ἱπποτῶν τῆς Μάλτας ἢ τῶν μελῶν τοῦ τάγματος τοῦ Χρυσοῦ Δέρατος ἢ τοῦ Γερμανικοῦ Τάγματος (Deutscher Orden).

Τό ἴδιο σημαντικά εἶναι τὰ τεῖχη τῶν πόλεων ἀπό τίς μυκηναϊκές ἀκροπόλεις ὥς αὐτά, πού ἐκπόρθησαν Σταυροφόροι, Βενετσιάνοι, Τούρκοι κατακτητές στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἢ τό Μέγα Σινικό Τεῖχος στά βόρεια τοῦ Πεκίνου.

Ἡ πολεοδομία ἰδίως τῶν παλιῶν ἱστορικῶν οἰκισμῶν διατηρήθηκε στή χάραξί της αὐτούσια ὥς τίς μέρες μας στό κέντρο τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Τό κεντρικό πρῶτο διαμέρισμα τῆς Βιέννης ἐξακολουθεῖ νά τέμνεται ἀπό τοὺς δύο κεντρικούς ἄξονες τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου, ἡ Κωνσταντινούπολη διατηρεῖ ἀτόφια τή Μέση μέ τίς τρεῖς πλατεῖες, ἀγορά τοῦ Κωνσταντίνου, ἀγορά τοῦ Ταύρου καί ἀγορά τοῦ Βοός κι ἀπό τίς πύλες τῶν τειχῶν οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι ἐξακολουθοῦν νά συνδέουν τήν Πόλη μέ τήν Ἀδριανούπολη καί τήν παλαιά Ἑγνατία ὁδό.

τεῖχη

πολεοδομία

Β' ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἱστοριογραφία

Ἡ ἱστοριογραφία ἀποβλέπει στήν ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα σέ συνεχή λόγο. Ἡ ἀξία καί σημασία τῆς ἱστοριογραφίας ἐγκεῖται στό ὅτι σκοπεῖ νά παρουσιάσει τὰ γεγονότα στήν ἀλληλουχία τους, ὥστε νά ἀπαρτισθεῖ, κατά τό δυνατό, ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ζωῆς στό συγκεκριμένο χώρο καί χρόνο. Γιατί ἀπό ἄλλες πηγές τῆς ἰδίας ἐποχῆς μπορεῖ ν' ἀποκτήσουμε ἀριστη καί αὐθεντική γνώση ἑνός γεγονότος ἀλλά συνήθως λείπει ἡ δυνατότητα προσέγγισης καί ἀλληλεξάρτησης πρὸς τὰ προηγούμενα ἢ τὰ ἐπόμενα συμβάντα.

Στίς πηγές τῆς ἱστορίας ἀνήκει ἡ σύγχρονη τῶν γεγονότων ἱστοριογραφία. Π.χ. ὁ Ἡρόδοτος γιά τὰ Μηδικά, ὁ Θουκυδίδης γιά τήν Πεντηκονταετία καί τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐντούτοις, στίς πηγές καταλέγουμε κι ἐκεῖνα τὰ ἱστοριογραφικά ἔργα, πού, ἐνῶ εἶναι μεταγενέστερα, διασώζουν χαμένα ἀρχαιότερα κείμενα κι ἐπομένως παρέχουν ἄμεσο ὕλικό γιά τίς παλαιότερες περιόδους, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἱστορικός τοῦ ΙΒ' αἰῶνα, διέσωσε μεγάλο μέρος τοῦ Δίωνα Κάσιου· ὁ Θεοφάνης, πού συντάσσει τή χρονογραφία

σκοπός

ἡ ἱστοριογραφία κατὰ λαοῦς καί ἐποχές:

του στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα ἀλλά τὴν ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 284, στηρίχθηκε σὲ παλαιότερα κείμενα, τὰ ὁποῖα κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ ἔχουν χαθεῖ. Μολονότι εἶναι μεταγενέστερος τῶν γεγονότων κατὰ πολλοὺς αἰῶνες, γιὰ μᾶς ἀποτελεῖ πηγὴ γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ ἱστοριογραφία κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχές ἔχει ὁρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά πού πολλές φορές διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν προηγούμενων ἢ ἐπόμενων αἰώνων. Ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ πνευματικὴ παράδοση τῶν ἱστοριογράφων εἰδικὰ καὶ τῆς ἐποχῆς γενικότερα, οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἰδεώδη πού ἐπικρατοῦν ἀφήνουν τὴ σφραγίδα τους στὴν ἱστοριογραφία. Σ' ἓνα σύντομο ἐγχειρίδιο γιὰ μεθοδολογικά προβλήματα, δέν εἶναι δυνατό νά γίνει ἰδιαίτερη καὶ ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη γιὰ τὴν ἱστοριογραφία κάθε λαοῦ καὶ κάθε περιόδου. Θὰ περιορισθῶ σὲ μερικὲς σύντομες καὶ γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ὥς τίς ἀρχές τῶν νεωτέρων χρόνων.

α.
ἀρχαιότητα
ἐλληνικὴ

Ἰδανικὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού ἐνστερνίστηκαν καὶ οἱ βυζαντινοί, ἰδιαίτερα ὅσοι κινοῦνται στὸν κύκλο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας. Μένουν στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἱστορίας μὲ προέκτασις στίς διεθνεῖς σχέσεις, κυρίως μὲ τὴ μορφή τῆς ἐκθεσῆς τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν ὅρων τῶν συνθηκῶν. Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης στάθηκαν τὰ μεγάλα πρότυπα γιὰ ὅλες τίς ἐπόμενες γενεές. Ἡ μεταφορὰ τοῦ πολιτικοῦ κέντρου στὴ Ρώμη, πού εἶχε προχωρήσει στὴν κατάκτηση τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, ἔδωσε στὴ συγγραφή τοῦ Πολύβιου ἄλλη διάστασις· προσλαμβάνει τὸ χαρακτηριστὴρ οἰκουμενικῆς ἱστορίας, τὴ στιγμή πού τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἐξελίσσεται σὲ παγκόσμια δύναμις. Ἡ ἐποπτεία τοῦ χώρου προσθέτει στὴν κατανόηση τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, γι' αὐτὸ ἀρχαῖοι καὶ βυζαντινοί συγγραφεῖς ἐπιδίδωκαν τὴν ἐπιτόπια ἐπίσκεψιν τῶν πεδίων τῶν μαχῶν. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο κινεῖται τὸ καθαρά ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλούταρχου, μολονότι γενεές τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς νεολαίας ἀπὸ τὴν Ἀναγέννησι καὶ ἐξῆς γνώρισαν τὰ πρότυπα τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος μέσω τῶν Παράλληλων Βίων τοῦ δεύτερου.

β.
ρωμαϊκὴ
ἐποχὴ

Ἡ ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία ὑστερεῖ ἐναντι τῆς ἐλληνικῆς, ὥς τὴ στιγμή πού στὸν πνευματικὸ ὀρίζοντα τῆς Ρώμης ἐμφανίζεται ὁ Τάκιτος († 120) καὶ εἰσάγει τὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυση τῶν πρωταγωνιστικῶν προσωπικοτήτων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀγωνίζεται νά ἐξα-

κριδώσει και αποδώσει πιστά τὰ γεγονότα. Στ' ἀχνάρια του βαδίζει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος (ζεῖ ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ Δ' αἰώνα), ἀκούραστος παρατηρητὴς τοῦ ἔργου καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ βυζαντινὸς Προκόπιος, ἱστορικός τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ λιβελλογράφος μὲ στόχο τὸ αὐτοκρατορικό ζεῦγος, ξαναγυρίζει στὰ ἑλληνικά κλασσικά πρότυπα, μιμούμενος σέ ὅλα — ὕφος, τρόπο χρονολόγησης κτλ. — τὸ Θουκυδίδη.

Τῇ δυτικῇ μεσαιωνικῇ ἱστοριογραφίᾳ καλύπτει τὸ εἶδος τῶν χρονικῶν σέ δημωδέστερη λατινικῇ, προϊόν κυρίως μοναστηριακῶν κύκλων, πού κινοῦνται σέ πολὺ κατώτερη βαθμίδα ἐνδιαφερόντων, πνευματικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἀκόμη καὶ λεκτικοῦ πλούτου. Τό εἶδος τῆς χρονογραφίας ἄνθισε καὶ στὸ Βυζάντιο, καλλιεργημένο κυρίως ἀπὸ μοναχικοὺς κύκλους καὶ προορισμένο νὰ τέρψει καὶ νὰ διδάξει εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό, πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ σπουδαῖα πολεμικά γεγονότα, τίς ἐπαναστάσεις καὶ παντός εἶδους πολιτικές καὶ θρησκευτικές ταραχές ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα τὰ θαυμαστά καὶ περίεργα, εἴτε σέ φυσικά φαινόμενα ἀναφέρονται εἴτε σέ ἀνθρώπινες σχέσεις. Οἱ βυζαντινὲς χρονογραφίες γραμμένες σέ ἀπλούστερο γλωσσικό ἰδίωμα ἀποτελοῦν σπουδαῖο μνημεῖο γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ δημωδέστερη μορφή τῆς.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰώνα ἀρχίζει πάλι στὸ Βυζάντιο συνεχῆς ἱστοριογραφικὴ παράδοση μὲ πρότυπο, ἀκόμη καὶ στὴ γλωσσικὴ μορφή, τὴν ἑλληνικὴ τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού φθάνει σέ ὑψηλὴ στάθμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Μιχαὴλ Ψελλός, Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἄννα Κομνηνὴ, Νικήτας Χωνιάτης, Γεώργιος Παχυμέρης, Νικηφόρος Γρηγορᾶς εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ πῶς μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνιση στὴ Δύση ἐμφανίζεται στὸν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας μὲ τὴν παρουσία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΙ' αἰώνα ἱστορικῶν, πού ἐγκαταλείπουν τ' ἀχνάρια τῶν χρονογράφων καὶ τείνουν σέ νέους ὁρίζοντες. Σπουδαῖα καινοτομία ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἐπιχώριας γλώσσας, ἀντὶ τῆς ὥς τότε λατινικῆς, γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου. [Ἔτσι γράφουν γαλλικά ὁ Villehardouin, ὁ Robert de Clari, ὁ Joinville, ὁ Froissart κτλ., ἰταλικά οἱ Villani, ἐνῶ ὁ γερμανὸς Otto von Freising († 1158) γράφει ἀκόμη λατινικά.

Μὲ τὴν ἀναλαμπὴ τῆς Ἀναγέννησης τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱστορικό παρελθὸν ἐμφανίζεται σέ σύνδεση μὲ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς

γ.
μεσαιωνικὴ
περίοδος

φιλολογίας (πολιτικής επιστήμης θά λέγαμε σήμερα) μέ δύο σπουδαίους εκπροσώπους, τόν Francesco Guicciardini (1483-1540) καί τόν Niccolo Machiavelli (1469-1527). Ὁ πρῶτος, πρεσβευτής στήν Ἰσπανία, στήν αὐλή Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ, μέ μεγάλη πολιτική ἐμπειρία καί γνώση «ἐκ τῶν ἔσω» τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, ἀφοῦ κι ὁ ἴδιος πολλές φορές εἶχε συντελέσει στή διαμόρφωσή τους, ἔγραψε Ἱστορία τῆς Φλωρεντίας (πού δέν τήν τελείωσε) καί Ἱστορία τῆς Ἱταλίας γιά τήν περίοδο 1424-1530. Εἶναι τό καλύτερό του ἔργο καί στηρίχτηκε σέ ἀρχαιακή ἔρευνα τόσο στή Φλωρεντία ὅσο καί σέ ἄλλες ἰταλικές πόλεις. Τό ὀνομαστό ἔργο τοῦ Machiavelli, *Il principe* (=Ὁ ἡγεμόνας) ὅπως καί τό εὐρύτερο *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* εἶναι κείμενα τῆς πολιτικῆς επιστήμης καί ὄχι τῆς ιστοριογραφίας. Ἱστοριογραφικό, παρά τόν τίτλο του (*Mémoires*) καί μέ πολιτικές προεκτάσεις εἶναι τό ἔργο τοῦ Philippe sire de Commines (ἢ Commynes, 1447-1511), ὅπου ἐξιστοροῦνται οἱ βασιλεῖες τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ' καί Καρόλου Η' τῆς Γαλλίας.]

ἀρχές
τῆς ιστορικῆς
ἔρευνας:

Δέ θά ἐπεκταθῶ στήν ιστοριογραφία τῶν νεώτερων χρόνων, ὅπου, μέ τή συνεχιζόμενη πνευματική ἀνάπτυξη, καλλιιεργεῖται τό εἶδος καί διαμορφώνονται σχολές. Θά περιορισθῶ στήν ἐπισήμανση μερικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορικός.

α.
γνώση
τῶν πηγῶν

Καί σήμερα ἡ ἱστορία γράφεται μέ βάση κυρίως τίς γραπτές μαρτυρίες. Ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ ἐπιστήμονα μπορεῖ καί ὀφείλει νά προσέξει, ὅπως τό τοπίο, τίς ὁδικές ἀρτηρίες, τή ροή τῶν ποταμῶν καί τή διαμόρφωση τῶν στενῶν (κλεισουργῶν), τά λιμάνια, τό σχῆμα καί τήν ἔκταση τῶν ἀγρῶν, τίς φυτεῖες καί τίς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις, τήν κεράμωση στίς στέγες, τήν κατασκευή τῶν σαγμάτων, τήν ἀνάλυση τοῦ κράματος τοῦ μετάλλου στά ὄπλα ἢ σκεύη, τή σύσταση τοῦ πληοῦ, τῶν πετρωμάτων, τῶν λίθων.

β.
ἀντίληψη
τοῦ ιστορικοῦ
χώρου καί
τῆς ιστορικῆς
δράσης

Αὐτόνομη προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται τά γεγονότα, καθῶς καί τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος πού ἴσχυε στό χώρο αὐτό στή συγκεκριμένη περίοδο. Ἡ ἐγγύτερη διασύνδεση πού παρουσιάζουν στόν καιρό μας τά πολιτικά καί στρατιωτικά συμβάντα μέ τά κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα καί ἡ διεύρυνση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται ἀπαιτοῦν αὐξημένες γενικές καί εἰδικές γνώσεις ἀπό ὅποιον ἀποφασίζει νά ἀσχοληθεῖ μέ τή σύγχρονη Ἱστορία.

Γιά την κατανόηση τοῦ παρελθόντος βοηθάει ἡ καλύτερη γνώση τοῦ παρόντος· καί ἀντίστροφα τήν κατανόηση τῆς σύγχρονης πραγματικότητας εὐνοεῖ ἡ καλή ἱστορική ἐνημέρωση. Θά ξεκινήσει ὁ ἱστοριογράφος ἀπό τά πραγματικά δεδομένα πού ἔχει συγκεντρώσει, ἀλλά, γιά νά ἀποκαταστήσει τούς συνεκτικούς δεσμούς ἀνάμεσα στίς μεμονωμένες πράξεις, θά καταφύγει καί στή φαντασία, τῇ διαίσθησιν καί τήν προσωπική του ἐμπειρία. Τά ἀτομικά διώματα πλουτίζουν τήν προσωπική ἐμπειρία του. Ὅποιος ἔζησε μιά περίοδο ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας σ' ἕνα κράτος θά καταλάβει πολύ καλύτερα τήν ἐποχή τῶν ἐμφύλιων πολέμων στή Ρώμη, ὅπως ἐπίσης ὅποιος γνώρισε τήν καταπίεση δικτατορικοῦ καθεστώτος θά καταλάβει καλύτερα τίς συνθήκες διακυβέρνησης κάτω ἀπό παρόμοιο καθεστῶς. Ἡ μεταφορά ὅμως ἐννοιῶν ἀπό τά σύγχρονα σέ παρωχημένες ἐποχές (π.χ. καισαροπασιῶν ὡς, ἱμπεριαλισμός) πρέπει νά γίνεται μέ πολλή προσοχή, γιατί εὐκόλα μπορεῖ νά ὀδηγήσει περισσότερο σέ σύγχυση παρά σέ διασάφηση. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία ὅσο βαθύτερη εἶναι, τόσο περισσότερο διδάσκει τή μετριοφροσύνη καί τήν προσεκτική ἐκφραση γνώμης πού ὀδηγοῦν στήν ἀντικειμενικότητα, στόχο ἰδεώδη ἀλλ' ὄχι εὐκόλο στήν κατάκτηση.

Χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Θά ὀδηγηθεῖ ἀπό τήν εὐαίσθησία του, ἀπροκατάληπτη ὀρθοφροσύνη, γνώση τῶν πραγματικῶν δεδομένων καί πνευματική καλλιέργεια. Ὅσο εὐρύτερους τομεῖς καλύπτει, τόσο ἀσφαλέστερη γίνεται ἡ κρίση του. Ἐμβράθυνση στήν πολιτική ἐπιστήμη, γνώσεις στρατιωτικῆς τέχνης, ἐμποτεία τοῦ οἰκονομικοῦ καί δημοσιονομικοῦ τομέα παρέχουν ἕνα στέρεο ὑπόδαθρο γιά τήν ἀκριδέστερη ἀντίληψη τῶν γεγονότων.

Δέν πρέπει ἀκόμη νά ὑπάρχουν προκατάληψη, φανατισμός ἢ μεροληπτική διάθεση. Ὁ φανατισμός ἐμποδίζει τή σωστή ἀντίληψη τῶν γεγονότων κι ἀκόμη περισσότερο τήν κατανόησή τους. Ἡ μεροληπιτοῦσα ἱστοριογραφία, ἄλλοτε σκόπιμα κι ἄλλοτε ἀνεπίγνωστα, ἀποσιωπᾷ τά δυσάρεστα σημεῖα, παρουσιάζει μόνο τή φωτεινὴ πλευρά, προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τίς πράξεις προσώπου ἢ ὁμάδας. Δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο, ὅταν ὁ γράφων, θητεύοντας στήν ὑπηρεσία μιᾶς πολιτικῆς γραμμῆς, εἴτε ἀπό πεποίθηση εἴτε ὑπακούοντας σέ ἄλλα κίνητρα, νά παρουσιάζει ἄλλοιωμένο τό παρελθόν, γιά νά ἐπηρεάσει τόν παρόν. Στίς περιπτώσεις αὐτές πρόκειται συχνά γιά δημοσιογραφικές προσπάθειες καί σπάνια γιά ἐρ-

γ. κατανόηση
καί ἐρμηνεία
τῶν ἱστορι-
κῶν στιγμῶν

ζήτηση
τῆς ἱστορικῆς
ἀλήθειας

ἀμεροληψία

γασία επιστήμονα. Αυτές οι μορφές της ιστοριογραφίας είναι παραχάραξη της Ιστορίας.

κατανόηση
του ιδεολογι-
κού
περιβάλλον-
τος της
ιστορούμενης
έποχης

Ο επιστήμονας πρέπει να προσπαθήσει να δει και να κατανοήσει τά γεγονότα στο πλαίσιο τους και να τα πλησιάσει μέσα από το ιδεολογικό τους κλίμα. Η έρμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι με βάση ιδεολογική προκατάληψη δεν καταλέγεται στην επιστημονική θεώρηση. Η αντικειμενικότητα, όσο κι αν προσπαθούμε να την κατακτήσουμε, σταματάει κάπου, γιατί και ο ιστορικός είναι τέκνο της εποχής του και φορέας των ιδεών της. Επιχειρώντας την ανάπλαση μιάς παραχωρημένης περιόδου δε θα ξεφύγει ούτε από την πνευματική του προσωπικότητα ούτε από τα ιδεολογικά κριτήρια που έχει διαμορφώσει. Για τη γαλλική επανάσταση έχουμε ιστορικά έργα νεώτερων μελετητών, όπως του A. Thiers, J. Michelet, A. Aulard, A. Mathiez, P. Gaxotte. Ο καθένας τους ξεκινάει από διαφορετική ιδεολογική αφετηρία κι ενώ όλοι έχουν σχεδόν το ίδιο ιστορικό υλικό, βλέποντάς το από άλλο πρίσμα ο καθένας, το ερμηνεύουν διαφορετικά, τονίζοντας περισσότερο ή λιγότερο άλλες καταστάσεις ή γεγονότα.

Απομνημονεύματα

προσωπικός
τόνος
του είδους

Στίς αφηγηματικές πηγές ανήκουν και τα απομνημονεύματα, συνήθως με μορφή συνεχοῦς λόγου, μερικές φορές σε μορφή ήμερολογίου. Πρόκειται γι' αφήγηση προσωπικῶν διωμάτων από πολιτικούς και στρατιωτικούς που πήραν, μεγαλύτερο ή μικρότερο, μέρος στην πολιτικο-στρατιωτική ζωή της χώρας. Αυτή ακριβῶς ἡ προσωπική συμμετοχή προσδίνει ιδιαίτερη ἀξία στα απομνημονεύματα ἀλλά συνάμα γεννᾷ και τὴν ἀδυναμία τους. Ο πολιτικός ἢ ὁ στρατιωτικός καὶ μάλιστα ἐκεῖνος πού ἄσκησε σημαντική ἐπιρροή στίς τύχες τῆς πατρίδας του, ὅπως π.χ. ὁ Bismarck ἢ σέ μικρότερη κλίμακα ὁ de Gaulle, παράλληλα μέ τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων, ἀποκαλύπτει καὶ τίς σκέψεις πού τόν ὥθησαν στίς ἀποφάσεις καὶ τίς ἐνέργειές του. Ἔτσι ἔχουμε μιά προσωπική μαρτυρία, πού ἔχει ἀξία γιὰ τὴ γνώση τῆς προσωπικότητος τοῦ πολιτικοῦ, στρατιωτικοῦ, διπλωμάτη πού γράφει τίς ἀναμνήσεις του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ συμμετοχή τοῦ ἴδιου στὴ διαμόρφωση τῶν ιστορικῶν ἐξελεύσεων καὶ στὴν ἀφήγηση αὐτῆς τῆς δράσης ὄχι σπάνια παρασύρει τὸ ἄτομο εἴτε σέ μεγαλοποίηση εἴτε σέ ὠραιοποίηση τῆς προσωπικῆς του συμβολῆς

καὶ
ἐποκειμενι-
κός
χαρακτήρας

εἶτε σέ ἀπόκρυψη γεγονότων, ἔστω καί λεπτομερειακῶν, τά ὅποια κρίνει μειωτικά τῆς προσωπικότητος ἢ τοῦ ἔργου του. Γι' αὐτούς τοὺς λόγους δέν εἶναι πάντοτε πιστή αὐτή ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Αὐτή εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀπομνημονευμάτων. Γι' αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα καί νά ἐξακριβώνονται καί ἐλέγχονται τά γραφόμενα μέ βάση ἄλλες σύγχρονες ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

Τό ἀπομνημόνευμα καλλιεργεῖται ἐλάχιστα στήν ἑλληνορωμαϊκή Ἀρχαιότητα. Ἀπό τήν πρώτη ἔχουμε τοῦ Ξενοφῶντα τήν *Κύρου Ἀνάβαση* πού εἶναι τό πρῶτο σέ ἀφηγηματική μορφή ἀπομνημόνευμα στήν Ἱστορία. Παρά τό τίτλο τους, τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ ἰδίου συγγραφέα δέν ἔχουν τό χαρακτήρα πολιτικοῦ ἢ ἱστορικοῦ ἀφηγήματος ἀλλά φιλοσοφικοῦ πονήματος καί τό δρῶν πρόσωπο δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλ' ὁ Σωκράτης, πού διαλέγεται μέ τοὺς μαθητές του. Ὁ Ξενοφώντας ἔχει τή θέση ἀκροατῆ. Πραγματικά ἀπομνημονεύματα ἀπό τή ρωμαϊκή δημοκρατική περίοδο εἶναι τά δύο ἔργα τοῦ Καίσαρα († 44 π.Χ.), ὅπου ὁ μεγαλοφυῆς πολιτικός-στρατηγός ἐξιστορεῖ τήν πολεμική του δράση στή Γαλατία (*De bello gallico*) καί τή συμμετοχή του στόν ἐμφύλιο πόλεμο (*De bello civili*).

Στή βυζαντινὴ περίοδο τό εἶδος σπανίζει. Ὑπάρχουν βέβαια ἱστοριογραφικά ἔργα, τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας εἶναι μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἀνώτερος κρατικός λειτουργός ἢ λαμπρός στρατιωτικός πού εἶχε ἐνμέρει γνώση τῶν γεγονότων ἀπό δική του ἀντίληψη, ἀλλά συνήθως τό κέντρο τῆς ἀφήγησης εἶναι ἡ κυβερνώσα ἀρχή, δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας.

Πιό κοντά στό εἶδος εἶναι ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ἔργο κατὰ βάση ἱστοριογραφικό ἀλλά μέ ἔντονο προσωπικό χαρακτήρα. Ἡ ἱστορική ὕλη κατατάσσεται κατὰ βασιλεῖες ἀλλά τό δρῶν πρόσωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός χάρις τὰ λειτουργήματα πού κατεῖχε καί τήν προσωπική ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στοὺς ἡγεμόνες ἀπὸ τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα μέχρι περίπου τό θάνατό του. Ἀνάλογο χαρακτήρα ἔχει καί ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (ὡς αὐτοκράτορα Ἰωάννου ζ'), πού ἀναφέρεται στοὺς ταραγμένους καιροὺς τῶν ἐμφύλιων πολέμων ἀπὸ τήν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καί γιὰ ὅσο διάστημα ὁ αὐτοκράτορας-συγγραφέας εἶχε προσωπική συμμετοχή στὰ γεγονότα. Μέ φανερό τήν πρόθεση νά δικαιολογήσουν καί οἱ δύο συγγραφεῖς τίς πολιτικές τους θέσεις ξεφεύγουν ἀπὸ

τό
ἀπομνημό-
νευμα
σέ διάφορες
ἐποχές

τὴν αὐστηρὴ ἀντικειμενικὴ ἐξιστώρηση καὶ παρουσιάζουν τὰ πράγματα ἀπὸ τῆ δικῆ τους σκοπιά.

[Τὸ εἶδος ἀνθεὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἐξῆς, καλλιεργούμενο ἀπὸ πολιτικούς, διπλωμάτες, στρατιωτικούς, καλλιτέχνες, πνευματικούς ἀνθρώπους γενικά. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα μνημονεύω τοῦ Francesco Guicciardini (1483-1540) *Ricordi politici e civili*, ὅπου φαίνεται ἡ μεγάλη πολιτικὴ του ἐμπειρία καὶ ἀνθρώπινη σοφία, τοῦ Benvenuto Cellini (1500-1571), ὅπου τὸν περιπετειώδη βίο συντροφεύει ἡ καλλιτεχνικὴ ἀναζήτηση.

Δέν πρόκειται βέβαια νὰ δοθεῖ κατάλογος τῶν σπουδαιότερων ἔστω συγγραφέων ἀπομνημονευμάτων. Θὰ ἀναφερθοῦν μόνο μερικά ὀνόματα. Καλογραμμένα καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα ἄφησε ὁ καρδινάλιος de Retz (1613-1679), ἓνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς ἀντιπολίτευσης κατὰ τοῦ Μαζαρίνου, πού πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὶς πολιτικὲς διαμάχες κατὰ τὴν ταραχώδη περίοδο τῆς λεγόμενης Fronde (1648-1652). Ὀνομαστά εἶναι καὶ τοῦ Louis de Saint Simon (1675-1755), αὐλικοῦ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ στὴν Ἀντιβασιλεία, στὰ ὁποῖα μέ ἀκριβεία καὶ διεισδυτικότητα σκιαγραφοῦνται τὰ πρόσωπα πού ἔδρασαν στὴ βασιλικὴ αὐλὴ. Ἔργο κλασικὸ γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ του ἀξία ἐπηρέασε τοὺς μεταγενέστερους· ὑπῆρξε πρότυπο γιὰ τὸν Marcel Proust στὴ συγγραφή τοῦ δικοῦ του μεγαλόπνοου *A la recherche du temps perdu*. Ἡ κοσμογονικὴ ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ κατόπιν τῆς Ναπολεόντειας ἐποχῆς κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον πρωταγωνιστῶν καὶ μὴ κι ἔχουμε πλήθος ἀπομνημονευμάτων, ὅπως τῶν P. Barras, A. Thibaudeau, Ch. M. Talleyrand καὶ τῶν Manon Roland, Claire Rémusat. Πολλὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὴν παλαιὰ ἀλλὰ ἀναντικατάστατὴ ἀκόμη στὸ σύνολό της *Collection des Mémoires relatifs à la Revolution française* ὑπὸ B e r v i l l e et B a r r i è r e σέ 60 τόμους, Paris 1820-1828 πού ἐν μέρει ξανατυπώθηκε σέ 28 τόμους μέ τὸν τίτλο: *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant de XVIIIe siècle* ἀπὸ τὸν Fr. B a r r i è r e, Paris 1846-1866. Σημαντικὰ εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα (*Gedanken und Erinnerungen* = Σκέψεις καὶ ἀναμνήσεις) τοῦ καγκελάρχου Otto v. Bismarck (1815-1898) καὶ γιὰ τὴν ἐκθεσὴ τῶν προσωπικῶν του ἰδεῶν καὶ πολιτικῶν ἐνεργειῶν, ἐνῶ ἐκεῖνα τοῦ διπλωμάτη καὶ ἐπὶ ἐννιά (1900-1909) χρόνια καγκελάρχου B. von Bülow (1849-1929) χαρακτηρίζει γλαφυρότητα καὶ ζων-

τανή παρουσίαση προσωπικοτήτων άλλ' όχι απόλυτη άξιοπιστία.

Γιά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) έχουμε άπομνημονεύματα καί από τίς δύο αντίπαλες παρατάξεις, μερικές φορές σέ μορφή ήμερολογίου άλλοτε λιτή ή ξερή, άλλοτε όλοζώντανη καί γλαφυρή. Σημειώνω τοῦ στρατάρχη J.-J. C. Joffre, τοῦ προέδρου τῆς γαλλικῆς δημοκρατίας Raymond Poincaré, τῶν πρεσβευτῶν Maurice Paléologue, George Buchanan, τοῦ πρίγκιπα Max τῆς Βάδης, τοῦ στρατάρχη P. v. Hindenburg, τοῦ στρατηγοῦ E. v. Ludendorff καί γιά τή ρωσική ἐπανάσταση καί τά πρῶτα μετεπαναστατικά χρόνια τοῦ συμπρωταγωνιστῆ τῆς (μαζί μέ τό Λένιν) Λέοντα Τρότσκι: Ἱστορία τῆς ζωῆς μου καί Ἱστορία τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης. Τά γεγονότα τοῦ μεσοπόλεμου καί τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου (1939-1945) πλούτισαν πάλι τή σχετική φιλολογία μέ τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Winston Churchill μέ παρένθετο ἀρχεϊκό ὕλικό, τοῦ Charles de Gaulle πού ἔχουν καί λογοτεχνική ἀξία, τῶν πολιτικῶν ἢ σέ καίριες θέσεις διπλωματῶν Heinrich Brüning, Franz v. Papen, Dino Alfieri, Dwight Eisenhower, στρατάρχη Ζούκωφ, τοῦ ἰταλοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Galeazzo Ciano (ήμερολόγιο ξένο πρὸς κάθε ὥριοποίηση σέ ὅτι ἀφορᾷ τίς σχέσεις μέ ἡ Γερμανία ἀλλά μέ ἀπόκρυψη δυσάρεστων καταστάσεων, ὅπως γιά τήν ἐπίθεση κατά τῆς Ἑλλάδας στά 1940-1941), τοῦ γερμανοῦ ὑπουργοῦ Βιομηχανίας Albert Speer (ἀπό τίς σημαντικότερες μαρτυρίες γιά τή Γερμανία κατά τόν πόλεμο).

Χωρίς νά ἔχει καμιά κυβερνητική θέση ὁ Giacomo Casanova (1725-1798) ἔγραψε Ἀπομνημονεύματα (*Histoire de ma vie* = Ἱστορία τῆς ζωῆς μου), πού κατέχουν ξεχωριστή θέση στήν παγκόσμια φιλολογία τοῦ εἶδους. Πασίγνωστος τυχοδιώκτης, τά ἔγραφε ὡς πάρεργο (ἀντίθετα θεωροῦσε ἀξιόλογα φιλογολικά ἔργα ποιήματα πού σύνθετε ὁ ἴδιος, μετάφραση στά ἰταλικά τοῦ Ὁμήρου καί ἄλλα) στά ἀνιαιρά τελευταία χρόνια τῆς ἄλλοτε πολυτάραχης ζωῆς του. Τά ἀπομνημονεύματά του χαριέστατα, γλαφυρά δίνουν μιάν ἐξαίρετη εἰκόνα τῆς κοινωνίας τοῦ ΙΗ' αἰῶνα. Στά λογοτεχνικά ἀπομνημονεύματα ἀνήκουν τά *Mémoires d'outre-tombe*, τά ὁποῖα παρουσιάζουν καί πολιτικό ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ὁ συντάκτης τους Chateaubriand ὑπῆρξε διπλωμάτης καί ὑπουργός Ἐξωτερικῶν.

Μερικές φορές ἄτομο πού ἄσκησε ὀρισμένα καθήκοντα, συνήθως γραμματέα, κοντά σέ μιάν ἱστορική προσωπικότητα αἰσθάνεται τήν

ύποχρέωση νά γράφει τά διώματά του. Ἐτσι ἔχουμε γιά τόν ἐξόριστο στήν Ἁγία Ἑλένη Ναπολέοντα τό ἔργο τοῦ Las Cases, γιά τό στρατάρχη Ph. Pétain τοῦ Alfred Conquet (Auprès du Marechal Pétain). Μέ τόν τίτλο Hitlers Tischgespräche δημοσιεύθηκαν οἱ συνομιλίες τοῦ Hitler μέ τοὺς ἀξιωματικούς του κατά τή διάρκεια τοῦ μεσημεριανοῦ γεύματος στό Στρατηγεῖο, πού τίς κατέγραφε μέ ἐπίσημη ἄδεια ἑνας νέος ἀξιωματικός.]

τό ἀπομνημό-
νευμα στή
νεοελληνική
ἱστορία

Σπουδαία πηγή τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀποτελοῦν τά Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἃν καί ἔχουν γραφεῖ ἀπό ἀνθρώπους μέ μικρή μόρφωση καί ὑπό τήν ἐπήρεια προσωπικῶν παθῶν. Ὁ κάθε ἀγωνιστής ζητάει νά δικαιολογήσει τή στρατιωτική του δράση καί τήν πολιτική του τοποθέτηση καί νά βρεῖ δικαίωση γιά τή θέση πού ὑποστήριξε. Ἀπό τά σημαντικά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀγώνα εἶναι τοῦ Μακρυγιάννη, Κολοκοτρῶνη (πού τά ὑπαγόρευσε στόν Τερτσέτη), Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, Φωτάκου, Κασομούλη.

Γιά τά πρῶτα δῆματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους πολύ διαφωτιστικά εἶναι τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικόλαου Δραγούμη καί τοῦ Νικόλαου Σηληιάδη. Ζωντανή εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19 αἰῶνα δίνουν τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Στόν εἰκοστό ἀναφέρονται τά Ἀπομνημονεύματα τῶν Νικόλαου Ζορμπά, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, Ἀλέξανδρου Μαζαράκη, τά μὴ ὀλοκληρωμένα τοῦ Θεόδωρου Πάγκαλου, οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζαδισιάνου καί τό Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ. Βασικό ἔργο γιά τό ἀπομνημόνευμα εἶναι τό ἀσυμπλήρωτο τοῦ G. M i s c h: Geschichte der Autobiographie, Leipzig-Berlin 1907 ἐπ.*

ἙΑιογοραφικά κείμενα

τό νέο
γένος

Στή χριστιανική περίοδο ἀναφαίνεται νέο ἀφηγηματικό εἶδος, ἡ ἀγιογραφία, πού κατακτᾷ τό μεγάλο κοινό στό Μεσαίωνα. Γιά τό σημερινό ἱστορικό ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα σημαντική πηγή γιά τή γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Ὅρισμένοι βίοι ἁγίων, τόσο στό Βυζάντιο ὅσο καί στή Δύση,

* Ἱστορία τῆς Αὐτοβιογραφίας.

παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κρατική οργάνωση, την αγροτική οικονομία, τις εμπορικές σχέσεις, το κοινωνικό έργο της Έκκλησίας, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Τά άγιογραφικά κείμενα διακρίνονται σε μαρτύρια, βίους άγιών και έγκώμια. Τά μαρτύρια αναφέρονται κυρίως σε πρόσωπα πού μέ τή θαρραλέα στάση τους κατά τήν έποχή των διωγμών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έγιναν πρότυπα για τούς πιστούς. Τό υπερβολικό και τό θαυμαστό χαρακτηρίζουν τήν αφήγηση, όπως πολλές φορές τά ίδια μοτίβα ξαναγυρίζουν σε διάφορα μαρτύρια. Τό ιστορικό ενδιαφέρον στά περισσότερα είναι περιορισμένο ή μηδαμινό. Έξαιρεση αποτελούν όρισμένα προδουζαντινά, απαλλαγμένα από υπερβολές και παραποιήσεις και στηριζόμενα σε αυθεντικά στοιχεία, ιδίως για τή διεξαγωγή τής δίκης του μάρτυρα, στά πρακτικά τής δίκης ή σε αφήγηση αξιόπιστη ανθρώπων πού τήν παρακολούθησαν. Στήν κατηγορία αυτή ανήκουν τά μαρτύρια του Πολύκαρπου Σμύρνης († 156), των μαρτύρων τής Λυών (πιθανή χρονολογία του μαρτυρίου τους τό έτος 177), του Άπολλωνίου († 183-185) και άλλα. Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν κείμενα μεταγενέστερων προσώπων πού υπέστησαν διωγμούς για τήν πίστη τους είτε από έξωτερικούς έχθρους, (Πέρσες, Άραβες), όπως είναι ό «Βίος των εν Άμορίω 42 μαρτύρων», είτε κατά τήν περίοδο τής εικονομαχίας, όπως είναι ό «Βίος Στεφάνου του νέου» († 764). Περίληψη του βίου μάρτυρα ή άγίου, πού συνήθως απαγγέλλεται στήν πανηγυρική λειτουργία τής μνήμης του, αποτελούν τά έγκώμια, κενά περιεχομένου και σε ύφος ρητορικό, γι αυτό και δέν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τόν ιστορικό.

Ιδιαίτερα στη βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούν πολύτιμη πηγή οί βίοι έκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (πατριαρχών, επισκόπων, ήγουμένων, όνομαστών άσκητών) και μάλιστα σε έποχές πού οί σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας δρίσκονταν σε ένταση, όπως κατά τήν εικονομαχία, τό σχίσμα του Φωτίου, τήν τετραγαμία του αυτοκράτορα Λεόντα ζ', τό κίνημα των ήσυχαστών, τήν πάλη ένωτικών-άνθωνωτικών. Η ιστορική άξία του βίου εξαρτάται από τήν προσωπικότητα και τήν παιδεία του συντάκτη, τήν ψυχική του διάθεση, ανάλογη μέ τήν τοποθέτηση βιογράφου και βιογραφούμενου στα έπίμαχα θέματα τής έποχής και τήν μεταξύ τους χρονική απόσταση. Άλλά οί ειδήσεις πού αναφέρονται στο λαϊκό βίο και τόν πολιτισμό

τά είδη του

*ή ιστορική
σημασία
τής άγιογραφίας*

του Βυζαντίου γενικά είναι πάντοτε άκριβεις και άξιόπιστες.

Ἀνάλογες μορφές και προβλήματα παρουσιάζουν και τα άγιογραφικά κείμενα της Δυτικής Ἐκκλησίας, πηγή έξισου σημαντική για την ιστορία και τον πολιτισμό της Δυτικής Εὐρώπης κατά τό Μεσαίωνα.

[Σίγουρος οδηγός για τα άγιογραφικά κείμενα, άνέκδοτα και δημοσιευμένα είναι για όσα έχουν συνταχθεί στην έλληνική ή *Bibliotheca hagiographica graeca* (= BHG) τ. I-III³ από τον Fr. Halckin, Bruxelles 1957, με συμπλήρωμα τό 1961· για όσα έχουν συνταχθεί στη λατινική ή *Bibliotheca Hagiographica latina* (= BHL) έκδοση των θολλανδιστών μοναχών τ. I-II, Bruxelles 1898-1901, και για όσα σώζονται σε ανατολικές γλώσσες ή *Bibliotheca hagiographica orientalis* (=BHO) από τον P. Peeters, Bruxelles 1910. Βλ. ακόμη R. Aigrain: *L' hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*, Poitiers 1953 S. Pezzella: *Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia*, Roma 1965]

Λογοτεχνικά έργα

ή λογοτεχνία
ώς έκφραση
του κοινωνι-
κού κλίματος

Στίς έμμεσες ιστορικές πηγές ανήκουν λογοτεχνικά έργα διαφόρων εποχών, πού χάρη στο περιεχόμενό τους, είτε στο σύνολό τους είτε σε όρισμένα μέρη, παρέχουν καιριες πληροφορίες για πολιτικά γεγονότα ή θεσμούς μίας εποχής. Για τούς νεώτερους χρόνους, όπου οί άμεσες πηγές είναι πλούσιες, ποικίλες και πολύμορφες, ή συμβολή των λογοτεχνικών έργων περιορίζεται κυρίως στην ανάπτυξη του κοινωνικού πλαισίου, την προβολή των πνευματικών ροπών, την έξακρίβωση του ψυχισμού ενός λαού. Ἐτσι την καλύτερη ανασύνθεση της κοινωνίας του πρώτου μισού του ΙΘ' αιώνα στη Γαλλία θα συναντήσουμε στην άφθαστη μπαλζακική Ἀνθρώπινη Κωμωδία (*Comédie Humaine*) και των έπόμενων δεκαετιών, ίσως με λιγότερη τέχνη δοσμένη, στα μυθιστορήματα του Emile Zola. Οί μεγάλοι ρώσοι κλασικοί με έπικεφαλής τούς Νικολάι Γκόγκολ, Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι και Λέοντα Τολστόη παράλληλα με την ανάπτυξη της ανθρώπινης ψυχής μās δίνουν ένα έκπληκτικό φρέσκο της ρωσικής κοινωνίας σ' όλες της τίς βαθμίδες.

Ἀλλά για τίς παλαιότερες εποχές, όπου τό κάθε ιστορικό ψίχουλο έχει άξία, υπάρχουν λογοτεχνικά έργα, στα όποια βρίσκουμε ά-

ιστορική
άξιοποίηση

κριθεῖς καί σπουδαῖες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τήν κοινωνική ὀργάνωση, τίς διακρατικές σχέσεις ἢ μεμονωμένα σημαντικά γεγονότα. Τήν πρώτη θέση κατέχουν τά ὀμηρικά ἔπη, χάρη στά ὁποῖα γνωρίζουμε τρόπο ζωῆς, κρατική ὀργάνωση, κοινωνική σύνθεση, θρησκευτικές ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Ἡ τύχη βοήθησε ὥστε πολλά ἀπό αὐτά τά στοιχεῖα νά ἐπιβεβαιωθοῦν ἀπό τά ἀνασκαφικά εὐρήματα. Στήν πρώτη γραμμή βρίσκονται ἐπίσης τά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κείμενα θρησκευτικά πού ἀποτελοῦν τήν κυριότερη πηγή γιά τήν ἱστορία τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ. Τή λειτουργία τῶν θεσμῶν καί τήν πολιτική ἀτμόσφαιρα στήν ἀθηναϊκή δημοκρατία τίποτα δέ δίνει πιά παραστατικά ἀπό τίς Κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη.

Στό Βυζάντιο θά ξεχωρίσουμε ἀνάμεσα στά ἔργα τῆς δημώδους λογοτεχνίας, ἐκεῖνα πού ἔχουν ἐπικό χαρακτήρα καί τονίζουν τήν ἥρωική πλευρά, ὅπως εἶναι τό ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα (τό ἄτεχνο Χρονικό τοῦ Μωρέως ἔχει ἱστορικό χαρακτήρα καί δέ φιλοδοξεῖ λογοτεχνικές δάφνες) καί τά σατυρικά πού δίνουν τήν εἰκόνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς στή γειτονιά τῆς Πόλης ἢ στό πλούσιο μοναστήρι (Πτωχοπρόδρομος) ἢ σατυρίζουν θεσμούς καί κοινωνικές τάξεις τῶν Παλαιολογεῖων χρόνων (Πωρικολόγος, Μάζαρις). Τόσο ὁ ἴδιος ὁ ποιητής Γεώργιος Πισίδης, ὅσο καί οἱ βυζαντινοί λόγιοι, κατατάσσουν στήν ἔντεχνη λογοτεχνία τά μακρά ποιήματα, στά ὁποῖα περιέγραψε τούς πολέμους τοῦ Ἡρακλείου ἐναντίον τῶν Περσῶν.

Ἡ νεώτερη λογοτεχνία ἔχει πλουτιστεῖ μέ μυθιστορήματα, ἀναφερόμενα στά πολεμικά γεγονότα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, πού χάρη στά προσωπικά διώματα τῶν συγγραφέων ἀποτελοῦν συγκλονιστικές μαρτυρίες γιά τή φρίκη τοῦ πολέμου, τήν κόλαση τῶν χαρακωμάτων, τή λαχτάρα γιά ἐλευθερία καί εἰρήνη, τίς ἐλπίδες γιά καλύτερους καιρούς. Σημειῶνῶ μερικά ὀνόματα συγγραφέων γιά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο: Roland Dorgeles, Henri Barbusse, Erich Maria Remarque· γιά τόν ἐμφύλιο πού ἀκολούθησε τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1917 στή Ρωσία: Μιχαήλ Σολόχωφ καί Μπόρις Παστερνάκ, ὅπως καί γιά τόν ἐμφύλιο στήν Ἰσπανία τούς André Malraux καί Ernst Hemingway. Οἱ ἀγῶνες στό μακεδονικό μέτωπο ξαναζοῦν στά βιβλία τοῦ Στρατῆ Μυριβήλη, ἡ μικρασιατική καταστροφή τοῦ Ἡλία Βενέζη καί τό ἔπος τῆς Ἀλβανίας στούς Πανθέους τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη.

Μέ τό σατυρικό του χαρακτήρα ὁ *Ρωμῆος*, τό ἑβδομαδιαῖο φύλλο πού ἐπὶ δεκαετίες (Ἀπρίλης 1883 - Νοέμβρης 1918) ἐξέδιδε ὁ Γεώργιος Σουρῆς, καυτηριάζοντας πολιτικά ἤθη καί κοινωνικά συμβάντα τοῦ καιροῦ του, ἀποτελεῖ τόν καλύτερο καθρέφτη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καί τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Προφορικές πηγές

Ἡ προφορική παράδοση διακρίνεται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες. Στὴν πρώτη ὑπόκειται προφορική ἔκθεση πού ἀνάγεται σέ ὀρισμένο πρόσωπο εἴτε αὐτό κατονομάζεται εἴτε ὄχι. Στὴ δευτέρη δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ πλέον προσωπική προέλευση τῆς προφορικῆς παράδοσης. Τοῦτο παρατηρεῖται στό μῦθο, τό θρύλο, τῆς φήμης, τό ἀνέκδοτο, τὴν παροιμία, τό δημοτικό τραγούδι, τό σατυρικό στιχούργημα.

Προφορική ἔκθεση

Οἱ προφορικές μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες καταγράφονται ὕστερα ἀπὸ κάποιο διάστημα εἴτε ἀπὸ προσωπικό ἐνδιαφέρον εἴτε γιὰ ὑψηροεσιακοὺς σκοποὺς, ἀναφέρονται σέ προσωπικότητα ἢ γεγονός συνήθως σημαντικό. Σῶζονται εἴτε ὅπως εἰπώθηκαν εἴτε σέ ἐπεξεργασμένη μορφή. Ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ, θέλοντας νά ἐξιστορήσουν τίς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἀπευθύνθηκαν σέ ἀνθρώπους πού εἶχαν μετάσχει σ' αὐτές καί ζήτησαν πληροφορίες. Ἀρχαῖοι καί βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν περιλάβει στὰ ἔργα τους ἀφηγήσεις γιὰ ξένους λαοὺς, οἱ ὁποῖες στηρίζονται καί σέ προφορικές πληροφορίες. Τὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος προσωπικά δέν ἔγραψε τίποτα, γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ξενοφῶντα καί τοῦ Πλάτωνα. Τά Εὐαγγέλια καί τό Κοράνιο στηρίζονται κατὰ ἓνα μέρος τους στὴν προφορική παράδοση.

Ἀπὸ τὴ νεώτερη ἐποχὴ ἔχουμε ἀνάλογα παραδείγματα, ὅπως εἶναι «Οἱ κουβέντες στό τραπέζι» (Tischreden) τοῦ Λ ο υ θ ῆ ρ ο υ (1483-1546) καί «Οἱ συνομιλίες στό τραπέζι» τοῦ Hitler (βλ. ἀνωτ. σελ. 102). Οἱ «κουβέντες» τοῦ Λουθήρου περιλαμβάνουν αὐτοβιογραφικὲς πληροφορίες, θεολογικὲς ἀπόψεις, ἠθικὲς κρίσεις καί παρατηρήσεις, πικρόχολα σχόλια γιὰ τόν πάπα καί τοὺς μοναχοὺς, χαριτωμένα ἀνέκδοτα, ἐκδηλώσεις τρυφερότητας γιὰ τὴ γυναῖκα καί

τά παιδιά του. "Όλα αυτά συγκεντρωμένα από πρόσωπα του στενοῦ του περιβάλλοντος συνιστοῦν μαρτυρία σπουδαία γιά τήν ἐγγύτερη γνώση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τίς μαρτυρίες ἀλλοδαπῶν γιά τό Στάλιν ξεχωριστή θέση κατέχει τό πολυμεταφρασμένο βιβλίο τοῦ Μίλοδαν Τζίλκας: Συνομιλίες μέ τό Στάλιν. Ὁ γιουγκοσλάβος κομμουνιστής δίνει πολύ ζωντανή τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ Κρεμλίνου, ὅπως τή γνώρισε στίς ἀλλεπάλληλες ἀποστολές του στή Μόσχα στά κρίσιμα πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια καί παραθέτει τίς συνομιλίες του μέ τό Στάλιν.

Ἀκόμη καί γιά ἄλλες νεώτερες προσωπικότητες ἔχουμε ἀπό ἄτομα πού εἶχαν κάποια ἐξοικείωση μαζί τους καταγραφή συνομιλιῶν, ὅπως π.χ. ἔκανε στό βιβλίο της «Προσωπικότητες πού γνώρισα» ἡ Λιλίκα Νάκοβιτς γιά τόν Albert Einstein, Romain Roland, Henri Barbusse, Celine καί ἄλλους. Σέ προφορικές μαρτυρίες πολιτικῶν προσωπικοτήτων στηρίζεται κατὰ ἓνα μέρος γιά τήν ἱστορία τοῦ μεσοπολέμου ὁ Γρ. Δαφνῆς στό βιβλίο του: Ἡ Ἑλλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, τ. Α'-Β' [Ἀθήνα] 1955. Ἐπίσης οἱ ἐφημερίδες ἔχουν ὡς βάση τήν προφορική εἶδηση καί πληροφορία.

Ἐρχεται τώρα τό ἐρώτημα: Ποιά εἶναι ἡ ἀξία ὄλων αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν καί πῶς πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν; Ὅφειλε νά γίνει κριτική ἐπεξεργασία καί νά δοθεῖ ἀπάντηση στά ἀκόλουθα. Αὐτός πού παρέχει τήν εἶδηση ὑπῆρξε αὐτόπτης καί αὐτήκοος αὐτοῦ πού λέει; Πόσο χρονικό διάστημα μεσολάβησε μεταξύ τοῦ γεγονότος καί τῆς μαρτυρίας; εἶναι φανερό ὅτι ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό διάστημα πού πέρασε, τόσο εὐκολότερη εἶναι ἡ ἀλλοίωση τοῦ γεγονότος. Πρόκειται γιά προσωπική παρατήρηση ἢ ἔχει στηριχθεῖ σέ ἄλλους; Ὑπάρχουν ἄλλοι αὐτόπτες πού ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὅσα ἐκθέτει ἀποδίδουν πράγματι τήν ἀρχική ἐντύπωση; ἢ μήπως αὐτή διαμορφώθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων;

Γιά τή σωστή κριτική ἐπεξεργασία τῆς προφορικῆς παράδοσης βασικό στοιχεῖο εἶναι γνώση τῶν γεγονότων καί πείρα τῶν ἀνθρώπων, ἰδιαίτερα τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, ἐπαγγελμάτων, ὅπως ἐπίσης τῆς προσωπικῆς σχέσης αὐτοῦ πού φέρνει τήν εἶδηση μέ αὐτό πού μεταδίδει. Κατά τή μετάδοση τῆς πληροφορίας δυνατόν νά μεταβληθοῦν καί στοιχεῖα τοῦ περιεχομένου της. Ὁ ἄνθρωπος ἐπηρεάζεται ἀπό συμπάθειες ἢ ἀντιπάθειες καί ἀπό τήν ψυχολογική διάθεση τῆς στιγμῆς. Οἱ συγκινησιακές παρορμήσεις ἐπηρεάζουν τήν

ατομική συνείδηση και όσο πιο χαμηλό είναι το πνευματικό υπόβαθρο ενός ατόμου, τόσο πιο αλλοιωμένα συνήθως βλέπει και παρουσιάζει τα γεγονότα. Ακόμη και η τάση για ήρωοποίηση, ή φαντασία, ή έλπιδα παίζουν ρόλο, έτσι που η όρθότητα της κρίσης επηρεάζεται και τα γεγονότα δραματοποιούνται.

Μύθοι, θρύλοι, ιστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ανέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα

Στίς περιπτώσεις αυτές η προφορική μετάδοση ειδήσεων ή συμπελέγματος πληροφοριών ή προσωπικού διώματος συνεχίζεται χωρίς να υπόκειται σε έλεγχο. Λείπει η έσωτερική συνοχή και το περιεχόμενο είναι άοριστο και μεταβλητό. Οί μεταβολές ανταποκρίνονται σε φαινόμενα της ατομικής αλλά και της ομαδικής ψυχολογίας, όπου το άτομο, μέλος του πλήθους, τελει υπό την επίδραση παρορμήσεων και δεν έχει τη διάθεση να αντιμετωπίσει κριτικά μιά πληροφορία. Προέχει το γενικό αίσθημα, η προσδοκία, η συγκίνηση, ο ένθουσιασμός: απογοήτευση, ήρωοποίηση, έκβαση κατά τις επιθυμίες επηρεάζουν το άτομο. Προστίθενται λάθη σε ό,τι ακούει ή βλέπει, άθελστα λάθη της μνήμης, ακόμη ελαττωμένη ικανότητα αντίληψης, αλλά και φαντασία, χωρίς να έχει πάντοτε ο ίδιος επίγνωση της επίδρασής της. Μερικές φορές τα γεγονότα είναι μάλλον άσημαντα και χωρίς δραματικό ενδιαφέρον, όποτε ο άφηγητής παρεμβάλλει προσθήκες είτε για δική του ευχαρίστηση είτε για ν' ανταποκριθεί στη διάθεση του άκροατηρίου του. Έτσι ο μεσαιωνικός άφηγητής καταφεύγει στο θαύμα, ενώ ο σύγχρονος ανέκδοτολόγος μπορεί να άφηγηθεί ότιδήποτε ανάλογα με τις διαθέσεις του άκροατηρίου του, προσδίδοντάς του τη μορφή του ευστράτελου.

Ο θρύλος είναι ο πρόδρομος της ιστορικής διαπραγμάτευσης και ανθίζει στην αύγή νέων πολιτισμών. Ο μύθος (άθλοι του Έρακλή) δέ συνδέεται με ιστορικά συμβάντα· ενώ ο θρύλος (Τρωικός πόλεμος) έχει πάντα μακρινή σχέση με ιστορικό γεγονός. Δέν είναι εύκολο να βρεθεί ο δρόμος από το θρύλο στο ιστορικό γεγονός. Στη Γένεση υπάρχει η άφήγηση για τον κατακλυσμό· τό ίδιο στο βαβυλωνιακό έπος Gilgamesch, στην έλληνική μυθολογία με τό Δευκαλίωνα και την Πύρρα, σε ίνδικές άφηγήσεις επίσης. Η έπιστήμη τείνει τώρα να δεχθεί την ιστορικότητα του κατακλυσμού κατά την τέταρτη

χιλιετηρίδα π.Χ. Γύρω στο 3700 π.Χ. έγιναν φαίνεται κατακλυσμιαίες βροχές στη Μεσοποταμία και ή ανάμνησή τους διατηρήθηκε στις παραδόσεις των λαών που ανέφερα προηγουμένως.

Πολλά θέματα ανάγονται στην Παλαιά Διαθήκη, άλλα εμφανίζονται από την αρχαία μυθολογία και σε βίους αγίων. Έτσι παράλληλο θέμα με τον Άγιο Γεώργιο που σκοτώνει το θηρίο για ν' απελευθερώσει τη βασιλοπούλα, υπάρχει στην αρχαία μυθολογία του Περσέα που απελευθερώνει την Άνδρομέδα. Στο βίο της όσιας Πελαγίας βρίσκονται στοιχεία από παραδόσεις για την Άφροδίτη Πελαγία. Στην εικονογραφία των πρώτων χριστιανικών αιώνων ο Χριστός εικονίζεται ως ο Όρφέας ή ο Δαυίδ μελωδών.

Άλλα θέματα επανέρχονται σε διάφορους θρύλους, όπως για το άπότητο κάστρο, τον έξιολαμισμένο χριστιανό προδότη και την ωραία κόρη που τελικά άθελά της δοήθηκε στην άλωση του όχυρού. Άλλάζουν διάφορα στοιχεία και λεπτομέρειες αλλά τό βασικό θέμα παραμένει· ό θρύλος συνδέθηκε με την άλωση του Άμορίου και τούς Άραβες τό 838, που είναι ιστορικό γεγονός. Η άποδοχή του θρύλου προϋποθέτει κατάλληλη διάθεση και άνάγκη ψυχική· τούτο φαίνεται στους θρύλους που γεννήθηκαν για την άλωση της Πόλης και έτειναν νά διατηρήσουν άσθηστη την έλπίδα του Γένους ότι πάλι με χρόνους με καιρούς πάλι δικά μας θά 'ναι.

Τά δημοτικά τραγούδια, άρχικά στιχουργήματα ενός ανθρώπου, άνταποκρίνονται στο λαϊκό αίσθημα, γι' αυτό και ό λαός τά ένστερνίζει. Από αυτά, τά ιστορικά συνδέονται πάντοτε μ' ένα ιστορικό γεγονός, συνήθως πολύ σημαντικό (πόλεμο, άλωση πόλεων, Κωνσταντινούπολης, Άδριανούπολης, του κάστρου της Ώριάς), ή με ήρωες αυτών των γεγονότων (π.χ. άκριτικά τραγούδια, τραγούδια των Κολοκοτρωναίων, της Δέσπως Μπότσαρη, των κλεφτών, άρματολών κτλ.). Δέν έκθέτουν τά γεγονότα, που τά προϋποθέτουν γνωστά, αλλά στόχο τους έχουν νά έξάρουν τίς άρετές του λαού ή του ήρωα, νά συγκινήσουν, νά διατηρήσουν τον ένθουσιασμό και την έλπίδα. Άποδίδουν έτσι τό λαϊκό αίσθημα στην πρωτόγονη, άρχική του έκδήλωση, γι' αυτό είναι πηγές έξαίρετες στο σημείο αυτό. Ιστορικά δημοτικά τραγούδια γεννιούνται και στίς μέρες μας. Άφατο πόνο έκδηλώνουν μανιάτικα μοιρολόγια για νέους άντρες που χάθηκαν στη μικρασιατική έκστρατεία του 1919-1922. Τά άκριτικά τραγού-

δια, πού έχουν την αρχή τους στη βυζαντινή αυτοκρατορία, διατηρήθηκαν σ' όλο τον ελληνικό χώρο, αθηντικότερα όμως στα περιφερειακά κέντρα του Έλληνισμού, Πόντο, Καππαδοκία, Κύπρο, προσαρμοσμένα στη γλώσσα της περιοχής και τά τοπικά ιδιώματα.

Φήμες, πολιτικά ανέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα ευδοκίμουν σέ εποχές αναταραχής, δικτατορίας, ξένης κατοχής, λογοκρισίας. Περισσότερο από όλα οι φήμες είναι λογαριασμένες για τό άμεσο παρόν. Όταν τό καθεστώς είναι φιλελεύθερο και υπάρχει έλευθεροτυπία, δέν έχει κανείς νά φοβηθεί και νά αποκρύπτει τά γεγονότα· έτσι οι διαδόσεις είναι λιγότερες. Κάθε νέα φήμη διαφέρει σέ δύο τρία σημεία από την προηγούμενη, ιδίως σέ όνόματα, αριθμούς, χρονολογίες.

Τό πολιτικό ανέκδοτο είναι ένας τρόπος για την άσκηση κριτικής και για ψυχική έκτόνωση σέ καιρούς πού τό άτομο ύφίσταται έντονη πολιτική καταπίεση. Μέ τή σάτιρα ό άνθρωπος έκφράζει την αντίθεσή του, γι' αυτό και τό πολιτικό ανέκδοτο άνθίζει σέ καιρούς χαλεπούς, όπως στή χιτλερική Γερμανία ιδιαίτερα στήν εποχή του πολέμου ή στήν Ελλάδα τον καιρό της δικτατορίας. Η πολιτική σάτιρα άνθιζε και σέ παλιότερες εποχές. Στην παπική Ρώμη υπήρχε ή συνήθεια νά αναρτούν σατιρικό ποιημάτια σέ τρία αγάλματα της Αρχαιότητας (τά δύο υπάρχουν και σήμερα στήν ίδια θέση σέ κεντρικό σημείο της παλιάς πόλης), γνωστά μέ τά όνόματα Pasquino, Marforio και Donna Lucrezia· γι' αυτό και τά σατιρικά αυτά στιχουργήματα είναι γνωστά ως Pasquinades. Επίσης στή Γαλλία κυκλοφορούσαν κατά του καρδινάλιου Μαζαρίνου ως πρωθυπουργού (από τό 1643-1661), και ιδιαίτερα στήν εποχή της Fronde (1648), οι λεγόμενες Mazarinades, λίβελοι ή σατιρικά τραγουδάκια (τά χαριέστερα και πιό χαρακτηριστικά έχουν περιληφθεί και στή σειρά δίσκων *Histoire de France par les chansons*), πού αποδίδουν την πολιτική ατμόσφαιρα και μάλιστα την αντίθεση των εύγενών προς τον ξενοφερμένο πρωθυπουργό. Πολιτικά δίστιχα, ένθουσιώδη ή σατιρικά και ρυθμικά πολιτικά συνθήματα είναι κάτι πολύ συνηθισμένο στους σημερινούς καιρούς.

Ἡ εἰδηση καὶ τὰ νεώτερα μέσα ἐνημερώσεως

Στούς νεώτερους χρόνους χάρις σέ τεχνικές προόδους φάνηκαν νέα μέσα ἐνημερώσεως κι ἔτσι ἀνέκυψαν νέες πηγές γιὰ τόν ἱστορικό, ὁ τύπος, τὰ κινηματογραφικά ἐπικάικρα, οἱ δίσκοι, οἱ μαγνητοταινίες, οἱ τηλεοπτικές ταινίες, πού παρουσιάζουν τίς καθημερινές εἰδήσεις καί τήν ἐπικαιρότητα γενικότερα.

Παλαιότερος τρόπος διαδίδας τῶν εἰδήσεων ἦταν τὰ ὀπτικά σήματα, καπνός τήν ἡμέρα, λάμψη τῆς φωτιάς τή νύχτα. Γιὰ τό Βυζάντιο ἔχουμε ἀκριβή γνώση τῶν θέσεων - πάνω σέ δουνκοροφές - πού ἦταν τοποθετημένες σκοπιές ἀκριβῶς γιὰ τή μετάδοση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν σημάτων ἀπό τὰ σύνορα μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νά εἰδοποιεῖται ἀμέσως τό κέντρο γιὰ τήν εἰσβολή ἐχθρῶν.

Ἐπίσης ὁ ὀρθολογικός τρόπος χρησιμοποίησης τοῦ ἀλόγου μέ τούς ὁργανωμένους κρατικούς σταθμούς (relais), ὅπου οἱ ἐπίσημοι ταχυδρόμοι ἄλλαζαν τό κουρασμένο ἄλλο γιὰ ξακούραστο γιὰ νά συνεχίσουν τό ταξίδι, συνέβαλαν στή γοργή μετάδοση τῆς εἰδησης. Τά παλαιά μεγάλα βασίλεια (Κίνα, Ἰνδίες, Αἴγυπτος, Περσία, Ρώμη), ἡ παπική Curia ἀπό τό ΙΔ' αἰῶνα καί ἡ ἀριστοκρατική Βενετία εἶχαν καλὰ ὁργανωμένη κρατική ὑπηρεσία. Καί στό Βυζάντιο λειτουργοῦσε ἄριστα ὁργανωμένη ὑπηρεσία τοῦ *ὀξέος δρόμου* καί στή μέση περίοδο ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου, στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονταν οἱ δημόσιες συγκοινωνίες καί τό ταχυδρομεῖο, ἦταν ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους κρατικούς λειτουργούς.

Στήν πρόοδο τῆς ταχυδρομικῆς ἐπικοινωνίας βοήθησε ἡ ἐμπορική ἀνάπτυξη καί ἡ ἀνάγκη συνεννόησης μέ τίς συναλλαγές. Εἰδικά στίς ἰταλικές ἐμπορικές πόλεις μέ τὰ μεγάλα οἰκονομικά συμφέροντα ὁργανώθηκε ὑπηρεσία μεταφορᾶς ἐπιστολῶν καί μετάδοσης εἰδήσεων γιὰ τήν εὐδόωση τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῶν ἐνδιαφερομένων, ἡ ὁποία θελτιώθηκε ἀκόμη περισσότερο τό ΙΔ' αἰῶνα μετά τήν ἐμφάνιση τῆς συναλλαγματικῆς ὡς μέσου ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, γιατί ἡ διαπίστωση τῆς φερεγγυότητος τῶν συναλλασσομένων ἔγινε πιό ἀναγκαία. Ἐμποροὶ καί συντέχνιες ἄρχισαν νά δείχνουν ἐνδιαφέρον γιὰ τίς εἰδήσεις πού ἐπηρεάζαν τίς συναλλαγές· ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἔντυπες γνωστοποιήσεις (avvisi) — μνημονεύονται ἀπό τὰ μέσα τοῦ Ις' αἰῶνα — βασισμένες σέ ἰδιωτικές πληροφορίες καί ἀρχικά περιορισμένο στόχο τήν πληροφόρηση ἰδιωτῶν. Στό δεύ-

τερο μισό του Ις' αιώνα τυπώνονται στη Νυρεμβέργη σε άκανόνιστα χρονικά διαστήματα, ανάλογα με την άφιξη ταχυδρομείου, οι Zeittungen*, για να εξυπηρετήσουν έμπορικές ανάγκες και σκοπούς. Οι ειδήσεις για στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα ενδιαφέρουν όλο και μεγαλύτερο κύκλο ιδιωτών.

Οί έφημερίδες

ή ιστορία
τους

Για πρώτη φορά εκδίδεται τό 1631 στη Γαλλία από τό γιατρό και βασιλικό ιστοριογράφο Théophraste Renaudot (1586-1653) έφημερίδα με τόν τίτλο Gazette de France. φύλλο εβδομαδιαίο. Καθημερινές έφημερίδες έχουμε στην Άγγλία πρώτη φορά τό 1702 και στη Γαλλία τό 1771. Στη διάδοση του τύπου συνέβαλαν πολύ τά νέα τεχνικά μέσα τόσο κατά την έκτύπωση (από τά 1814 μπαίνουν σε χρήση άτμοκίνητα πιεστήρια που θά άντικατασταθούν αργότερα από τά ηλεκτροκίνητα, διαρκώς τελειοποιούμενα), όσο και κατά τη μετάδοση των ειδήσεων. Ό σιδηρόδρομος με την αδιάκοπη κίνηση νύχτα μέρα, ό ηλεκτρικός τηλεγράφος (ή πρώτη χρήση σε έφημερίδες χρονολογείται από τό 1845), ό ασύρματος, ή τηλεφωνική επικοινωνία σε διεθνή κλίμακα και σήμερα τά Telex έχουν συντομεύσει διαδοχικά τό χρόνο, που κατά τό προηγούμενο στάδιο ήταν αναγκαίος για τη μετάδοση μιάς είδησης. Η όργάνωση ειδησεογραφικών πρακτορείων, με παλαιότερο τό Havas (1835), ήταν άλλος ένας συντελεστής.

δημοσιογρα-
φική
δεοντολογία

Η ακρίβεια, ή αλήθεια, ή πληρότητα και ή ταχεία μετάδοση των ειδήσεων είναι τά ουσιώδη στοιχεία που πρέπει νά χαρακτηρίζουν αυτά που αναγράφει ή έφημερίδα, ή όποία αποκτά μεγαλύτερο κύρος, όσο περισσότερο οι ειδήσεις της διακρίνονται γι αυτές τίς ιδιότητες. Σήμερα μερικές έφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας έχουν μιά τάση νά παρουσιάζουν όχι τά γεγονότα που έγιναν, αλλά όπως κατά τη γνώμη τους έχουν πιθανότητα στό έγγύς μέλλον νά έξε-λιχθούν, όποτε θέβαια δέν πρόκειται περί ειδησεογραφίας αλλά περί μελλοντολογίας. Μερικές έφημερίδες εφθασαν σε τέτοιες υπερβολές, ώστε αναμενόμενη έκδοση γεγονότος άνέγραψαν ως συμβάν, που όμως διαψεύστηκε από τά πράγματα. Από τά πιο κτυπητά παραδείγματα είναι ή περιγραφή της άφιξης στο αεροδρόμιο της Νέας

* Έφημερίδες.

Ἀπό τὴν πρώτη σελίδα τῆς σατυρικῆς ἐφημερίδας τοῦ Γ. Σουρῆ
Ο ΡΩΜΗΟΣ.

Ὑόρκης τοῦ ἀεροπλάνου τῶν Nungesser καὶ Coli πού στο μεταξύ εἶχε
χαθεῖ στὸν Ἀτλαντικό. Στὶς προεδρικές ἐκλογές τῶν Ἡνωμένων
Πολιτειῶν τοῦ 1948 ἡ Tribune τοῦ Σικάγου πεπεισμένη γιὰ τὴ νίκη
τοῦ ρεπουμπλικανικοῦ κόμματος, παρουσίασε στοῦ φύλλο τῆς 3 Νοεμ-
βρίου 1948 μέ μεγάλα στοιχεῖα τὴν εἶδηση: Dewey (ὁ ὑποψήφιος τῶν
ρεπουμπλικάνων) defeats Truman. ἐνῶ νικητὴς τῶν ἐκλογῶν ἀναδεί-
χτηκε ὁ Harry Truman τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος.

Στὶς παλαιότερες ἐφημερίδες τὸ κύριο δάρος κρατοῦσαν οἱ πολι-
τικές εἰδήσεις. Ἡ ἀνάμιξη τῶν ἐφημερίδων στὴν πολιτικὴ χρονολο-
γεῖται στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, κατὰ τὴ διαμάχη
μεταξὺ Συντηρητικῶν (Tories) καὶ Φιλελεύθερων (Whigs). Κατὰ τὴ
γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὁρισμένα φύλλα, ὅπως L'ami du peuple τοῦ
Jean-Paul Marat, Le vieux Cordelier τοῦ Camille Desmoulins, ἄσκησαν
σημαντικὴ ἐπιρροή στὴ διαμόρφωση τοῦ φρονήματος τῶν πολιτῶν.
Ἡ ἀνάπτυξη καὶ οἰκονομικὴ ἀνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης προσέγγισε
εὐρύτερα στρώματα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου μέ τὴν πολιτικὴ καὶ
συνέβαλε στὴν εὐρύτερη κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων. Ὁ Ναπο-
λέοντας προσπάθησε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν τύπο γιὰ νὰ ἐπηρεάσει

περιεχόμενα
τῆς
ἐφημερίδας

τήν κοινή γνώμη. Έτσι οι έφημερίδες απόκτησαν πολιτικό χαρακτήρα και ξέφυγαν από τον άρχικό τους σκοπό, την άπλή άναγραφή ειδήσεων.

κύριο άρθρο
και σχόλια

Κύριο άρθρο και σχόλια εκφράζουν την πολιτική γραμμή του έκδοτου της έφημερίδας, ευθυγραμμισμένη συνήθως με όρισμένο πολιτικό κόμμα. Υπάρχουν βέβαια και ήμερησια φύλλα που ακολουθούν ανεξάρτητη πολιτική ως προς τα συγκεκριμένα κόμματα αλλά που έμπνέονται από μιá γενικότερη ιδεολογική τοποθέτηση. Π.χ. οι Times του Λονδίνου έμμένουν σε συντηρητική ιδεολογική γραμμή, αλλά χωρίς νά έπηρεάζεται ή ανεξαρτησία της γνώμης τους σε πολλά θέματα. Στή γαλλική Monde πάλι είναι προφανής ή φιλελεύθερη ιδεολογική τοποθέτηση, χωρίς καμιά ιδιαίτερη κομματική σύνδεση.

[Η διάδοση της παιδείας και ή καλλιέργεια του κοινού έστρεψαν τό ενδιαφέρον του και σε θέματα πολιτιστικά. Η διεύρυνση των οικονομικών συναλλαγών και ή άπήχησή τους στή δημόσια ζωή του τόπου και στο διεθνή χώρο, καθώς και στήν άτομική των πολιτών κέντρισαν τό ενδιαφέρον όλο και μεγαλύτερου αριθμού προσώπων τόσο μεταξύ των οικονομικών κύκλων, όσο και του μορφωμένου κοινού.

Έτσι σήμερα οι έφημερίδες περιλαμβάνουν κύριο άρθρο, ειδήσεις για την έξωτερική και έσωτερική πολιτική, σχόλια πάνω στα γεγονότα της επικαιρότητας, την κίνηση του χρηματιστηρίου, οικονομικές σελίδες (στις σοβαρότερες έφημερίδες δημοσιεύονται έπισκοπήσεις για τα οικονομικά προβλήματα από ειδικούς έπιστήμονες) και άλλες που άναφέρονται στήν καλλιτεχνική ζωή τόσο με τη μορφή ειδήσεων, όσο και με την άσκηση κριτικής στα έργα που παίζονται στο θέατρο, κινηματογράφο, λυρική σκηνή και σε μικρότερη έκταση στα τηλεοπτικά προγράμματα. Στήλες είναι αφιερωμένες στις εκθέσεις και στα νέα βιβλία (στά τελευταία με άυστηρή έπιλογή). Μερικές ξένες έφημερίδες (π.χ. οι άγγλικοί Times και ό γαλλικός Figaro) παρουσιάζουν περιοδική έκδοση ειδικού φιλολογικού παραρτήματος.

Σήμερα οι κοινωνικές άγγελίες τείνουν νά περιοριστούν. Η κοσμική στήλη, ή όποία παλαιότερα για όρισμένους κύκλους ήταν τό θέλγητρο μερικών έφημερίδων, όπως του γαλλικού Figaro ή του έλληνικού Έλεύθερου Βήματος, τα τελευταία χρόνια άρχισε άλλο νά περιορίζεται κι άλλο νά καταργείται έντελώς. Αντίθετα, πολλα-

πλασιάζονται οι συνεντεύξεις, συζητήσεις, έρευνες πάνω σε φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. για την προστασία του περιβάλλοντος, τό κυκλοφοριακό, τή νεότητα, τά ναρκωτικά, τή νομιμοποίηση τής άμβλωσης, τό διασμό, τήν τύχη τών ήλικιωμένων προσώπων και όμοια), γραμμένες πολλές φορές μέ τή βοήθεια ειδικών έπιστημόνων, διαφωτιστικές και χρήσιμες για τό κοινό, στό όποιο μεταφέρουν τίς νέες άπόψεις και ιδέες. Άθλητικές στήλες και κατά διαστήματα ειδικό άφιέρωμα στό αúτοκίνητο (πληροφοριακό για νέα μοντέλλα, άγώνες, όδήγηση) δείχνουν τούς νέους προσανατολισμούς τής κοινωνίας.

Σέ όλες τίς χώρες ή ποιότητα τών έφημερίδων ποικίλλει. Άλλες προορίζονται γι' άνεπτυγμένο, καλλιεργημένο κοινό, κι άλλες για εύρύτερα στρώματα. Στίς πρώτες ή κυκλοφορία φθάνει σέ πολύ μικρότερο αριθμό φύλλων σέ σύγκριση μ' εκείνον τών λαϊκοτέρων. Υπάρχει και μιá ενδιάμεση κατηγορία πού τείνει νά ίκανοποιήσει τίς αξιώσεις και του ύψηλης στάθμης άναγνωστικού κοινού αλλά πού στρέφει τήν προσοχή της και σέ γεγονότα χαριέστερα ή συγκλονιστικά, τά όποια παρουσιάζονται μέ πολλή ζωντάνια και συνήθως πλούσια εικονογράφηση. Στήν τελευταία αúτη κατηγορία άνήκουν γερμανικές και ίταλικές έφημερίδες. Άπό τίς διεθνούς κύρους σημερινές έφημερίδες μνημονεύω: Times, Guardian, Le Monde, Züricher Zeitung, Frankfurter Allgemeine, Die Welt, New York Times, Corriere della sera, Πράδντα, Ισθόστια. Η έγκυρη Le Temps έπαψε νά εκδίδεται μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Μιάν άλλη όψη τής πολιτικής επικαιρότητας, του ιδεολογικού κλίματος και τής έλευθερίας τής σκέψης δίνουν τά σατυρικά φύλλα, από τά όποια παγκόσμια φήμη έχουν τό άγγλικό Punch, τό γαλλικό Canard enchainé και τό γερμανικό Simplicissimus.

Η πρώτη έφημερίδα στήν έλεύθερη Έλλάδα κυκλοφόρησε στήν Καλαμάτα τό 1821 μέ τίτλο Έλληνική Σάλπιγξ. Τήν εποχή του Καποδίστρια εκδίδονται ό Φίλος του νόμου, ό Απόλλων. Στίς ελληνικές παροικίες τής διασποράς από τό τέλος του ΙΗ' αιώνα άρχισε ή έκδοση έφημερίδων, όπως στή Βιέννη από τό 1791 τής Έφημερίδος πού έπιμελούνται οι άδελφοί Μαρκίδες Πούλλιοι. Για τόν τύπο τής Έπανάστασης βλ. Αίκατερίνης Κοιμάνο: Ό τύπος στόν άγώνα (1821-1827) τ. 1-3, Άθήνα 1971 και για τόν ελληνικό τύπο

γενικότερα Κ. Μάγερ: 'Ιστορία του ελληνικού τύπου τ. 1-3, 'Αθήνα 1957-1960]

κριτήρια
αξιολόγησης
από τον
ιστορικό

Ο τύπος είναι εξαιρετικά σημαντική πηγή από πολλές σκοπιές. Αυτονόητη είναι η ιδιαίτερη προσοχή που πρέπει ο ιστορικός να καταβάλει έπεξεργαζόμενος το υλικό των έφημερίδων για ν' αποφύγει λάθη στην παρουσίαση των γεγονότων και νά εκτιμήσει σωστά τον αντίκτυπο στην κοινή γνώμη κατά τη συναγωγή συμπερασμάτων. Πρέπει ακόμη νά μήν ξεχνά την κατά καιρούς πολιτική τοποθέτηση της έφημερίδας και ως ποιό σημείο μπορεί νά έπηρεάζεται από αυτήν η είδησεογραφία και η άρθρογραφία της.

Γιά παράδειγμα φέρνω τον ελληνικό τύπο κατά την Έπανάσταση του 1821, ό όποιος, άνάλογα μέ την πολιτική μερίδα που εύνοούσε, παρουσίαζε και τά γεγονότα. Της έποχής του δίχασμού καθώς και των χρόνων του φανατικού Βενιζελισμού και 'Αντιβενιζελισμού οί έφημερίδες είναι ό καλύτερος καθρέφτης των συγκινησιακών ροπών που σκότιζαν τό νου και ύποδαύλιζαν τά πάθη. Σημαντικό υλικό για την πρόοδο της φιλελληνικής κίνησης στη Γαλλία προσφέρει ό γαλλικός τύπος, παρισινός και έπαρχιακός των μεγάλων άστικών κέντρων (Μασσαλίας, Τουλούζης, Λυών, Στρασβούργου κτλ.), στον όποιο δημοσιεύονταν ειδήσεις για την ελληνική Έπανάσταση, συνήθως άκριβείς, κάποτε όμως και άνακριβείς είτε σκόπιμα είτε από κακή έννημέρωση. Οί πληροφορίες για τίς φιλελληνικές εκδηλώσεις σέ κάθε πόλη, τή συχνότητα, την έπιτυχία, τή συμμετοχή του Κοινού έπιτρέπουν νά σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τό ξεκίνημα, τό ριζώμα και την άνθηση του γαλλικού Φιλελληνισμού.

περιορισμοί
έλευθεροτυ-
πίας

Ο τύπος δέν κυκλοφορεί πάντοτε υπό καθεστώς έλευθερίας. Κατά καιρούς και κατά χώρες επιβάλλονται φραγμοί, μεγαλύτεροι ή μικρότεροι της έλευθεροτυπίας και η λογοκρισία είτε σέ ειρήνη είτε σέ πόλεμο δημιουργεί ένα άσφυκτικό κλοιό στην έκφραση της έλευθερης γνώμης. Έτσι συχνά ό τύπος, ιδίως στα δικτατορικά καθεστώτα, ούτε τό φρόνημα του λαού έκφράζει ούτε όλες τίς ειδήσεις παρουσιάζει ούτε όπως αυτές πραγματικά έχουν. Και αν καμιά φορά ξεφύγει από τίς κυβερνητικές έντολές ύποβάλλεται σέ σοδαρές κυρώσεις. Όταν μιά χώρα βρίσκεται σέ έμπόλεμη κατάσταση, ό τύπος ύπάγεται σέ κρατικό έλεγχο όχι μόνο ως προς τό σχολιασμό των ειδήσεων αλλά και στο τί θα άναγραφεί και πώς θα παρουσια-

στεί. Στόν τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο τό Γερμανικό στρατιωτικό έπιτελείο καί κατά συνέπεια ό γερμανικός τύπος απέκρυσαν σχεδόν ένα μήνα τήν επανάσταση τής Βαρσοβίας τό 1944 καί τήν ανακώ- νωσαν μόνο μετά τήν καταστολή της. 'Ο γερμανικός τύπος, σχο- λιάζοντας τήν απόδραση τών Συμμάχων στή Νορμανδία (6 'Ιουνίου 1944) καί τήν άργή σχετικά στήν άρχή επέκταση του προγεφυρώ- ματος, ύποστήριζε σύμφωνα μέ τίς έντολές πού είχε πάρει από τό 'Υπουργείο Προπαγάνδας ότι οί γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις περίμεναν νά συγκεντρωθοῦν περισσότεροι έχθροί γιά νά τούς πε- τάξουν όλους μαζί στή θάλασσα.

"Όλα αυτά πρέπει νά τά έχει στό νοῦ του ό ιστορικός, όταν χρησιμοποιεί τόν τύπο ως ιστορική πηγή, ιδίως γιά τά στρατιω- τικοπολιτικά γεγονότα, γιατί ή απόκρυψη ειδήσεων σέ άλλους τομείς δέ φαίνεται από τήν άρχή άν βοηθάει στήν προστασία τών κρατικών συμφερόντων, ώστε νά διαταχθεί εὐθύς ή άποσιώπησή τους. Έκ τών υστερών μπορεί διακριτικά νά μή δοθεί συνέχεια.

'Ο ύψηλότερης στάθμης τύπος εἶναι σπουδαίο δοθήμα γιά ν' αποκτήσει ό ιστορικός σαφή εἰκόνα τών πολιτικών ροπών τής εποχής καί νά συλλάβει τήν άπήχησή τους στήν κοινή γνώμη. Καθρεφτίζει άκόμη τά γενικότερα διαφέροντα, είτε ως δέκτης είτε ως καθοδη- γητής του Κοινού, όπως δείχνουν άλλωστε οί στήλες πού χάνονται (π.χ. ή κοσμική στήλη· τό μυθιστόρημα σέ συνέχειες, αντίστοιχο μέ τό όλο ὕφος τής έφημερίδας, μέ λογοτεχνική ποιότητα στίς σοβαρές, περιπετειώδες καί χωρίς άξιώσεις στίς λαϊκότερες) ή οί νέες πού δημιουργούνται, όπως π.χ. όδηγός του άγοραστή (χρησιμοποιείται μάλιστα ή ξένη λέξη Marketing), όδηγός δίσκων, παρακολούθηση του ράλλυ αὐτοκινήτων, είσβολή τών άφηγήσεων σέ σκίτσα (comics) στά λαϊκότερα έντυπα, πληροφορίες καί άρθρα γιά έπιτεύγματα τής ια- τρικής, ιδιαίτερα στήν προληπτική ιατρική καί τή θεραπευτική ά- γωγή.

Οί άξιόλογες έφημερίδες διατηροῦν άρχεία, τά όποία ό μελετητής μπορεί νά συμβουλευθεί, ιδίως όσον άφορά τίς πολιτικές αναλύσεις πού κατά καιρούς έχουν δημοσιευθεί ανυπόγραφες. 'Άλλ' από τά άρχεία τών έφημερίδων φαίνεται, ποιοί ήταν οί συντάκτες τών άρθρων ή τών έπισκοπήσεων, πολιτικών, στρατιωτικών, οίκοноми- κών κι έτσι ό ιστορικός πού θά τίς χρησιμοποιήσει δέν έχει ένα άνώνυμο γραπτό αλλά ένα έπώνυμο κείμενο.

ή άξία τής
δημοσιογρα-
φίας

άρχεία
έφημερίδων

έφημερίδα
του τοίχου

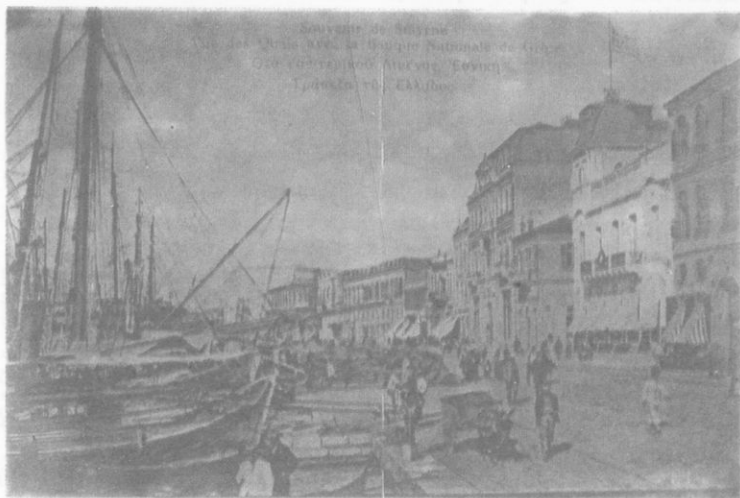
Στή σύγχρονη Κίνα, για την οποία ή πληροφόρησή μας είναι πενιχρή, αφού οι κρατικές αρχές φέρνουν στή δημοσιότητα μόνον ό,τι κρίνουν καί στήν έκταση πού κρίνουν σκόπιμο, ένα μέσο δημοσιότητας είναι καί οι λεγόμενες έφημερίδες τοίχου πού κι αυτές έχουν επίσημη προέλευση. Καλύπτουν την έξωτερική επιφάνεια οίκοδομημάτων καί έχουν προορισμό την πληροφόρηση του Κοινού για σπουδαίο επίκαιρο θέμα. Στους ταραγμένους καιρούς της λεγόμενης πολιτιστικής επανάστασης, οι έφημερίδες του τοίχου ήταν τό πιό αυθεντικό μέσο πληροφόρησης του Κοινού καί συνάμα των ξένων διπλωματών, άνταποκριτών.

“κίτρινος
τύπος”

Κατά καιρούς καί κατά χώρες κυκλοφορούν διάφορα έντυπα (ήμερήσια, εβδομαδιαία ή σέ ακανόνιστα χρονικά διαστήματα) πού χαρακτηρίζονται ως «κίτρινος τύπος». Ό όρος αυτός δηλώνει τίς έφημερίδες εκείνες πού δέν επιδιώκουν την όρθή πληροφόρηση της κοινής γνώμης, αλλά ζητούν νά εκμεταλλευθούν πολιτικές, προσωπικές, οικονομικές, κοινωνικές καταστάσεις καί άλλοτε νά προκαλέσουν φανατισμούς καί έξαψη των πολιτικών παθών, άλλοτε πάλι νά σπιλώσουν εξέχουσες προσωπικότητες, παίρνοντας άφορμή συνήθως από συμβάντα της προσωπικής καί οικογενειακής τους ζωής. Στήν πρώτη περίπτωση πέφτει τό βάρος στήν έξαψη του πολιτικού πάθους καί την ένδεχόμενη ένισχυση του κόμματος πού τό έντυπο ύποστηρίζει. Τέτοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στήν Ελλάδα σέ περιόδους πολιτικών παθών, όπως ήταν ή εποχή του διχασμού καί ή μεγάλη διαμάχη βενιζελικών-άντιβενιζελικών, μέ τελευταίο ξέσπασμα την περίοδο πού ακολούθησε τό επαναστατικό κίνημα του 1935.

“κίτρινα
σωματεία”

Ό όρος «κίτρινος τύπος» όφείλεται στό γεγονός ότι κάτω από την έξαλλη αυτή πολιτική πολλές φορές κρύβεται ή αφειδώλητη παροχή στήν έφημερίδα ανταλλαγμάτων, βασικά χρήματος, πού στήν πιό έντυπωσιακή του μορφή είναι τό χρυσάφι. Έτσι τό κίτρινο χρώμα του χρυσού έδωκε την όνομασία «Κίτρινος τύπος». Παράλληλο φαινόμενο άπαντά καί σέ άλλον κοινωνικό τομέα: στό εργατικό κίνημα, όπου επίσης είχαμε τά λεγόμενα «κίτρινα σωματεία». Την εποχή πού τό εργατικό κίνημα ήταν στα πρώτα του δήματα καί ή εργατική τάξη δέν είχε συνείδηση της δύναμής της, οι συνθήκες δουλειάς ήταν σκληρές, σχεδόν άπάνθρωπες, οι βιομηχανίες των μεγάλων χωρών θέλησαν νά φέρουν έμπόδια στήν άνάπτυξη του

Σμύρνη, ή προκυμαία της. Άρχεϊο Μ. Μεγαλοκονόμου.

ἐργατικοῦ κινήματος, ιδρύοντας σωματεῖα πού χρηματοδοτοῦσαν οἱ ἴδιες καί μ' αὐτό τόν τρόπο προσπαθοῦσαν νά δημιουργήσουν ἕνα πειθήνιο στούς ἐργοδότες ὄργανο. Αὐτά τά σωματεῖα ὀνομάστηκαν ἀπό τούς ἀντιπάλους «κίτρινα σωματεῖα».

Νεώτερα ὀπτικά καί ἀκουστικά μέσα ἐνημέρωσης. Ἡ χρησιμοποίησή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν.

Ὁ ἱστορικός τῆς σύγχρονης ἐποχῆς ἔχει στή διάθεσή του γιά πρώτη φορά ἀθηντικό ὕλικό γιά τά πολιτικά καί πολεμικά γεγονότα τήν ὥρα πού συμβαίνουν χάρι στά κινηματογραφικά ἐπικάϊρα καί κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες καί στά μαγνητοσκοπημένα τηλεοπτικά προγράμματα. Οἱ ταινίες ἐπικάϊρων εἴτε ὀφείλονται στόν κινηματογράφο εἴτε στήν τηλεόραση μέ τή συγκλονιστική ἀμεσότητα πού παρουσιάζουν καθιστοῦν ἐγγύτερη τήν ἐπικοινωνία τοῦ ἱστορικοῦ μέ τήν πραγματικότητα, ὅταν μάλιστα πρόκειται γιά κοσμοϊστορικά γεγονότα σάν αὐτά πού γνώρισε ἡ ἐποχή μας, μέ δύο παγκόσμιους πολέμους, ἐπαναστάσεις καί ταραχές σ' ὅλη σχεδόν τήν οἰκουμένη,

άνοδο καί συντριβή τοῦ φασισμού καί ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στήν Εὐρώπῃ, ἀποτίναξη τῆς ἀποικιοκρατίας κτλ. Ἀλλά τὰ ἐπίκαιρα καί ἰδιαίτερα τῶν πολεμικῶν περιόδων, ἐκτός ἀπό τόν ἀποσπασματικό τους χαρακτήρα, εἶναι φυσικό νά παρουσιάζουν τήν καλύτερη ὄψη ἐκείνου πού τὰ ἀποτύπωσε καί τῇ χειρότερῃ τοῦ ἀντιπάλου· ἐπομένως, κατά τῇ χρησιμοποίησή τους πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη τό ὑποκειμενικό στοιχείο καί ἡ τυχόν μονομέρεια τῆς ἐξιζόνισης.

Χάρη στήν τεχνική τῆς μαγνητοφώνησης ἀποτυπώνονται σέ δίσκους καί μαγνητοταινίες οἱ λόγοι ἐπίσημων προσώπων, οἱ ἀγορεύσεις στή βουλή ἢ σέ διεθνεῖς διασκέψεις καί γενικά ἐπίσημες συνομιλίες. Ἀλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ μαγνητοταινίες ἔχουν τό μειονέκτημα νά μποροῦν εὐκόλα νά ὑποστοῦν ἀλλοιώσεις εἴτε μέ τήν περικοπή λέξεων καί φράσεων εἴτε μέ τῇ συγκόλληση τμημάτων, ὁπότε τό ἀρχικό κείμενο δυνατόν νά ἀλλοιωθεῖ τελείως. Γι' αὐτό τό περιεχόμενο τῶν μαγνητοταινιῶν πρέπει νά ἐλέγχεται μέ ἄλλες σύγχρονες ἀσφαλεῖς πηγές.

Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ περιορίζεται σέ μερικά καίρια ἔργα.

Στά παλαιότερα, κλασικά στό εἶδος τους συγγράμματα τῆς θετικιστικῆς Σχολῆς προέχει ἡ παροχή ὁδηγιῶν γιά τήν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν καί τήν ἱστορική μέθοδο.

J. G. D r o y s e n: Historik, Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte, 1η ἔκδ. 1858, 3η ἔκδ. /ἀνατύπωση München 1958.

E. B e r n h e i m: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1η ἔκδ. 1889, 6η ἔκδ. Leipzig 1914, μέ φιλοσοφική ἐπέκταση, ὅπως τονίζεται καί στόν τίτλο.

Γενεές ἐπιστημόνων διδάχτηκαν τήν ἐρευνητική μέθοδο ἀπό τό ἐγχειρίδιο C. V. L a n g l o i s - C. S e i g n o b o s: Introduction aux études historiques, Paris 1897, ἐξελληνισμένο ἀπό τόν ἀκάματο Σπ. Λάμπρο: Εἰσαγωγή εἰς τάς ἱστορικές μελέτας, Ἀθῆναι 1902.

W. B a u e r: Einführung in das Studium der Geschichte, 2η ἔκδ. Tübingen 1928, καί ἀνατύπωση Frankfurt 1961.

Ἀντίθετα, σέ πολλά νεώτερα ἔργα τό κέντρο τοῦ δάρους πέφτει στά προβλήματα τῆς ἱστορικῆς γνώσης (ἐκταση καί ἀσφάλεια) καί μεθόδου.

N. Βλάχος: Θεωρητικά καί μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Ἀθῆναι 1925.

R. A r o n: Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique, Paris 1948.

M. B l o c h: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, Paris 1949.

G. R e n i e r: History, its Purpose and Method, London 1950.

H. I. M a r r o u: De la connaissance historique, Paris 1954, 6η ἀναθεωρημένη ἔκδοσις, Paris 1974.

W. E c k e r m a n n: Einführung in das Studium der Geschichte, Berlin 1969.

P. V e y n e: Comment on écrit l'histoire, Essai d'épistémologie, Paris 1971.

Ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Ch. S a m a r a n ἔχει ἐκδοθεῖ στή σειρά Encyclopédie de la Pléiade μέ τόν τίτλο L' histoire et ses méthodes, Paris

1961 ογκώδης τόμος, αφιερωμένος στην επιστήμη της Ιστορίας και γραμμένος από ομάδα ειδικών. Έκτός από την κατατοπιστική εισαγωγή και τα κεφάλαια για τους παλαιούς, αναγνωρισμένους βοηθητικούς κλάδους, καταχωρισμένους στη γενική υπόδιαίρεση «Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών», έχουν προστεθεί κεφάλαια σχετικά με νεώτερους προ-ανατολισμούς της έρευνας στην αναζήτηση μαρτυριών, όπως σύγχρονα τεχνικά μέσα οπτικο-ακουστικά, γλωσσολογία, μελέτη οικονομικών και κοινωνικών, δημογραφία, στατιστική, ιστορία των ιδεών. Ίδιαίτερη έμφαση δίνεται στα τεχνικά θέματα της διατήρησης και παρουσίασης των μαρτυριών, τα οποία εξετάζονται στα κεφάλαια για την προστασία των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ανασκαφών, την οργάνωση των μουσείων και έκθεση των αντικειμένων, την οργάνωση βιβλιοθηκών και αρχείων και συντήρηση βιβλίων, εγγράφων και του ευαίσθητου υλικού των ταινιών, την κατάρτιση τανιοθηκών, δισκοθηκών, αρχείων φωτογραφιών.

Στις βοηθητικές επιστήμες αναφέρεται και τό βιβλίο του R. Delort: *Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire*, Paris 1969.

Στις μεγάλες χώρες υπάρχουν ευσύνοπτοι οδηγοί για τον κατατοπισμό των σπουδαστών. Ξιόλογη είναι ή ακόλουθη γαλλική σειρά, στην οποία παρέχονται μεθοδολογικές οδηγίες και προπάντων βασική βιβλιογραφική ενημέρωση. Η βιβλιογραφία έχει καταταχτεί μεθοδικά κατά χώρες, εποχές, κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις (π.χ. οικονομία, εκκλησιαστική ιστορία, τέχνη, ιστορία ιδεών) και επιμέρους προβλήματα, π.χ. συσχέτιση θρησκευτικού και οικονομικού δίου, δημογραφικά προβλήματα κτλ.

P. Petit: *Guide de l'étudiant en histoire ancienne*, Paris.

M. Pacaut: *Guide de l'étudiant en histoire médiévale*, Paris.

P. Guiral - R. Pillorget - M. Agulhon: *Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine*, Paris 1971.

G. Kitson Clark: *Guide for research students on historical subjects*, Cambridge 1958.

Εύρετήριο προσώπων

- Ἀδριανός 60
 Aetheria μοναχή 41
 Αἰσχίνης 86
 Ἀλέξανδρος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 44, 58, 59, 65
 Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός 76, 78
 Alfieri D. 101
 Ἀμμιανός Μαρκελλίνος 95
 Ἀνδοκίδης 86
 Ἄννα Κομνηνή 95
 Ἀντώνιος 86
 Ἀριστοφάνης 105
 Ἀριστοτέλης 69
 Ἀρκάδιος αὐτοκράτορας 42
 Ἀθανασιάδης T. 105
 Αὐγουστίνος 6
 Αὐγουστος 15, 65
 Aulard A. 98

 Balzac H. de 16, 86
 Barbusse H. 105, 107
 Barras P. 100
 Βασίλειος ὕπατος 35
 Bellini G. 89
 Benesch Ed. 77
 Βενέζης Ἡλ. 105
 Bertrandon de la Brocquière 41
 Bismarck O. v. 76, 98, 100
 Bloch M. 12
 Bossuet J.-B. 6
 Brüning H. 99
 Buchanan G. 100
 Bülow B. v. 100

 Γάιος 69
 Gaulle Ch. de 98, 101
 Gaxotte P. 98
 Γεώργιος Παχυμέρης 95
 Γεώργιος Πισίδης 105

 Γερμανός ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν 102
 Gibbon Ed. 13
 Γκόγκολ N. 104
 Glotz G. 46
 Canaletto 89
 Casanova G. 101
 Celine 107
 Cellini B. 100
 Chamberlain H. St. 30, 31
 Champollion J. Fr. 51
 Charlotte - Elisabeth περιγκήπισσα Παλατινάτου 85
 Chateaubriand 87, 88, 101
 Churchill W. 44, 101
 Ciano G. 101
 Compté A. 5
 Conquet A. 102
 Courier P. L. 88
 Gobineau J.A. 30, 31
 Goethe W. 86
 Γουλιέλμος Α΄ αὐτοκράτορας 76
 Γρηγόριος ΙΓ΄ πάπας 36, 75
 Guicciardini Fr. 96, 100
 Guirvitch G. 27

 Δραγούμης N. 102
 Δράμαλης πασάς 38
 Δαφνής Γρ. 107
 David L. ζωγράφος 16
 Δημοσθένης 86
 Desmoulins C. 113
 Dewey Th. 113
 Διοκλητιανός 16, 17, 42, 65
 Δίων Κάσσιος 93
 Dorgeles R. 105

 Einstein Al. 107
 Eisenhower D. 99

Engels Fr. 87

Εὐριπίδης 8

Ζαβιτσιάνος 102

Zola E. 104

Ζορμπάς Ν. 102

Ζούκωφ Β. 101

Ἡράκλειος αὐτοκράτορας 16,
25, 61, 105

Ἡρόδοτος 10, 11, 62, 93, 94 106

Ἡρώνδας 69

Θουκυδίδης 11, 93, 94, 95, 106

Θεμιστίας 86

Θεοδώρα αὐτοκράτειρα 90

Θεοδόσιος Α' αὐτοκράτορας 42

Θεοφάνης 93

Ἰγνάτιος ἀπὸ τὸ Σμολένσκ 41

Ἰμπν Καλντοῦν 5

Ἰμπν Μπατούτα 41

Ἰωάννης ζ' Καντακουζηνός
αὐτοκράτορας 99Ἰωάννης Α' Τζιμισκής αὐτοκρά-
τορας 73Ἰουστινιανός Α' 11, 35, 43, 59,
90, 95Ἰουστινιανός Β' αὐτοκράτο-
ρας 61

Ἰσοκράτης 86

Καίσαρ Ἰούλιος 14, 36, 59 99

Καποδίστριας Ἰω. 81

Καρακάλλας 70

Κάρολος Η' βασιλιάς τῆς Γαλ-
λίας 96

Κασομούλης Ν. 102

Κικέρων 8, 84, 86

Κολοκοτρώνης Θ. 102

Κολόμβος Χρ. 14, 43

Κωνσταντίνος Α' αὐτοκράτορας
16, 42, 58, 61, 93Κωνσταντίνος Ε' αὐτοκράτορας 17
Κωνσταντίνος Ζ' αὐτοκράτορας 73
Κοραῖς Ἀδ. 86, 88

Λάμπρος Σπ. 25

Las Cases E. 102

Lebon G. 24

Λέων Γ' αὐτοκράτορας 17, 60

Λέων Δ' αὐτοκράτορας 60

Λέων ΣΤ' αὐτοκράτορας 61, 101

Λιβάνιος 86

Λικίνιος 42

Λιουτπράνδος ἐπίσκοπος 79

Λουδοβίκος ΙΑ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 93Λουδοβίκος ΙΔ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 85, 100Λουδοβίκος ΙΕ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 85Λουδοβίκος - Φίλιππος βασιλιάς
τῆς Γαλλίας 62

Λούθηρος 8, 43, 87, 106

Ludendorff E. v. 99

Λυκοῦργος ρήτορας 86

Λυσίας 86

Mabillon J. 77

Machiavelli N. 96

Μακρυγιάννης Γ. 102

Malraux A. 105

Marat J. P. 113

Μαρία - Ἀντουανέττα βασί-
λισσα 85Μαρία - Θηρεσία αὐτοκράτειρα
85

Μαρκίδες Πούλλιοι 114

Marx K. 27, 86, 87

Mathiez A. 98

Max πρίγκηπας τῆς Βάδης
101

Μαζαράκης Ἀλ. 102

- Μαζαρίνος 100, 110
 Μελισσηνός Μακάριος 52
 Μένανδρος 69
 Mercy d' Argenteau Fr. 85
 Μεταξάς Ίω. 102
 Μιχαήλ Ἀγγελος 16
 Μιχαήλ Ἀτταλειάτης 95
 Μιχαήλ Ψελλός 95, 99
 Michelet J. 98
 Μιλτιάδης 90
 Μωάμεθ 33
 Montesquieu Ch. 28
 Montgomery B. στρατάρχης 44
 Μυριθήλης Στρ. 105
 Matteo 95

 Νάκου Λιλίκα 107
 Ναπολέοντας 14, 29, 34, 44,
 102, 113
 Νέρων 65
 Νικηφόρος Β' Φωκάς αὐτοκρά-
 τορας 79
 Νικηφόρος Γρηγοράς 96
 Νικήτας Χωνιάτης 8, 96
 Ντοστογιέφσκι Φ. 104

 Ξενοφών 94, 98, 99, 106

 Ὀνώριος αὐτοκράτορας 42
 Ὅθων Α' αὐτοκράτορας 79
 Otto von Freising 95

 Πάγκαλος Θ. 101
 Paléologue M. 101
 Papen Fr. v. 101
 Papenbroeck D. v. 77
 Παρασκευόπουλος Α. 102
 Παστερνάκ Μπ. 105
 Petain Ph. 102
 Πλάτων 106
 Πλούταρχος 94
 Poincaré R. 101
 Πολύδοις 11, 94

 Προκόπιος ἱστορικός 11, 95
 Proust M. 100
 Πτωχοπερόδρομος 105
 Πτολεμαῖος γεωγράφος 41

 Ραγκαβής Ἀλ. Ρίζος 102
 Ranke L. v. 12
 Ραφαήλ 16
 Ratzel Fr. 30
 Ρήγας Φεραίος 81
 Remarque Er. M. 105
 Rémusat Claire 100
 Rehaudot Th. 112
 Retz P. de Gondy καρδινάλιος 100
 Robert Jeanne 48
 Ροβεσπιέρος 34
 Roland Manon 100
 Roland Romain 107
 Robert L. 48
 Robert de Clari 95
 Ροβέρτος κόμης Φλάνδρας 76

 Sainte Beuve Ch. A. 86
 Saint-Simon Cl. H. 27
 Saint Simon L. 100
 Schiltberger J. 41
 Seeck O. v. 32
 Sevigné Μαρία de 85
 Sieyès ἀδβός 87
 Σωκράτης 97, 106
 Σολόχωφ Μ. 105
 Σόλων 55
 Σοφοκλής 69
 Sorokin P. 27
 Σουρή Γ. 106
 Speer A. 101
 Σπηλιάδης Ν. 102
 Στάλιν 75, 107
 Stendhal 81, 87
 Στράβων 41

 Taine H. 29
 Τάκιτος 92

- Talleyrand Ch. - M. 15, 100
 Τερτσέτης Γ. 102
 Thibaudeau A. 100
 Thiers A. 98
 Τολστόι Λ. 104
 Τουχατσέφκι Μ. 75
 Τρότσκι Λ. 101
 Truman H. 113
 Τζίλας Μ. 107

 Joffre J. -J.C. 101
 Joinville J. de 95

 Ύπερείδης 86

 Valla L. 76
 Vico C. 5
 Villani άδελφοί Giovanni και
 Villehardouin G. de 95

 Voltaire 86
 Weber M. 27

 Froissart J. 95
 Febvre L. 12, 30
 Φερδινάνδος Ε΄ βασιλιάς της
 Ίσπανίας 96
 Flaubert G. 87
 Φειδίας 90
 Φίλιππος Β΄ βασιλιάς της Μακε-
 δονίας 58, 59
 Φωτάκος 102
 Φώτιος πατριάρχης 103

 Hamourabi (Χαμουραμπί) 55
 Hgel G. W. Fr. 5, 29
 Hemingway E. 105
 Hindenburg P. v. 101
 Hitler A. 31, 74, 77, 99, 102

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Τί είναι Ίστορία	7
Γεγονός. Ίστορικό γεγονός	8
Τί θεωρήθηκε ιστορικό γεγονός και ιστορία σέ διάφορες εποχές	10
Στόχοι της ιστορικής επιστήμης	12
Ή αιτιότητα στην ιστορία	13
Ίστορική αιτιότητα και ιδεολογικά ρεύματα	16
Ή ιστορική αιτιότητα και ή σημασία της προσωπικότητας στην ιστορία	18
Έθνος, κράτος, λαός, όχλος, κοινωνική τάξη	19
Ή φύση και τό κλίμα ως παράγοντες της ιστορικής ζωής	27
Φυλετική ανθρωπολογία	30
Χρονολογία	32
Ίστορική γεωγραφία	36
Κατανομή της ιστορικής ύλης και διαίρεση της ιστορίας σέ χρονικές περιόδους	41

· Παγκόσμιες Ιστορίες καί βιβλιογραφική ενημέρωση	45
Πηγές τῆς Ἱστορίας: 1. Γενικά 2. Προϋποθέσεις γιά τή χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν	50
ἹΑμεσες καί ἔμμεσες πηγές	52
Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Οἱ ἐπιμέρους κατηγορίες τῶν ἁμεσῶν πηγῶν.	
Νομοθεσία	54
Διεθνεῖς συμβάσεις	55
Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων	56
Νομίσματα	57
Σφραγίδες	62
Ἐπιγραφές	63
Πάπυροι	68
Ἐγγραφα	70
Ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων	75
Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπισήμων ἐγγράφων	78
Ἀρχεῖα διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν	82
Ἀλληλογραφία	85
Πολιτικά κείμενα. Πολιτικοὶ λόγοι	86
Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα	87
Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καί λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό	88
Β΄ ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Ἱστοριογραφία	93
Ἀπομνημονεύματα	98
Ἀγιογραφικά κείμενα	102
Λογοτεχνικά ἔργα	104
Προφορικές πηγές	106
Προφορικὴ ἔκθεση	106
Μῦθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα	108
Ἡ εἶδηση καί τὰ νεώτερα μέσα ενημέρωσης	111
Οἱ ἔφημερίδες	112
Νεώτερα ὀπτικά καί ἀκουστικά μέσα ενημέρωσης.	
Ἡ χρησιμοποίησή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν	119
Βιβλιογραφία	121
Εὐρετήριο προσώπων	123

Τά αντίτυπα τοῦ βιβλίου φέρουν τό κάτωθι βιβλιοσῆμο γιά ἀπόδειξη τῆς γνησιότητος αὐτῶν.

Ἐντίτυπο στερούμενο τοῦ βιβλιοσήμου τούτου θεωρεῖται κλεψίτυπο. Ὁ διαθέτων, πωλῶν ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτό διώκεται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ Νόμου 1129 τῆς 15/21 Μαρτίου 1946 (Ἐφ. Κυβ. 1946, Α' 108)».

Ἐκδοση Β', 1979 (ΙΧ) – ἀντίτυπα 75.000 – Σύμβαση 3273/1979

Ἐκτύπωση: Θρ. Κεδίκογλου & Σία Ο.Ε. – Βιβλιοδεσία: Ἄφοι Χατζηχρυσού & Σία Ε.Ε.

